कु॰ टी॰ उ॰ का॰ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नमस्त्रिभुवनानंदकंदायेंदुकलार्णवान् आविर्भूतायमातेमुकलापकलापिने १ अनुचिंत्य महाल

१

क्ष्मीं हरिलोचनचंद्रिकाम् कुर्वे कुवलयानंदसदलंकारचंद्रिकाम् विकीर्णलिविधुस्मितद्युतेश्चेदेवतांस्तौति अमरीति अ

मरवरणमेव पंकजमिति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः अमरवरणमालालंकारः चरणे आरोप्यमाणस्य पंकजस्यारोपवि

षयचरणात्मतापत्तिं विनानुरितदूरीकरणोपयोगासंभवात् परिणामः क्रियार्थं श्लेषेवरीविषयात्मनेति

नेसुवरणान् नवपंकजमिवचरणमिति पूर्वपदार्थप्रधानउपमितसमासद्वारेतिति पंकजम् अमरीणांकव

रीभारस्य केशपाशस्य संबंधिनो लोगंधलोभातान् स्वरूपासमभवीनयामुखरीकृतमिति विशेषणस्यानुप

णमार्थत् नवपंकजगतत्वेनैवप्रसिद्धेरिति एतद्विशेषणावगतेन चपादपतनेनाभिव्यज्यमानामरीविषयासं

गतागमरतिः कविगतांतां पुष्णातीति प्रेयोलंकारोपिद्योत्यः पातुरिति प्रसंशावतानौ जापायनो अर्थाद्वुमामहे

श्वरौ स्तुमः किंभूतौ प्रपंचस्य जीवनयोः स्वमानाधिकतौ मातापितरौ निरुपाधिकृपाश्रयत्वात् हितोपदेष्टृत्वाच्च त

थापरस्परसंबंधिन्याकृपः संपन्नैः फलवदाचरितैः परस्परात्स्वरूपं ययोस्तौ अत्र परस्परशब्दस्य क्रियादिनिमयविव

क्षायां कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वेवाच्ये इति वार्त्तिकेन द्विर्भावे समासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः [illegible] ८३

[illegible]ः सुर्वेकवचनस्य नेन सुपः स्वादेशो वपरस्परशब्दः सुमतेः पार्वतीतपःसमृद्धिफलभावितःपरमेश्वरः परमेश्वर

तपःसंपत्फलाश्रितः च पार्वतीतपश्चोराम्पते तपःसंपत्तेश्च फलं निरतिशयानंदइति तदुभयमपि परस्परप्रेमास्पदत्व १

कु॰टी॰
२

संग्रह इति नियमसापेक्षत्वात्समासः । लक्ष्यमुपहासणम् अलंकारत्वं च रसादिभिन्नव्यङ्ग्यभिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठा यवि
षयतासंबन्धावच्छिन्ना चमत्कृतिजनकतानिरूपकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वम् । अनुप्रासादिविशिष्टशब्दत्वानामुपमादिविशिष्टार्थ
त्वानां च चमत्कारोदयात्तेषु लक्षणसमन्वयः । शब्दार्थयोस्तु न निरुक्तचमत्कृतिजनकतायां विषयतयावच्छेदकत्वेन न हि शे
षणीभूतानुप्रासोपमादेस्तन्निष्ठावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् । रसवदाद्यलंकारसंग्रहाय व्यङ्ग्योपमादिवारणाय च भेदद्वयगर्भस
त्वेन उपादानम् । परकीयग्रन्थापहारशंकानिरासायाह येषामिति । येषामलंकाराणां चन्द्रालोकाख्यग्रन्थे न एव इत्यनन्तरं लिख
नमिति शेषः । तत्र स्थितानामपि केषांचिदलक्षितानामन्यलक्षणम् । यथालंकारश्लोकस्तोत्रार्थेन तैर्वच्यमाने हृद्येयमेवलतोह्वै
लत्वेगीलनयोरिवेति स्वयंतमदेवाधिचितमिति । एवं च तदधीनत्वेन कथनादपशंकानिरासः । संप्रत्यर्थालंकारेषु नि
रूपणीयेषु बहुलालंकारघटकतया प्रसिद्धत्वाच्च प्रथममुपमालंकारं लक्षयति उपमेति । अथ लक्ष्यनिर्देशः । पूर्वं लक्ष
णम् । सादृश्यलक्ष्मी चमत्कृतिविशेषजनकतानवच्छिन्नसादृश्यमिति यावत् । धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् लक्षणे आ
वच्छे यत्रेति यत्रकाव्ये उल्लसत्सम्यार्थः । तत्र शक्तिलक्षणान्यतरसहकारेण बोधकत्वसंबंधेन उपमानमधिकगुणं
चंद्रादि उपमेयं वर्ण्यमानं कामिनीवादनादि सहृदयः काव्यभावनापक्वबुद्धिः अंगस्य समर्यादाप्रतीतिनियमत्वपा
ययासाकं जनेऽमर्षः । अत्र चोपमानोपमेययोरिति स्वरूपकथनं न तु लक्षणान्तर्गतम् व्यावर्त्याभावात् आत्माश्रयता
पादकत्वाच्च उपमानत्वोपमेयत्वयोरुपमाघटितत्वात् एतच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति । इयं चालंकारत्वे सति सादृश्यम्

१

२

लक्षणः शृंगारो वर्ण्यमानः सौभाग्यातिशयं जनयतीति शिवयोर्भावप्रकोष्ठं वर्णयिष्यतीति सूचितं हृदयेशकलनीयम् मा
लिनिं नयनविनिरूपकांम्भोजमुखोपमयोः संसृष्टिः यत्र उभयोरुपमयोः एकत्राधिकरणे एकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः इति
दिक् संप्रति पिपासादयिषितानामर्थानां करणवृत्तेः स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् फलतया योगात् तस्यार्थस्य स्वादोपयिकत्वे
न फलत्वे ऽपि सावनांशकृतग्रंथप्रवृत्तये रसवत्त्वेन शृंगाररसाधिदैवतं श्रीकृष्णं प्रति सास्वादानंदप्रार्थनायां उत्प्रेक्षते स
मुकुंदो मे मनःसामानन्दं प्रापयतीति संबन्धः अत्र कथा मदनप्रकाशमानं श्रेयो विगलितवेद्यांतरमानंदं रसो वेत्यस्यामि
ष्टानेः रसवदभिधेयं दिशन्नुद्दर्शितमर्थः यथाश्रुते मुक्तिप्रार्थनायाः प्रकृते संगतत्वापत्तेः स्वकः शोधनं मेद्रक्षम
हि मञ्जुलपत्रालिभिर्नीरदादिमुनिभिः योगकलनाशेष कौशलेन हृदयाब्जमध्ये देवो रसो मध्ये वर्तिनो हृदयपुंडरीकस
कोशं मध्येकृतमयो मुखेन यावत्र मानसोल्लासकृतं रसकल्पमाने तोष्टुं मुखं हृन्नाभिरतं कुंकुमलेपपाटलितवपुः कुंकुमसमा
वेष्टितामकुशान्तर्भिमनन्मूर्तिर्ध्यानगोचरीक्रियमाणोऽपि चरितः पूर्णेन्दुवदनः स्तनस्थाम्भोधेः परिहितवस्त्रस्वरूपः
श्रीविरतेनिरंतरं मुकिरणानामलक्षणप्रकाशमानःनिविडपालंकारः श्रोणातनिकरूपणकलिदेनेनचलनस्फुरिताः ग्रथ
वशेभिर्भिरुभयविंशत्स्वरपश्यति सा हृन्नानि प्रणयवर्णनं गुरुयोगिगतमभगवद्विषयकरतिभावस्वकविगतवांतिप्रसं
गतया भावेयोऽलंकारः चिकीर्षितमस्य ग्रंथस्य प्रयोजनताभिप्रेतं दर्शयति अलंकारेष्विति एतच्चोभयत्रापि अलंकारे
ष्वर्थालंकारेषु विषयेवासानामस्य मंगलानां तेसुवसाहनस्फुरणैः सिद्धयद्यर्थः तेषां योऽलद्वलक्षणयोः

कु॰ टी॰
२

विंदमिव सुंदरमित्यत्रारविंदनिरूपितसादृश्यवत्सुंदरमिति बोधः सादृश्यस्य नियामकार्थतया भेदेन नामार्थान्वये बाधकाभा
वात् मुखमरविंदमिव भातीत्यत्र भातेर्ज्ञानार्थकत्वे अरविंदस्य इवार्थे अरविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषये लक्षणा
तस्य चाभेदेन मुखादावन्वयः गौणेनान्यथैग्राहकम् पूर्वोक्तदिशा वा सादृश्यस्यैव प्रकारतासंसर्गेणाधातर्थेऽन्वयः
मुखं सौंदर्येणेति यथा याकरणेन तृतीयार्थस्य प्रयोज्यत्वस्य सादृश्येऽन्वयात् सौंदर्यप्रयोज्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्र
कारकज्ञानविषयमुखमिति बोधः आद्यकल्पेन मुखमरविंदपदमेव सर्वार्थबोधकमिति तत्तात्पर्यग्राहकमिति ध्येयम् मुखं
च सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वमतेऽखण्डबोधरीतिः रूपदर्शिता तस्य समानधर्मरूपत्वे तु चंद्र इव मुखमित्यादौ चंद्रवृत्तिधर्मव
न्मुखमिति बोधः मुखं वा ह्लादकमिति समानधर्मोपादाने इवार्थस्य धर्मस्य ह्लादकत्वे पदार्थैकदेशेऽन्वयः तदुक्तं हि सुंद
यानुसंधानविशेषणाह्लादकत्वं वाऽस्याह्लादकपदस्य लक्षणा वेदादिपदं तात्पर्यग्राहकम् चंद्रसादृश्यमित्यत्राप्येकदेशे सादृश्ये चं
द्रान्वयः समासोक्त्यादिस्थले सादृश्यपदम् वा चंद्रसादृश्यविशिष्टं लाक्षणिकम् मुखं वा ह्लादकत्वेन तु सूक्ष्मभेदः तृतीया
र्थः तस्य च सादृश्यपदार्थैकदेशे धर्मेऽन्वयः तथा च ह्लादकत्वाभिन्नचंद्रवृत्तिधर्माभिन्नमुखमिति बोधः सदृशपदमे
व वा सर्वार्थबोधकमिति तात्पर्यग्राहकमिति एवं विधानन्वयसरणिस्त्रेण्यः तत्र तत्र शाब्दबुध्यन्तरिति रूपरसोऽनुसंधे
याः स्वस्ववाक्यार्थानुसारात्परिचितेनेन पूर्णोपमेति इति सूत्रं तदलंकारविदैर्निरूपणीयम् तत्र विशेषत
उपात्तशब्दगम्यमतिपादितोपमानोपमेयकत्वे सति विशेषतः शब्दोपात्तसमानधर्मकत्वे सति विशेषतः सर्व
शब्दगम्यत्वम् सदृशपदमुपमापरम् उपमानलुप्तायामपि लक्षणयोपमानमपि प्रतिपन्नस्तदारणाय पूर्णेति

3

मुखचंद्र ५

२

पमालंकारलक्षणं बोध्यम् एवमग्रेप्यधिकमप्रामाण्यसंसर्गतेविशेषणम् बोध्यम हंसीत्यादि यत्रतावदिवार्थसादृश्ये
निरूपितत्वसंसर्गेणहंसादेरन्वयः सादृश्यं च प्रयोजकत्वसंसर्गेणावगाहमानप्रत्यक्षतत्पूर्वंसाधारणधर्म तस्य च स्वरूपसंबं
धेन कीर्तौ सादृश्यस्य निपातार्थतया नामार्थप्रति साक्षात्संबंधेन विशेष्यत्वे विशेषणत्वे च बाधकाभावात् तथा च हंसीनि
रूपितसादृश्यप्रयोजकस्वर्गेणावगाहमानगृहस्य पत्तवती कीर्तिरिति बोधः नचैवमगौणावगाहनमितप्रावस्मेस्वाय
त्रिमग्रेपेधात्वर्थस्य समानधर्मत्वोक्तिर्विरुद्धेतिवाच्यम् तदंशप्रकारस्य समानधर्मत्वेनस्यतत्पात् स्वोचित्यात् विरोधाभावम्
तथा सति तत्रैवकुतोन सादृश्यान्वयइतिचेत् नमान्वये निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेण सादृश्यबोधे विशेष्यत
याभिमतार्थोपस्थितेर्हेतुत्वात् नचनिपातार्थभिन्नवृत्तित्वेन प्रकारतानिविशेषणीयेति वाच्यम् घटोनयप्यतीत्यादे
घटाद्यवृत्तिताभावस्य कर्मतासंसर्गेणप्रदर्शनेनव्याप्तेः यदि तु धात्वर्थेविनिमयबवयत् सादृश्यान्वयोनुभवसिद्धः त
दाधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितौ संबंधेनान्वयबुद्धिं प्रतिनञ्जन्योपस्थितेः प्रतिबंधकत्वमात्रं परिकल्प्य घटोनय
त्यादौ पूर्वोक्तान्वयबोधोनिर्वाहकरणीय इति दिक् एवमरविंदमिवसुंदरंमुखमित्यादावरविंदादिनिरूपितस्य सादृश्यस्यप्रयोज
कतासंसर्गेणसुंदरपदार्थैकदेशेपि सौंदर्येन्वयत्वेनुभवबलात् अन्वयस्तद्विशिष्टस्याभेदेन मुखादौ रविंदारविंदनिरूपितसा
दृश्यप्रयोजकाभिन्नसौंदर्यवदभिन्नंमुखमिति बोधः अरविंदसुंदरमितिसमासेत्वरविंदपदेनारविंदनिरूपितसादृश्य
प्रयोजकं लक्ष्यते तस्याभेदेन पदार्थैकदेशे सौंदर्येन्वेति एवं चारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौंदर्यवदभिन्नं
वदनमिति बोधः एकदेशान्वयायोगादरविंदपदमेव लक्षणया सर्वार्थबोधकं सुंदरपदं तात्पर्यग्राहकमित्येके अर

प्रकारता ६

५ ला

कु॰टी॰
५
प्रतिवस्तु ५

सिद्धापत्तेः वृत्तिप्रयोजनयोरन्यतरस्याभावेन चंद्र इति पदेन चंद्रसदृशलक्षणायां निषिद्धलक्षणाकल्परूपनेयार्थत्वदोषा
पत्तेश्च मुखचंद्रवादेशेन कल्पनयैव स्यादेकोपमानस्य पदार्थैकदेशत्वेन यत्र साधारणधर्मान्वयानुपपत्तिः तस्योपमेय
स्मात्मत्र पागीकारे लिंगवचनभेदस्य दोषत्वानुपपत्तिरिति दिक् उपमानेत्यादि उपमानत्वं चोपमाननिरूपकत्वेन विव
क्षितत्वम् तदाश्रयत्वेन विवक्षितत्वं चोपमेयत्वं साधारणत्वं च धर्मस्य सादृश्यिकमौपचारिकं बिंबप्रतिबिंबभावकृतं श्ले
षकृतं वस्तुभावे तत्समासभेदाश्रयणेन वेत्यनेकधा चित्रमीमांसायां प्रपंचितम् तत्र स्वरोगावगाहनस्य तथात्वमौपचारिकम्
कीर्तनस्य सादृश्यिकत्वाभावात् उपादानाविति वाचकस्योपादानं निर्देशः इतरेषां तु शब्देन प्रतिपादनम् तदिति चिंतनीय
म् साधारणप्रकारे विशेषोपदर्शनायोदाहरणांतरमाह यथावेति गुणदोषाविति गुणदोषावर्थान्तरसंगृह्णन्जानन्
बुधः पंडितः पूर्वं पूर्वनिर्दिष्टं गुणं शिरसा श्लाघयते आंदोलनेन शिरसाभिनंदयतीति परं परत्वानिर्दिष्टं दोषं कंठे नियच्छतीति
कंठाच्छिवा वा कंठाद्बहिर्नो स्फुटयतीत्यर्थः कण्ठरुद्धे चेत्त्वगलेगृह्णन् उपाददान ईश्वरइव सोऽपि हि पूर्वं चंद्रं शिरसा श्ला
घतेन पूर्वं कंठे धारयति परं गरलं कंठे नियच्छति स्थापयति दृष्टेस्तुगरलं विषमित्यमरः पूर्वोक्ते यथापीति साधारणः तत्वेनाभि
मतो धर्मः गृह्णन् शिरसा श्लाघयते पूर्वमित्यादिनोक्तो यद्यपि नैकोऽनसाधारण इति योजना गृह्णन्नित्यादिनोक्त एकोऽपि धर्मः
साधारणो नेतिवा यथाश्रुते साधारणस्य साधारणत्वाभावोनेत्यसंगतत्वापत्तेः साधारण्याभावे हेतुः उपमानइत्यारभ्य
इतिमेदादित्यंतेनोक्तः समाधत्ते तथापीति वस्तुगत्यासाधारण्याभावेपीत्यर्थः चंद्रगरलयोरित्यादि यथाक्रमं चंद्रगर
लयोर्गुणदोषयोरित्यर्थः बिंबप्रतिबिंबभावेन प्रतीयमानसादृश्ययोरुपमानोपमेयधर्मयोर्भिन्नशब्दोपात्तत्वे

4

५

उपमेयलुप्तायां समस्तवृत्त्यंतीत्यादावात्मन उपमेयस्याप्यात्मतेनात्मानमिति शब्देन बोधनबोधनात् उपमानेति शब्दो विशे
षणम् एवमपि तन्नीत्यनेनात्रोपमेयस्य कात्मस्य शब्देनत्वं एवं तत्रैव विधायोल्लेखोपमानायामुपमानस्य च सह
पदोपादानत्वात् विशेषणमिति उपमेयोपमानतावच्छेदकरूपेणोपस्थितेः धर्मलुप्तायामप्युपमावाचकेन सामान्
तो धर्मस्योपादानत्वात् विशेषणमिति उपमाप्रयोजकतावच्छेदकरूपेणोपस्थितेः वाचकलुप्तायामपि लक्षणयोपमा
नादिपदेनोपमावगमात् नहि यत्र यविशेषणः स्यादिति रूढेति उपमायां च निरूढा इव वत् तथा प्राक्तनः इत्यादिभिग्र
तो क्रियेति हीना इवादयः उक्तमिति पानत् पदस्याप्यदेकपदत्वमवल् द्योतकत्वमेव कथमत्र आपचैकदेशोदित्वात् उ
इति चेत् रस्मात् निवेश्यादुक्तादिपदेन त्वतीयादि संगतिः इवादेरकदृशतक्रियांशकरणत्वात् इवाचेत्यादृश
त्वयितेन करणीभूतत्वात् विशेषणस्याभावाच्च द्योतकत्वेनुइवादिपदस्योपस्थापकतयोपस्थितेः इति विशेषणत्वे
नत्नीयादि संगतिरिति वैयाकरणमतेनुवादरीत्याम् उपास्यतेन्युक्तिरिति दोषान्तर्गतानन्क्रियायामनुकर्मकतया क
र्मलकारानुपपत्तिः उपमानाधिकस्योपमायामवाचकतायामभिवेवादिवाचकतायामभिवेवाचकतायामभावेन हृद्यत्वेमम
स्यस्फुटत्वात् विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकतायां लिङ्गैक्ये एकार्थे यत्र विशेषणम् नन्वलिङ्गाद
यः प्रायो विशेष्यस्य विशेषणे इत्यनुशासनस्योपमानोपमेययोरपि तत्रापि लिङ्गसंख्याविभेदेपि सुपमानोपमे
यताविभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोरित्यनुशासनस्यस्तेनोपमानपदेतत्वतीयादेः साधुत्वार्थं नन्वोपप
न्नेष्टानस्य हृद्यकत्वमेवादीनाम् पुनरुक्तेनत्वं सप्तम्यास्तैकाधिकरण्यमन्त्येन शाब्दप्रयोगेष्ठौनोलसदन्नतात्

कलौ २

कं॰टी॰
५

पि आनुपूर्वीविधायकतया प्रवृत्तविशेषस्य तद्बोधनात् शास्त्रकृत इति शास्त्रप्रयुक्त इत्यर्थः कर्पूरंलीयत इति सूत्रसर्वप्राति
पदिकेभ्यः क्विबाचकव्यः इति विहितः क्विप् लुप्तोपि स्मर्यमाणो धर्ममात्ररूपमाचारं बोधयति कर्पूरपदं च लक्षणया कर्पू
रसादृश्यं तस्याचातिरिक्तत्वे पूर्ववस्तुप्रयोजकतासंसर्गेणाचारेन्वयो धर्मरूपत्वेन भेदेन वस्तुनस्तु क्विप्लोपाप्रतिसंधानेपि
तथाबोधात् कर्पूरादिपदलक्षकत्वं कर्पूरसादृश्यप्रयोजकाभिन्नं तत्सादृश्याभिन्नमाचारं लक्षयंतीतियुक्तम् ननु वाचकस्यैवा
देरनुपादानात् लोपोयुक्तः साधारणधर्मस्य त्वाचाररूपस्य क्विबुपात्ततया कथं लोप इत्यत आह कर्पूरवदानंदात्मकाचारणं स्यात्कि
प इति कर्पूरस्येवेतीवार्थवृत्तिः आनंदात्मकताजनकतासंबंधेन वस्तुगम्या आनंदस्वरूपो यो आचारस्तद्बोधकस्येत्यर्थः न
नु क्विपलोपयाज्ञानेप्याचारप्रतीतेः कर्पूरादिपदानामेव तद्बोधकत्वप्रत्येकथं धर्मलोपः संगमनीय इति चेत् अत्र प्राञ्चः एवम
पि तद्वाचकतया विहितस्य क्विपो लोपव्यपदेशः अत एव समानार्थकः क्यचनोपात्तः तस्माल्लुप्तत्वादिनाऽऽहुः नव्यास्तु धर्म
मात्ररूपस्याचारस्योपादानेपि आनंदत्वादिना विशेषरूपेणानुपादानाद्धर्मलोपो युक्त एव अन्यथा इत्युक्तस्यास्येत्यादेर्धर्मलुप्तो
दाहरणस्यासंगतत्वापत्तेः नचैवं कजादावपि धर्मलुप्तास्यादिति वाच्यम् इष्टापत्तेरित्याहुः स्मरवधूयंतीत्यत्रेति ननूपमा
नाद्वाचार इति कर्मभूतादुपमानादाचारे क्यचो विधानात् स्मरवधूमिवाचरतीत्यवगम्यमानत्वान्नमन्योवेति कथं निर्णय
स्तत्राह विपूर्षरोति रमनरूपाचारणस्य कान्तिकरणकरणकत्वरूपविशेषण सामर्थ्यादित्यर्थः कान्तेः स्वरसतः स्त्री
यत्वावगमादिति भावः न चात्मन उपमेयस्य तन्वीपदेनोपादानात् कथं लोप इति वाच्यम् तस्याद्वितीयातया कर्मभू
तोपमेयासमर्पकत्वात् आत्मानमित्यध्याहृतेनैव तद्बोधात् अत्र च स्मरवधूपदेन स्मरवधूसादृश्यं लक्ष्यते तस्य च प्रयो

५

णाभेदात् अभेदाध्यवसायात् एतच्च साधारणधर्मेनेत्यत्रेतनेनान्वितम् ज्ञानादेत्यादिना शिरसा वहन्नाभिनंद नयोः कंठ
स्थापनबहिरनुष्ठानयोश्च संग्रहः गङ्गेत्यादिना शिरसाश्लाघ्यते कंठे नियच्छतीत्यनयोः संग्रहः अभेदाध्यवसाया
दिति अभेदस्याध्यवसायात् अहार्यनिश्चयादित्यर्थः साधारणधर्मेनेति साधारणधर्मेनाभिमानविषयतेत्यर्थः पू
र्वस्मात्पूर्वोदाहरणान्न विशेषः इत्यन्वयः नन्वेवं साधर्म्यप्रतीत्युपपादनेऽपि वस्तुतस्तदभावात्कथमुपमालक्षणसमन्व
यः इति वाच्यम् चमत्कारविशेषप्रयोजकसाधारणताध्यवसायविषयधर्मत्वस्यैवोपमालक्षणत्वमित्यभिप्रायादिति
लोके बिंबप्रतिबिंबभावश्च पदे पुष्करगगनजलादिगतत्वेऽहितिविषयतया प्रसिद्धेः कथं तदुपदेशः इत्याशंक्याह मा६
वस्तुतस्त्वादि अभिन्नयोस्तथाध्यवसितयोः पृथगिति भिन्नत्वेनेत्यर्थः बिंबप्रतिबिंबभाव इति बिंबप्रतिबिंबभावपद
वाच्यत्वमित्यर्थः समय इति संकेत इत्यर्थः पूर्णायामुपमानादिसमग्रतानियमप्रसिद्धेः तद्विपरीतायां लुप्तोपमायामेव
लोपनियमाशंकानिरासाय लक्षणपूर्वकं तां विभजते वाक्यैत्यादिना चकारो वाशब्दार्थे नद्वेत्यनंतरं चलोपे इत्यध्याहार्यम्
एवं च नद्वेत्यत्र योगादिवत्तु वाचकस्योपमानस्य धर्मस्योपमावाचकस्य वा लोपेऽप्यनुपादाने लुप्तोपमा सा च एकद्वि
त्र्यनुपादाने रूपधा भिन्नेति पूर्वापरसंख्यानुक्रमम् तद्विदित्यादीन्युदाहरणानि अयंतोऽयमाचष्टे उपमेयादीनामिति वक्त
नोलाघवात् [illegible] पूर्णाभिन्नत्वेन लक्षणं बोध्यम् तदुदाहरणानि क्रमभ्युपोल्लोदाहरणक्रमानुसारेण विभागं दर्शयति वाचे
त्यादि वाचकलुप्तेति वाचकत्वं चात्रानुपूर्वीविशेषवत्त्वमुपमाबोधने निरूढत्वं तच्च शब्दानां निरूढलक्षणया वा तन्नाद्य
मित्यादेः द्वितीयं तु सदृक्त्वद्देशेति तदभावात् तद्धिकेऽशीत्यादेर्वाचकलोपः समासानुप्रासने निरूढलक्षणावगमे

कु॰टी

६

चंद्रिकायामुपमाप्रकरणम् यद्यप्युपमानिरूपणानंतरं तन्मूलालंकारसंभवस्तावदुपमेयोपमैव प्रथमं निरू
पयितुमुचिता तथापि तस्याः द्वयनिबंधनेनानन्वयस्य ...पितिद्वितीयस्याः द्वयव्यवच्छेदफलकतयानंतरीयतायाः द्वय
व्यवच्छेदफलकामुपमेयोपमामपेक्ष्य प्राथम्यौचित्यमित्यनन्वयमेव प्रथमं निरूपयति उपमानोपमेयत्वमिति उपमान
त्वमुपमेयत्वं चेत्यर्थः इदं चानेनाभूयमाणत्वात् विवक्षितमिति बोध्यम् एकस्यैवैकस्यैव वस्तुनो यदुपमानत्वमुपमेयत्वं विवक्ष
तनदन्वयइत्यन्वयः अतं भवपूर्वकानि राज्यमथो उदाहरणोक्तिः ननु फलद्वयस्य भगिनीतिरिव मतिर्मेति स्थिव- चेष्टमा
दिस्सनोपमायामतिव्याप्तिः तत्रसमयादेरेकस्यैव वस्तुन उपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात् अथैकस्य वस्तुनो

6

यदेकनिरूपितमुपमानत्वमुपमेयत्वं चेति विवक्षितम् एकपदस्यावृत्तिकल्पनात् इयं च रसनोपमायामस्मा
देखेशादिनिरूपितमुपमानत्वं भणितम्यादिनिरूपितं तूपमेयत्वमित्येकनिरूपितोपमानोपमेयत्वविरहान्नाति
व्याप्तिरित्युच्यते तदापि गगनमिव जलं जलमिव गगनमित्युपमेयोपमायामतिव्याप्तिः तत्रैकस्यैव वस्तुनो गगनस्य ए
कजलनिरूपितस्योपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनादिति चेन्न मैवम् एकस्यैवेति विशेषणेन तत्रैव कार्यत्वे
न स्वान्यूनानिरूपितयोः उपमानोपमेयत्वयोर्लाभेन तत्रातिप्रसंगाभावात् अस्ति हि द्वितीयद्वितीयेन तत्र उप
मानत्वमुपमेयत्वं च स्वाश्रयैकनिरूपितं ननु एवमनोपमायामुपमेयोपमायां चेति संक्षेपः अनन्वयपदप्र
वृत्तिनिमित्तमाह वर्ण्यमानमपीति तात्पर्यमिति नमस्य अनन्वय इत्यर्थः साधर्म्यस्य भेदघटितत्वादिति भावः ननु एवं
स्यात्संबंधप्रलापमात्रमित्यत आह अनन्वयितोपीति बाधितस्यापीत्यर्थः अर्थस्य साधर्म्यस्य अभिधानमा

९

त्वकत्वसंसर्गेणाभेदेनवाचारोऽलसः तथाचसरत्वस्यमारूपणमित्यग्रामकर्मबोधयत्राचारद्वदाश्रयत्वत्वमितिबोधः काकताली
येति वृत्तिविषयेसमासविषये नाणकादिति इयार्थेनाशाभावेनाद्दियादिन्वनेनैवार्थविषयसमासा... नुवादोनुप
पन्नः तद्व्याणकइत्यर्थः उभयत्रकाकागमनतालपतनयोरुपमेयमित्यवतंनत्वं क्रमेणेतिशेषः तेनेति काकतालसमवेतक्रि
यापदयोः काकतालपदयोर्द्वितीयार्थसमासेनेत्यर्थः काकतालसमागमेति सुखभावः काकागमनतालपतनयोरुपमानत्वे
नउपमेययोः स्त्रीगमनतत्वदर्शनयोः रूपणानुपपत्तेनोपमेयतयान्वयायोगात् काकतालसमागमएवोपमानम् इ
त्यत्र काकतालसमागमसदृशं काकतालपदार्थः तत्त्वाभेदेनस्त्रीयतत्वसमागमरूपेउपमेयेन्वयइति ततउत्तिनाद्रूपस
मागमोत्तरमित्यर्थः इतितदर्थइति काकतालपदलक्षितसमवाकतृततालफलोपभोगसदृशस्याभेदेनतन्त्वोरतिलाभरूपे
णोपमेयेनान्वयादितिभावः अत्रपतनदलितंइति चैदर्शनतुभिर्नैवविम्बप्रतिबिंबभावापन्नधर्मस्यरूपकपनम् नत्वेवम् हृष्टेऽस्ति

८

तयाकाइत्विदोषम् तत्वसकृदुत्तारितनाभ्यां काकतालपदाभ्यां कथमुपमानद्वयावगमइतिवाच्यम् सूत्रमवानुसार्येनस्ता
सानेनलक्षणामन्तरेणैव विस्पार्थस्यस्फुरंप्रतिपन्नेरिति एवं इन्द्रहत्वान्यथानुपपत्त्येवोपमानलक्षणादीनामनारोपितमेदान् प्रदर्शयि

तें ५

तुमाह ततश्चेति काकागमनतालपतन रूपोयोयंसमागमः तद्रूपएवेत्यर्थः इदंचकाकागमनतालपतनयोर्द्वित्वमहाभाष्य
ततविग्रहवाक्यविरोधशंकापरिहारायोक्तम् समागमस्यताद्रूप्यक्रियाद्वयाभिन्नत्वेनोक्तयुक्त्यानस्योकार्थएवपर्यवसानात् विवि
ष्टेः मायाविशेषणेणोपमावगतिः समागमोत्थाभवितद्वयक्रियोर्थद्वयोगोंगम्य मानामुपमाभिप्रेत्यमहाभाष्यकृतानाता
दृष्टविग्रहवाक्यमशरणयनभिव्याहृतः धर्मत्वानुपादानइति तस्याश्रवत् किंत्ववीर्मितेइतियावइतिभावः इयंलक्षणा

कु॰टी॰
७

भितिभावः कथंतनीयसादृश्यमवकुंठदलामलत्वमाह धर्मार्थयोरिति धर्मार्थयोर्मध्यइत्यर्थः मुख्यतः प्राधान्येन तथा च प्राप्तसपत्न
वेचनेनतदितरयविसंवादार्थमितित्याथादिह्यपितत्नीयसादृश्याभावहृतिलाभः स्वमिवेति प्रथ्वंदर्शनमिदम् स्वमाकारमिवजल
म् कालुष्याभावमात्रेणनिर्मलत्वातिशयात् श्रेष्ठत्वमुक्तम् निर्मलत्वादीत्यादिपदेनश्वेत्वातिशयपरिग्रहः सितिरिवेति सृष्टगतः
प्रकृतः श्रयमितिप्रकृतपरामर्शिसर्वनामनिर्दिष्टत्वात् अतएवोपक्रमादशेष्यसमदधार्येत्यनयोर्बोधः अत्रपूर्वार्द्धेउच्चकैर्वि
भातीतिसमानधर्मउपात्तः उत्तरार्द्धेस्ववतीतिसउक्तइतिदिक् इत्युपमेयोपमाप्रकरणम् प्रतीपमिति लक्ष्यनिर्देशः ननूपमा
नोपमेयभावस्यैववित्तनप्राप्तत्वादेशपुपमानत्वसंभवात् चंद्रइवमुखमिति उपमायामतिव्याप्तिरित्यतआह प्रसिद्धेति
प्रसिद्धोपमानस्योपमेयभावः उपमेयत्वंप्रतीपं प्रतीपपदवाच्यम् कुतः प्रातिलोम्यात् प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलत्वात् उपमेय
भावप्रातिलोम्यात् इति अविसर्गपाठेपिप्रसिद्धोपमानस्यप्रातिलोम्यादुपमानप्रतिकूलत्वादुपमानस्योपमेयत्वकल्पनम् प्र उपमेयभावस्त्व
तीपमित्युच्यतइतिव्याख्येयम् ननुप्रसिद्धस्योपमानोपमेयभावस्यवैपरीत्यादितियथाश्रुतरीत्याएवंविधप्रातिलोम्यस्य
तीयपंचमप्रतीपभेदव्याप्यत्वेनप्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्त त्वायोगात् इति एवंचोक्तप्रकारेणोपमानप्रातिकूल्यस्यप्रती
पपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वकथनेनप्रसिद्धोपमानप्रतिकूलधर्मः प्रतीपमितिप्रतीपत्वंचकसाधारणंसामान्यलक्षणमिति सूचि
तम् अतएवपंचमप्रतीपव्याख्यानावसरेवक्ष्यति उपमानप्रातिलोम्यादिति प्रतिकूलत्वंचतिरस्कारप्रयोजकत्वम् एतस्यस
कलप्रतीपभेदसाधारण्यम् तत्रतत्रस्फुटीकरिष्यते यथावेति प्रोषितस्यप्रियांप्रतिवियोगवेदनानिवेदनमिदम् अपि
प्रियेत्वदीयसादृश्येनविनोदेतिरहयापनंतत्मात्रमपिममदैवेननसह्यते एतदेवदर्शयति यदित्यादिना त्वन्नेत्रयोः

7

७

हर्यादेरुपरूपतया प्रतिपादनम् । सदृशान्तरव्यवच्छेदेन सादृश्यान्तरव्यावृत्तिर्वोधद्वारेण एतदेव विशदयति इन्दुरिवेन्दुरिवेत्यादि
ना । इत्थं च सादृश्यान्तरव्यावृत्तिरूपवचनद्वारानुपमत्वद्योतनप्रयोजनवत्त्वादानन्त्येऽदोषः चैवं द्वयमात्रतया सादृश्य
प्रतिपादनविना संबद्धप्रलापतापत्तिरिति भावः । उदाहरणान्तरमाह यथा चेति गगनाकारं गगनमिति सादृश्यं वेसतः प्रा
कृतत्वमित्यत्राहार्थम् उदाहरणान्तरप्रदर्शने बीजमाह इत्यादि हरणेति वेद्यस्यादेरित्यादिपदात् गाम्भीर्यादयः
त्वयोः संग्रहः । इत्यनन्वयप्रकरणम् । अथोपमेयोपमालक्षयति पर्यायेणेति अथोपमेयेनेत्यर्थः तावदभेदेनेतिया
वत् ननूपमानोपमेययोर्विपरीतत्वे निषेधो नापि बोधः उपमेयोपमेति लक्षणमिदं पाः उपमेव वोपमेति वृत्तेः ध
र्मैक्यं चेत्युदाहरणम् अर्थोऽयं पूर्णश्री: पूर्णात्यादिः अत्र च धर्मान्वयो वाक्यभेदेन उपमानत्वमुपमेयत्वं च वाक्यो
नम् तत्राथवाक्येऽर्थस्योपमानत्वं धर्मस्योपमेयत्वं द्वितीये तु तद्विपर्यासेन धर्मस्योपमानत्वमर्थस्योपमेयत्वमिति लक्षण
समन्वयः उपमानोपमेयत्वमात्रोक्तौ अनन्वयेतिव्याप्तेरुद्योतितकम् एवमपि इममेवं प्राहेकुमुदनारकादिप्रपथविशेषतः
दृष्टान्तोपमायामतिव्याप्तिः तत्रद्वयोः कुमुदतारकयोः सादृश्यप्रयत्नरूपोपमेयत्वस्येव तत्र प्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्यो
रूपर्यायेतः प्रतीतेरतः पर्यायेणेत्युक्तम् तत्तु भवितिनिर्विशेषत्वेहेतुकीर्तिरतिविरलेति दृष्टान्तोपमायामतिव्याप्तिः तत्र द्वयो
मेलितेत्युद्योतिकामभेदेनोपमानोपमेयत्वरूपेणाहितमेवेन्तु दृष्टोन्तिपर्ययस्तुपमानोपमेयत्वस्याविवादितत्वात् अ

२५

स्याथविपदेनैतावारणेनदेव पर्यायाणेति सेवेपः तन्त्रैवमत्रतीतोऽस्य यन्नायासउपमादृष्टान्तोपायाना उपमेयोप
मायाञ्चलेकाणंतरत्वे किं बीजमित्यत आह इयोरिति तथाचार्थाभिप्रायेणैवोत्तकत्वाच्चमतृतिर्वैलक्षण्यमेव तत्र बीजमे ॥

वानन्त्व२

पत्रतिविशिष्ट

कु॰टी॰
८

सन्निधाने तद्विशेषादर्शनाद्द्वीकत्वग्रहयोगात् सन्निधानेपि विशेषाग्रहणात् यामैरित्युक्तम् अवर्जनीयं यामैरित्येताभ्या
मुपमितेरनिष्पत्तिः प्रकाशने प्रतीयमानेति कः अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा अनर्थकमितियावत् तस्य भावः कैमर्थ्यम् त
दपि प्रतीपमन्तर्गतं अलंकारिका इतिशेषः ननूपमानस्य प्रपञ्चं द्रष्टव्यादविशेषेऽनुप्रयोजनसत्त्वात् कथमनर्थक ५३
त्वमत आह उपमेयस्यैवेति उपमानपूर्वकत्वेन उपमान[illegible]कार्यकारित्वेन अर्थं चोपमानकैमर्थ्ये हेतुः अतस्तोपमा
नकैमर्थ्यमित्यध्याहार्यम् आह्लादविशेषादेरन्यलभ्यत्वेन प्रयोजनत्वासंभवात् कैमर्थ्यमितिभावः उपमानप्रयोजकपूर्व
कत्वेनेति पाठे उपमानं प्रयोजकं यस्य इतिबहुव्रीहिः ननूपमानकैमर्थ्यस्योपमानादेव स्यादेप इति वामनसूत्रेणाद्येपा
लंकारत्वेनोक्तत्वात् कथं प्रतीपत्वमत आह प्रातिलोम्यादिति उपमानप्रतिकूलत्वादि[illegible]त्यर्थः प्रतिकूलत्वं च तिर
५७ स्कारप्रयोजकत्वमित्युक्तम् तथा च प्रतीपसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वात् प्रतीपान्तर्भाव एवोचित इतिभावः तदोजस्यति तेष
8 धीयेते यथवर्णितमिदम् विधिर्वेसान्तस्य तेजसः प्रतापस्तत्र पूर्वस्मात् इत्येतो मर्त्यो इमौ च इन्दुसूर्यौ वृथेति प्रतापस्तोमा
देः कार्यस्य ताभ्यामेवोपपन्नेर्नैरर्थक्याविति चिन्ता यदा यदा कुरुते नर भानोर्विधोश्च परिवेषस्य परिधेः केतवात् कुलाकुंड
लतो देश्य अर्थस्य चिकीर्षे रेखावेष्टनं तन्नोतीत्यन्वयः अत्र वनायं परिवेषः किंतु कुंडलितेत्यपह्नुतौ कैमर्थ्यरूपप्रतीपस्य अङ्ग
त्वात् तयोरङ्गाङ्गिभावलक्षणः संकरः यद्यप्यपमितिप्रसिद्ध वस्तुतस्ते द्वौ सायाससकरणे तदोष इतिवोध्यम् केचित्तु प्रकृत
यः अत्र तयोपमेयोपमाप्रतीपानामिति प्रतीपपदेन चात्रोपमेदद्वयमेव गृह्यते तत्त्वं तु भेदद्वयमपि तन्त्रोपमितिकि ८
यानिष्पत्तेरभावेनोपमानभावस्यासंभवात् वस्तुतस्त्वोपमेदद्वयस्यापितोपमान्तर्गतिर्युक्ता चमत्कारप्रतिपादकस्य

समानास्साधारणीकृताः शोभायस्मात्तथाविधं यदिदंदीर्घत्वं तत्सलिलेमज्जनम् वर्धनेनानलवृद्धेः तवमुखस्यच्छायया कान्त्या अनुका
रीसदृशः एषाइमेयेति निश्चितस्थितैर्हितः येपीन्दुप्रभृतिभिः तत्क्रमः व्यतिरेकस्य प्रागनयोर्भेदाज्ञतं साक्षेपिणा इति श्लेषकालीनादिध
र्मीयादानात् पूर्वोदाहरणेवैलक्षण्यंबोध्यम् तत्र उपमानादुपमेयस्याधिक्यवर्णनरूपात् व्यतिरेकात् अस्य को विशेषः उच्यते
तत्रवैधर्म्यप्रयुक्तमुपमेयस्याधिक्यमविवक्षितम् इह तूपमानात्प्रयुक्त्यात्वाधर्म्यप्रयुक्तमिति प्रतीयं तरमाह अन्यो
पमेयेति अन्यदवर्ण्यं उपमानं तेन रूपेण यदुपमेयं तत्स्वला तत्र वर्णनीयस्य मुखादेः तादृशो गर्वपरिहारः पितृत्समीपमि
९६ त्यर्थः तस्यैवप्रसक्तिपूर्वकत्वेनोपमेयतायाश्चापि पूर्वमप्राप्तायाउपमानतिरस्कृतिविशेषप्रयोजकत्वात् इतिभावः अतएवला
भेनेत्युक्तम् तत्सत्वेनेति अप्राप्तप्राप्तेर्लाभशब्दार्थत्वात् विच्छित्तिविशेषेति चमत्कारोत्कर्षेत्यर्थः उत्कृष्टोपमानतिरस्कृ
तिप्रायप्रतीतेरितिभावः गर्वमिति अहंकारेसंबाहुल्यान्योगम् अपरिमितमितियावत् अहंप्रथमेइतिसंबोधनम् नन्विति
हेत्वर्थे अव्ययानामनेकार्थत्वात् पूर्वोदाहरणेकांतेत्तिसमानधर्मोपादानमिहतुनेतिभेदः वर्ण्योपमेयेति अन्यस्यावर्ण्यस्या
तादृशोऽपितत्प्राप्तीयमित्यर्थः अहमेवेति सदृशानामतिशयोगुणः श्रेष्ठः तान्नेतिसानुकंपबोधने मा स्म दृप्य इति
दर्पमाहत्याऽस्यर्थः वर्ण्येनात्वेति निरूपितत्वंतृतीयार्थः वर्ण्यनिरूपितायाः त्वत्साम्यं [illegible] उपमानत्वाद्यर्थः अनिष्य
तिवच उपमानानिष्पत्तिः कृदभिहितइतिन्यायात् तत्प्रतीपम् मुखेति किलेति वार्ताद्योत्याम् त्वन्मुखाभसंबुजमिति वाञ्छाम
धानिष्प्रयोजनोऽपवादः अलीकार्थकत्वेनापवादस्य निःप्रयोजनात्वम् उत्कर्षेति उपमानतिरस्कारातिशयप्रयोज
कत्वरूपेणेत्यर्थः मृषापवादइत्येतेति उत्कर्षमेतत् आकर्णयेऽस्मलीकतयानिंदितमतएवमुखोत्कृष्टम् लोकोत्तरेमुखसा
तिः वर्णनीयं

कु॰ टी॰
९

तावच्छेदकरूपेणाभेदभाने एवाभेदरूपकत्वम् तत्कार्यकारित्वादिरूपेणाभाने तु ताद्रूप्यरूपकमिति तात्पर्यम् अत्र कमल
मलं भक्षिकमले कुवलये तानि कनकलतिकायामित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय यावज्जेति विषयविशेषणं आरोपस्तन्निषे
धानंगकत्वेन विशेषणीयः तेनापह्नुतौ नातिव्याप्तिः भ्रांतिवारणायाहार्येति त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनं इदं श्री
खंडे लेपेन धवलीकरणं विधोरिति निदर्शनावारणाय विंबाविशिष्टेति संपद्योतमेतयोर्निरासाय विषयेत्युक्तम् इतिसं
क्षेपः आधिक्येत्यादि आधिक्यमुपमानस्य स्वाभाविकीमवस्थामपेक्ष्य तादात्म्यावस्थायां बोध्यम् एवं न्यूनत्वमपि न्यून
भयसाधिकान्न्यूनतोभयरहितमभेदताद्रूप्यान्यतरमात्रम् अयं हीत्यादि अयं वर्ण्यमानो राजा येन हेतुना परः नगर्याशि
वस्यापि त्रिपुरदहनत्वात् स एवायमिति भावः तार्तीयीकमिति तृतीयमेव तार्तीयीकं तीयादीकक् स्वार्थे वाच्य इति वा
र्त्तिकानुशासनात् त्रिलोचनेऽस्मिन्नेत्यन्वयः शंभुरिति अत्राप्ययमित्यनुषंजनीयम् अन्यथातिप्रायोऽस्यापत्त्या रूपकोदाहर
णत्वासंगतेः अयं राजा भाविवस्थायां समदृष्टिः समसंख्यलोचनः तत्पकरूपालोचनवत्त्वं च मुखेंदुनेति अत्रेंदुपदमिंदु
कार्यकारिपरम् किमिंदुनेति प्रश्निसिद्धं चंद्रभेदविवरणात् अतस्तं ताद्रूप्यरूपकमिदम् न चात्रेतरपदार्थप्राधान्यात् इंदु
कार्यकारिणि मुखाभेदरूपकं स्यात् न तु चेंद्रताद्रूप्यरूपकमिति वाच्यम् अस्मिन्नुदेवविग्रहे मुखस्य स्वनिष्ठभेदप्रतियोगि
त्वसंसर्गेणान्वयाभ्युपगमात् विशेषणत्वयोग्याधिविशेषणस्यैव तारायाः स्वामित्वस्य च स्वार्थे तत्र वादिभिः प्राची
नैस्त्रेत्रस्य न भिन्नादवंगीकारात् एवं च मुखनिष्ठभेदप्रतियोगी चंद्रः तत्कार्यकारीवेति बोधात् मुखाभेदरूपकापत्तिः
मुखप्रतियोगिकाभेदस्याभेदस्याभानात् इति एवमन्यत्राप्यूह्यम् अस्यैवेति तथासागरादुत्थितात् अन्त्रा प्रसिद्धा लक्ष्मीरि

९

९

प्राधान्येनाप्रयोजकत्वात् साधर्म्यनिबंधन उपमानिनिरेव हि तत्र चमत्कृतिप्रयोजकतया विवक्षितेति तत्साधर्म्यमेव मुख्य
तच्चमत्कारितया विवक्षितमिति सदृशोपमालक्षणम्। एवमनन्वयोपमेयोपमयोरपि साहृश्यस्य चमत्कारितया प्राधान्येन विव
क्षा किं तु द्वितीयसब्रह्मचारिव्यवच्छेदो यावता येन तयोरनन्वयोपमेयोपमयोर्निर्देशः। तदस्य सादृश्यवर्णनमात्रेणोपमे
नर्थाक्षेपेऽपि तत्साम्यगोचरोऽयमुपमेयस्य मुखत्वतः गुणेऽस्त्यैव गुणे वेदृशेन तत् इति व्यतिरेकालंकारस्यापि उपमानाङ्गत्वैः स्या
त् तत्र साधर्म्यसमानाधिकरणो वैधर्म्य एव चमत्कारे प्रधानं तत्तु साधर्म्यं निमित्तत्वेन तस्य निर्देशनीयादिष्वपि इति सहृदयैरे
कलनीयम्। एतदेवाह स्वरसवीजमभिसंधायोक्तम् केचिदिति अन्ये इति अत्र चान्तरस्वीजं प्रागेवावेदितम्। इतिपत्ती
पप्रकरणम्। रूपकं लक्षयति अभेदेति रूप्यते इत्यनेन आरोपस्य नयात्प्राधान्येऽपि धर्मी उक्ते नेति रूपम् तद्रूपमस्यास्तीति
तद्रूपः तस्य भावस्तादूप्यम् चंद्रकार्यकारित्वादिविषयिण उपमानस्याभेदस्तादूप्यम् विषयस्योपमेयस्य वचनं तद्गतमि
वरंजनं त्वोपरक्तबुद्धिविषयीकरणमिति यावत् तद्रूपकमित्यर्थः। रूपकं तद्विभेदयाद्यः रूपकेति त्वितीयाद्वेनुतद्वित्यथा
हार्यम्। उपात्तविषयेति विशिष्टविषयिकाहार्यारोपणिष्ठयविषयीभूतमुपमानाभेदस्तादूप्यमन्यतरद्रूपकमि
तितु निष्कर्षः। मुखं चंद्र इत्यादौ नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिविरहात् आहार्यचंद्राभेदनिश्चयान्नुपपत्तेरनन्वयः। मुखमपरचं
द्र इत्यत्र तु न चंद्राभेदो विषयः अपर इत्यभेदस्य विवक्षितत्वात् अपि तु चंद्रकार्यकारित्वरूपं तादूप्यमिति तथापि लक्षणसंगतिः
नच न स्यस्यारोपस्य संभवात् कथमारोपणमिति वाच्यम् चंद्रकार्यसजातीयकारित्वस्यैव मुख्यविशत्वादिति यद्यपि नामार्थयोरभेदा
न्वयानभ्युपगमात् इह अपि चंद्रपदलक्षितस्य तत्कार्यकारिणोऽभेदसंसर्गो वस्तुतस्तथा अभेदरूपकमेव तथाप्युपमान

कु॰टी॰
१०

आदौ तथापि शाब्दोभवत्वादिस्यवर्णनात् अनौचित्यं परिहरणीयम् क्वचित्तु भवतेति पाठः अत्रत्योन्त्यपदेनैव चन्द्रिकाला
भेपि चंद्रपदं श्रावदेद्गुणं चंद्रचरतया तात्पर्यं उपमालंकारश्च पदमिवोल्लेखपरतयेति वोध्यम् वादयोमतानुव
त्यायपूर्वेति त्युक्तम् अयं ही मुखचन्द्रहरणेऽभेदारोपहेतुभूतप्रदाहकत्वरूपं प्रयोजनमनुपात्तं इहतु जगदाह्लादकत्वादिकं तद्गम्य
मानमिति भेदः देयादेयेति कौन्तेयार्थमिकत्वकृतत्कथमिकतत् एवंविधादयपुक्तं भ्रमं दैवदनिछ्वानुवंधि सुखसाधनत्व वल ५
भ्रमसर्वथा समर्थितमित्याशंकायां स्वसामर्थ्ये विषये प्राधान्यविवक्षया इत्यमभिधानं अयमाशयः सुखहरणे पूर्वं मुखादिरूपं गम्यमानमि
हत्वतापक्तिरूपं तदुपात्तमिति भेदः तथा गतइति एतज्ज्ञानं प्रतिकवैकल्पिः सेतुश्रमं यस्येति वृंदः संपन्नेसंपत्तः अनुतसंपन्नं
द्वीपान्तरेपि अपि तासुतरामेनत्तद्वीपे नास्तीति सूच्यते अत एव भावान्वयस्यायोग्यं भुर्विम्बमित्यत्र विम्बसंवरदकत्वे सादृश्यमुपा दु॰
त्तंद्रहतुनेति भेदः किं पदस्येति दधिलंघ्रतिलायकस्योक्तिः नत्ववक्त्ररूपेन्दुं कार्यकारित्वमस्ति अयमपरः प्रसिद्धः पीतोत्रम्
द्रः यदुक्तं भवेतेऽदितो भवतितस्मान्तत्ववक्रेन्दुः पयस्सहचित्तं कार्याणि किं ननिहन्ति प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तत इति न्यायात्
प्रयोजनस्यान्यतः संभवेन तदुक्तं भणस्यासंगतेरिति किं न निहंतीति काकाक्षिगतं हंत्येवेति पर्यवसाना तदुक्तं भणितेवेति
पर्यवसानम् एवमथिमवाक्ययोरपीति कष्टोत्कर्षः केवलं चिह्नमस्य न तथाभूतस्य समुद्रस्य कामस्य च आलोकनमालोकः
स काव्यस्यतन्मात्रेणाप्रतेनदर्पोऽभिमानः उक्तं भणिति हेतुः स्यात् चेत् अयुक्तमेतत् यतः इहवक्त्रेन्दौ विम्बाधरेत्यस्यैवे
ति समुचितपदाध्याहारेण योजनीयम् यत्कुत्रस्यो नैव कागततेन न कुर्याद्धे पदं ममत्वान तदुपादानेपि न्यूनपदत्व १०
दोषः कार्यकारित्वमात्रेत्यनेनाभेदव्यावृत्तिः अस्यामुखेंदुनेत्यत्रक्लिष्टं दुनेति दुत्वरूपादानमात्रं भेदविवक्षा ताप क

20

यं नु न न स्येति न्यूनत्वोक्तिः अतिरिच्यत इति निष्कलंकतया धिको भवतीत्यर्थः लक्षणश्लोकं व्याचष्टे विषयुपमानेति विष
यिणो भेदेन रूपेणाच्छेतिपाठः रूपेणाच्छादकत्वादिनाना रूप्येणाकचित्राद्रूपेणैवेमेव पाठः परमार्थेनतत्त्व प्रामाणिकैरवि
षयिणो रूपेण विषयस्य रंजनमिति युक्ततरः पाठः तेमनत्त्वोत्यादेर्न पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् हरिद्रादिना पटादिरंजने प्र
युक्तस्य रंजनपदस्येह प्रवृत्तौ बीजमाह अन्यरूपेणेति रूपं रक्तपीतादिकं अभेदनारूप्येत्युत्पाचामदोषधर्मेलाम्यस्त
स्मात् संपादनत्वसाम्यादिह गौण्या रस्या रंजनपद प्रयोगः इति भावः नन्वेति रंजनेचेत्यर्थः प्रसिद्धेति कविसंप्रदायप्र
सिद्धो यसा ताभेदेन लक्षणात्मकमित्यर्थः रूपपदस्याभेदतारूप्योभयसाधारणत्वादितिभावः अभेदेन रूपेणाच्छेतिपाठेन
तच्छेत्यत्रच पाठो हेत्वर्थकः तेन पूर्वोक्तस्यैव समर्थनमिति न पौनरुक्त्यम् नावह्निर्धातरोक्तेः प्राक् उद्देशक्रमप्राप्तिमाह्येति
उद्देशक्रमवैपरीत्येनेत्यर्थः एतदेव विपादयति येनेत्यादि हेतौ तृतीया पुरस्तात् विशेषणहेतुकधिया भेदानुरंज
नादित्यर्थः ननुरूपत्ववर्णने भेदापकर्षयोः प्रतीतेः कथं चमत्कारितेत्यत आह अभेदस्य दृढप्रत्यायकत्वादिति विशे
षणानि येषस्य पोषाम्यनुत्तापकलंकतया निषिद्धत्यतिरिक्तसकलगुणशालिना प्रतीतेकदेशाविकृततमनन्यवत् भव तान्
तीतिन्याये नाभेदनिश्चयसंपादकत्वादित्यर्थः विभावनात्प्रकाशनात् चंद्रमोऽस्त्वेति एतावता भतिकस्यचिद्युक्तिः भ
गवत्त्वे चंद्रत्वोऽत्त्वावत् विषादं स्मितं पुलिनं यस्यत्यामृते क्लिनसुरच्यः सरयूनामकनद्याः मेकतीशिकतोह्य यदेशेकयोन्नि
म्सिद्धनगरयोः चिरतरमतिचिरकालं वादरूपं ध्रुतं अभूत कीदृक्तत्राह एकः सिद्धयुवाकेठमं प्रथमं नित्रहत्वंकि
कंसकैटभयोर्निहन्तात्वं तत्त्वं न यो मध्ये पूर्वेको हतौ तैकपयेत्यत्वः यद्यपि मुनिप्रमत्ता वेवभगवन्निमानं व्रजलोकचित्तेनरु

त

अस्यः कंसनचयमंनिद्हंतबलि २

कु॰टी॰

॥ द्वी॰

चकेवलं मालाच श्लिष्टवाचकमश्लिष्टवाचकं चेति श्लिष्टाश्लिष्टभेदयोः केवलमालारूपत्वाभ्यां समस्तं चतुर्विधमित्यष्टौ भेदाः
न त्रयोस्त्राभस्य कुर्वाणाथ बलाविभ्रतीनारकाष्ठीलं तदंगान्तमसन्निकाराविका पालिकीयम् दीपादीपभ्रमनिदधतीचं
दग्धुं कपालेष्वलं स्मि हुंजनपरिमलं लांछनस्य कुलेने निपयोरत्रोका पालिकीत्वारोपस्य प्रधानत यावयविनो वयव
रूपाणिज्योत्स्नाम स्मेत्यादीनि रूपकाणीति सावयवत्वं समस्तवस्तु नयारोप्यमाणस्य शब्दविषयत्वं च द्वयम् प्रौढ
मौक्तिकरुचः पयोमुचां बिंदवः कुटजपुष्पधवंबलः विक्षतां नभसि नाट्यमंडले कुर्वते स्म कुतुमांजलिश्रियम् इत्यत्र
प्रधानस्य नभसि नाट्यमण्डलत्वारोपस्यावयवभूतं विक्षतां नर्तकीत्वरूपणमार्थं तथाद्धमित्येकदेशविशेषेण
पाठ तयावर्तनात् एकदेशविवर्तितम् कुरंगीवांगानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यस्सखींकांतो दंतस्तुत्रमपि
पुनः प्रसयतियत् मनिदंयशोतः स्वपिति तदहो वेद्मभिनवोयमस्त्रोस्याः सेकुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिका . मित्यत्र प्रेम
लतिकामिति समालारूपं निरवयवसौंदर्यस्यतरंगिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षांकुरः कांतेकार्मणकर्मनर्महृसामुल्ला
सनावासभूः विद्यावक्रगिरोविधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रियावाणाः पंचशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः साप्रिया
इत्यत्र चमालारूपं निरवयवं बोध्यम् एवमलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः स्तूयते देवसद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवा
न् इत्यत्र वेणकुलयोः श्लिष्टेन वंशपदेन कुलेवेणुत्वारोपपूर्वक एव राशिमुक्तारत्नत्वारोपइति श्लिष्टवाचकं केवलं परं
परितरूपकम् विद्वन्मानसेत्यादावेतदेव मालारूपं चतुर्दशावश्लिष्टं इत्यत्राश्लिष्टवाचकं केवलपरंपरितम् पं
कोरुजलत्याद्यमाद्यवालानं ज यकुं इत्येत्यादौ चाश्लिष्टवाचकं मालापरंपरितम् चदद्वयम् विस्तरभयान्नेहम ॥

22

मिहत्वस्य परत्वस्यापि उपादानमिति विशेषः अवच्छेदकत्वेति वादरणव्युत्पत्त्यासः आलोचनेयमिति अधिकरणत्वेनास
कत्वाद्बहुव्रीहिः ननु हरणवपरत्वादिविशेषणत्वाभ्यान्देशएवकाल रूपत्वरूपकं स्यादितनंशेत्वमेद रूपकमेवेति चेत्कायामाह अ
भेति त्रिष्टपीति एकत्रानेकार्थेपनरूपार्थान्तरूपकमालायामेव रूपाविनात्वर्थादकत्वैकत्र भिन्नत्वापि साधारणमेवो
चितमिति भावः अयमेव च सापह्नीत्यादि पूर्वोदाहरणादि विशेषः न्यूनरूपकस्य चमत्कारित्वं पूर्वमुक्तं वृद्धसंमतत्वात् ठयति
इदमिति यद्वा हेत्वन्तरं स इति शेषः एकगुणस्यैवाभिहितत्वादिति शेषः गुणसाम्यवर्ण्ये शेषगुणप्रयुक्तसाम्या
योगव्यवच्छेदः वंशर्थेदनत्वाद्येकगुणातिरेकस्य प्रमाणोत्तरत्वसिद्धस्य पुनरवेचनं शेषगुणाभावप्रतिक्षेपार्थं चं
द्रस्यतीति भावः अप्रचरूपकप्रभेदत्वेनैव चमत्कारोपपत्तौ नानेकार्णं लक्षितवर्णान्वयप्रयुक्तसामग्रीकालीनकार्याभा
वस्यत्वलेकार्णत्वसंभिन्नस्यानङ्गस्यमाणापुरुषभिन्नत्वस्य रसे नामनमित्यनेनसमुच्चितः किंतु भिन्नमिति यद्वेति सम्बन्धेनत्वस
पसाधारणं चेद्रूपं संबोधनं न्हापि नेनं हेत्वहमिति मिलन्मूर्ते भीमसुतायादप्रथमं त्वामनोमयि निमज्जन्तु लीयतां इति मत्स्य
सेविकमिति सोपहासः काकुरेन मेवं मत्स्याः स्मर्थः अन्योऽनुमाकिल तिमिङ्गिलं समवितुधः पण्डितः स्मरः तदर्थकं
मः प्राणनिर्गमकालीनः प्रश्नेषाग्रर्थोहि भवत्सा सोऽसूनिति लमुच्चैर्गुणं मतः प्रश्नेयाधिकरणत्वेन तल्लक्षणवं इत्यस्य
ध्वतीमाहेति अयमेकलं किन्तु रम्यैदोषमस्य लक्षयुक्तं प्राधान्यमधिकं रहनगुणविशेषप्रयुक्तं सम्मानं नदिति विशेषः
सावयवत्वनिरवयवत्वादीति आदिनासमस्तवस्तुविषयत्वादिरूपेण प्रभेदानां परं परिनत रूपभेदानवस्थपरिग्रहः
न त्वाहि सावयवं निरवयवं परंपरितं चेति त्रिविधं रूपकं प्रत्येकं क्रमेणाहि विधम् समस्तवस्तुविषयमेकदेशवर्ति

तहरोते

क्रमेकस्य उल्लिख्यमानानेकप्रकारत्वमुल्लेखः। तिलकदर्पणं बोध्यम्। सौंदर्यस्य तरङ्गिणीत्यादिमालारूपकवारणाय ग्रहविशेष
णम्। तत्र गृहीतभेदप्रयुक्तं नानेकप्रकारकत्वमिति नातिव्याप्तिः। वक्ष्यमाणोल्लेखप्रभेदसाधारण्यायान्यतमत्वप्रवेशः। न
हि वेचनं तद्व्याख्यानावसरे करिष्यते अन्यतमानेकत्वप्रयुक्तं एकस्योल्लिख्यमानत्वमेतावदुक्तो विद्याविद्याविक्रमसौंदर्यतप
सां निधिमागतम्। पश्यन्ति विबुधाः स्त्रयः स्त्रियो वृद्धाश्च कौतुकादिभ्य इति नातिव्याप्तिः अनेकप्रकारत्वमुक्तम्। नचोल्लिख्यमान
प्रकारत्वमित्येवास्तु उक्तोदाहरणे प्रकारस्यैकस्याप्युल्लेखादेवातिप्रसंगादिति वाच्यम्। एवमपि तत्र स्त्रदाजिराजीमयूर
धुरग्धे प्रोद्धतेर्धूलिजालैरलोकालोकभूमीधरमतुलतिरोलोकभावं प्रयाते। विश्रान्तिं कामयन्ते रजनिरिति धियामृत
लेशं च लोकाः काकाः क्रन्दन्ति शोकानलविकलतया किं च नन्दन्त्युलूकाः। इत्यत्र धूलिजालरूपस्यैकस्य वस्तुनोनेके
लोककाकोलूकैर्गृहीतभिरेकेनैव रजनीत्वेन प्रकारेणोल्लिखनादतिव्याप्तिवारणाय प्रकारेनेकत्वोपादानस्याव
श्यकत्वात्। सिंजानैर्मंजरीति स्तनकलशयुगं चुंबितं चंचरीकैस्तत्रासोल्लासलीलाकिसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः
तस्योपायालपंचमः पिकनिनदधियाताडिताः काकलोकैरित्यं चोलेंद्रसिंहत्वदरिमृगदृशां नाभ्यरण्यं शरण्यम्॥ २३
त्यनेकग्रहणस्य भ्रांतिपरंपरायामतिप्रसंगवारणार्थं एकस्येत्युक्तमिति संक्षेपः। यथाहमिति स्त्रीभिः कामत्वोल्लेखे तत्ता
सां रुचिरानुरागः प्रयोजकः अर्थिभिः कल्पतरुत्वोल्लेखे तेषां लिप्साप्रयोजिका शत्रुभिर्यमत्वोल्लेखे तेषां भयं
प्रयोजकमिति एवं यथायोग्यमित्यर्थः। उदाहरणांतरमाह यथावेति श्रीकृष्णस्य मथुराप्रवेशावर्णनम्। शौ
रिः श्रीकृष्णः रुद्रुभिर्गजज्ञानेति रुद्धः इत्यादयः सर्वेऽनुकंतोक्तमिति क्रियाविशेषणं सर्वत्र संबध्यते श्लो

12

पंच्यते इति रूपकप्रकरणम् परिणामं लक्षयति परिणाम इति विषयिणि स्थायामप्रकृतकार्योपयोगितायामस्य चेद्विष-
यात्मतापरिणतिः परिणामः सा च विषयताद्रूप्यावस्थापविषयता एवं च [illegible] प्रयामेदस्यैव विषयिणि विवक्ष-
णात् इत्यभिन्नेनापृथ्नेनेति सारस्यिक एव बोधः ननु रूपक इव प्रकृते अभेदप्रतियोगिना ज्ञेनेति सूनुयोगिन्नमुख इति रू-
पकाद्भेदो बोध्यः अस्य मासेष्वुदाहरति तीर्त्वेति सुपरितोटकगतमेतन्मयम् आत्मनात्मनो योर्थानसीतालक्ष्मणसहितः
अस्यैव प्रकाशो रामः अनेपास्यपुंभोर्मीत्रिमालानूराममरनदीं गंगां तीर्त्वा नक्षेत्राविकायगुहसंज्ञायनिषादप-
तये सैनिद्रेस्वत्राणिमैत्रीरूपमानं तत्राणमस्य उपकृतवान् उपकाररूपमन्यादत्तवान् अयोनंतरं चित्रकूटं प्रति
[illegible] प्रस्थितवान् कीदृशः आमेनति पंक्प्रसादितभुजद्वयांतरालेन [illegible] सौनावस्यविशालहेमलेखाहां
तथा [illegible] कोटकेन [illegible] नि विकसं [illegible] क्रियायां तथा कुरुक्तके
[illegible] दत्त एव दत्तामलीयमानः अनुगम्यमानः इत्यर्थः इति परिणामप्रकरणम् अथोल्लेखालंकारं लक्षयति बहु-
भिरिति एकस्य बहुभिर्योल्लेखः [illegible] इत्यन्वयः उल्लेखनं विषयीकरणमुल्लेखः हेतौ पंचमी तथा चैकविषयोल्लेख [illegible]
[illegible] उल्लेखः [illegible] अवहा [illegible] प्रयोजकत्वात् [illegible] भिरिति [illegible] सर्वसंबंधी [illegible] कल्प-
नतः [illegible] राजा श्लोकमाचष्टे [illegible] सौंदर्य [illegible] इत्यर्थः तत्र [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible] ननु [illegible] प्रकारद्वयोल्लेख
[illegible] एवं च [illegible]

१ वैदर्भी

कु० टी० १२

असामान्यस्मृत्यादीनलंकारान्लक्षयति स्यादिति स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैस्तया हेतुभूतैस्तदंकं तेषामेकस्तदंकः तदंको विद्यते यस्मिन् तथाभूतेन तदर्थीयात्प्रत्ययात् अंकमिति संतेतियावत् तेन तत्संज्ञाभिहितमित्यर्थः अलंकृतित्रयं व्यवहारविषयः स्यादिति योजना एवं च स्मृतित्वभ्रान्तित्वसंदेहत्वानि त्रीणि लक्षणानि तत्र स्मृतित्वं तावत् स्मरणीयानुभवस्मादिके ज्ञातिविशेषः भ्रान्तित्वं विशेष्याभाववत्प्रकारकज्ञानत्वं संदेहत्वं तु निश्चयभिन्नत्वे सति संभावनाभिन्नज्ञानत्वं यथा विभाविक स्मृतिभ्रान्त्यादिवारणाय संभावनम् उत्प्रेक्षावारणाय संभावनाभिन्नत्वं [illegible] संदेहत्वं तु निश्चयभिन्नत्वे सति संभावनाभिन्नज्ञानत्वं [illegible] इत्येतच्चमत्कारित्वं पुनरखिलालंकारसाधारणं लक्षणत्रये निवेशनीयम् तेन सदृशं इति स्मृतो इदं रजतमिति भ्रान्ता वयं स्थाणुः पुरुषो वेति संशये च नातिप्रसंगः इति ध्येयम् तत्र तेनाकलयति स्मरतीति स्मरतीति यावत् सादृश्यान्वितधर्मानीरिति चमत्कारित्वोपलक्षकम् नत्वेन साधिस्यानेकेनप्रवेशः सादृश्यामूलकानामपि स्मृत्यादीनां चमत्कारित्वेऽलंकारतयानिवार्यत्वात् चमत्कारैकजीवनत्वात् तत्स्यास्य चमत्कारित्वेन तेनैव वारणमिति यच्च सादृश्ये तु कलविशेषणम् तचेतदेवौमादी यतोऽन नु चमत्कारित्वविशेषणमिति वाच्यम् उदाहृतेषु सादृश्यमूलकस्मृत्यादिषु अतिप्रसंगवारणायावश्यकत्वादिति संक्षेपः दिव्यानामिति मायेन लक्ष्मीग्रवर्णनप्रस्तावे पद्यमिदम् पूर्वो रिः श्रीकृष्णः अम्भसः जलात् उत्तरं तो निर्गच्छन्तीं श्रियमिव श्रीसदृशीं कांचित्स्मरन्नादावे उदधिं जलनिधिं मंथनस्य समयोर्षीत् स्तनवान् सुधीगर्भेति कर्मणि षष्ठी किंभूतां दिविभवा दिव्या

[illegible]

२५

कंठ्याचष्टे यइति तथा महत्याऽऽहत्य ग्रहणेन पुष्पवन्ति हम्मूहैर्लहणिमत्सुहैः पूर्वमिति उदाहृत इति शेषः उल्लेखस्त्वनुवर्त्यते आरो
प॰२ पणं कसं कीर्ण इति पाठे आरोपणं ग्रथनं कंकणं तत्संकीर्णं इति पाठस्तु स्पष्टार्थ एव उल्लेखप्रभेदान्तरमाह एकेनेति व्याचष्टे
गृहीत्रिति विषयभेदादित्यनेनान्तरमेकस्येति शेषः विषयपदमाश्रयसंबंधिनोऽप्युपलक्षणम् अत एव लक्षणे ग्रहीतृवि
षयादौ त्यादिपदेन तत्संग्रहः कृतः तत्र विषयसप्तमी निर्दिष्टो विषयइत्युच्यते अधिकरणसप्तमी निर्दिष्टस्त्वाश्रयः
रूपादिनिर्दिष्टः संबंधीति विवेकः गुरुरित्यस्यार्थकथनं महानिति गुरुर्महानिवाचरतीति विग्रहः कोपः पठतीति
नुनात्यर्थावसितार्थकथनम् पटुर्दत्त इत्यादीत्यादिना कीर्त्तिविषये जनो धवल इत्यर्थान्तरस्य धनुर्विषये भीष्म
इति वक्ष्यते इत्यर्थान्तरस्य च संग्रहः भीष्मस्तु भीषणो रुद्रे गाङ्गेये च निपात्यत इति विग्रहः कोडीकरणात् एकदे
नगतफलद्वयस्यायेन संग्रहणात् अकृष्णमिति कृष्णानि नोहृत्स्थमागधे ... भागवन्तसेनात्थवदितम् पावे
नीरूपे दिने श्राविरलप्रकटीभवतीति संबंधः किंभूतं कुचयोः कुचविषये अकृष्णं स्थूलं एवमग्रेऽपि विलग्नो
मध्यः विलग्नो मध्यलग्नयोरिति विश्वः विपुलमायतम् अधरे अधरोष्ठे अरुणमारक्तं अरुणपदमिति पाठस्तु प्र
क्रमभंगाद्दुष्टः पिनेइति करुणाचार्याणीमाथि ... माथेन संबध्यते नुखाणलायमत्रातेनामसेवुचला
पिनः दृगन्तास्त्राइका ... इत्यादावधिकरणानेकत्वप्रयुक्तः यमः प्रतिमहीभृतां कृतवहो
धि॰२ ग्निरन्तःरत्नाः स्तनात्वलग्नेऽपि रोधनप्रलिर्थनाकांक्षिणां गृहं ... कृत्कुलिपाकोटिभिर्निर्विनत्वमेकत्वमेत
लेवतुविधो विधोत्राकृतः ८ इत्यादौ संबंधिभेदप्रयुक्तः आश्लेषोत्प्रेक्षात्वादिति दिक् इत्युल्लेखप्रकरणम् अपहृतानमाधा

कु०टी०

१५

क्तिनिरूपितत्वाभिमतमात्रो क्तो शुद्धापह्नुतिर्हेत्वपह्नुतिः पर्यस्तापह्नुतिः कैतवापह्नुतिश्चाभिः तत्र सर्वत्र तात्पर्यं स्फु
रत्प्रोत्रेति षेधस्य क्षोमगोपास्तरोरुहाभेदप्रतिपत्त्यर्थत्वेन तद्गतत्वयोगितावाभावात् अभेदप्रतिपत्तिनिरूपित
गतत्वमात्रो क्तौ च भ्रान्तापह्नुतिच्छेकापह्नुत्योरव्याप्तिः तयोर्धर्मितिकाभिवारणरूपनिषेधस्य प्राधान्येनाभेदप्र
तिपत्त्यंगत्वाभावात् अतस्तदन्यतरत्वेन निवेशः तदङ्कुः सामान्यापह्नुत्योर्यत्रसाविज्ञेयात्वपह्नुतिः अपह्नुतीयस्या
इत्यंश यश्चित्रेषा तपह्नुतिरिति सर्वत्रैतदुदाहरणव्याप्त्याभावसंरब्धक्षोभविष्यति इतित प्रपंचितम् एवं सामा
न्यलक्षणमनतिक्षिप्तिनिधाय शुद्धापह्नुत्यादीनां लक्षणानि क्रमशु पक्रमते शुद्धापह्नुतिरिति लक्षणं व्याचष्टे वर्णनीय
इति कविसम्मतविकासः स्फूर्तिपूर्णालिता तथा चोपमेये उपमानारोपकलकउपमेयधर्मतत्त्वाभिमतनिषेधः
शुद्धापह्नुतिरिति लक्षणमिति भावः अत्रचायानुकूलनिमित्तं कैतवादिपदाप्रयुक्तत्वे च निषेधविशेषणं बोध्यम् तेन है
त्वपह्नुतौ कैतवापह्नुतौ च नातिप्रसंगः कांतः किंतु हिमांशुरिति छेकापह्नुतावुपमेयधर्मकांतत्वस्य निषेधसत्त्वा
दतिप्रसंगवारणाय यथेविशेषणम् तत्र हि तत्कांतत्वनिषेधो नूपुरारोपार्थोपि तत्रारोप एव पूर्वं किंतु तत्कांतत्वनिषे
धार्थ इतितत्वार्थश्चिः पर्यस्तापह्नुतिवारणार्थेय उपमेयधर्मेत्युक्तम् तत्रोपमानधर्मस्यैव प्रस्तुतादेर्निषेध इति नातिव्या
प्तिरिति स्पष्टं सर्वम् पुंडरीकेति पुंडरीकं सितांभोजं सितांभोरुहं सित इत्यमरः एवं च सरोरुहपदं विशेषपरमिति भावः अंकमि
ति इंदौ दलितनस्मृतिरिंदुनीलमणेः एकलत्व कस्यामंदरीरूपेणेन केपि कंवयः भूकंकलंकमपूर्णं किं तवंतः
अपरे जलनिधेः पंकमेति कश्चिद्विशः सारंगं जगादिरे कुर्वतः परे इतरे भुवोम्बरे छायां सायं एहि कुर्वन्

25

शुध्यं

१५

लेषां देवानामपि सौंदर्यातिशयेन कृतं ऽविस्मयां कृतवतः रतिं देनकमसेनचाह: रमणीयोहस्तोयस्मात्
याभृतांनयाचैवं विधचनाधिकामहत्पालक्ष्मीसारणान्नसंबंधिनं निधिमंथनप्रसवत्वमितिभावः अत्रस्त्रियमि
वेन्दुपमायाः स्वत्वंगतत्वातनयोरगांगित्वलक्षणः संकरः पलापेति वक्रिमसौहित्यरूपसादृश्यनभ्रांतिः भ्रु
तिर्भ्रमरः सोपिभ्रुकोपिभ्रांतिनिबंधनइतिप्रयुक्तःस्यार्थः जीवनेतिजीवनजलेप्राणसंयोगश्च अथवाजीवनेःते
नेतिजीवलंधनं नम्राअधोमुखाविनीताश्च उन्नताउर्द्धमुखाउद्धताश्चघटीयंत्रेएकरज्जुसंबद्धघटमालारूपेभ्य
घायंरहट्टइतिप्रसिद्धम् अप्रसिद्धेति घटीयंत्रसंबंधिनोस्येछुकतिछत्रयोःकोऽयंप्रसिद्धेरितिभावः दीनस्य
निम्नंनिसरे हप्रकरणम् अप्यासप्रकृतिः नत्रतावदभेदप्रतिपत्तिनिरूपितांगांगित्वान्यतरवाक्येपोपकृ
तिसामान्यलक्षणम् निषेधश्चनञादिसमेवाच्यः कश्चित्तुतदभावात्केनवादिपदैःपरमतत्त्वोपन्यासादिभि
श्चगम्यः तथाकश्चिदभेदप्रतिपत्तिसमानाधिकरणइतिविवेकः एवमभेदः कश्चिदारोप्यमाणः कश्चि
त्स्वाभाविकएवतस्यातिपत्तिरपिकश्चिदंजनयामायया स्वयाचस्तुमेवेतिवोध्यम् निषेधोपकृतिरित्येतव
द्भेदोनयूतमेतन्निनवश्रीदुत्तंतिपितेः प्रारैरितिप्रसिद्धतिवेधानुवादरूपेप्रतिषेधालंकारेतिव्याप्तिः अ
तोभेदप्रतिपत्तिनिरूपितेत्यादिविशेषणमनुपादनम् नत्रहियुद्धप्रवृत्तेकिंनवं प्रतियुद्धे प्रतत्वाभावोनि
श्चीतोपिकौरवमातोप्रतएवतत्रप्रागत्स्येनतुयुद्धेरनुपहसार्थोननुयुद्धभेदप्रतिपत्त्यंगंतत्स्यात्त
द्धस्याप्यविनापिसिद्धत्वात् नाप्युपमूतः निषेधातत्वेनपुपायानपेक्षणात् इतिनहारसोप्यभेदप्रतिप

प॰२

शिलयकृति॥

श्री १

कु.टी.

१५

अधिकरणेतिनदर्थात् नचचंद्रेचंद्रत्वनिषेधस्य कथमुखेनदारोपार्थत्वमितिवाच्यम् आरोपदार्ढ्यसंपादकत्वेन त
निषेधस्यतदर्थतायाअनुभवसिद्धत्वात् अतएव दृढारोपरूपकमेवेदंनापह्नुतिरितिप्राचांसिद्धान्तः तदनुसारेणैव
चित्रमीमांसायांप्रकृतस्यनिषेधेनयदन्यत्प्रकल्पनमितिसापह्नुतिलक्षणमुक्तम् इहत्वलंकाररत्नाकराद्यनु
सारेणायंप्रभेदउपदर्शितः साम्यलक्षणाभिप्रायेणापह्नुतित्वेनोक्तइतिनिरवद्यम् हालाहलमिति हालाहलो
विषंनैवभवति किंतुरमाललक्ष्मीर्विषंजनाः परंकेवलमस्मिन्विषयेअन्यथैववैपरीत्यंमन्वते अभ्युपगच्छन्ति कु
तइत्याह यस्माच्छिवः तेहालाहलंनिपीयस्वस्थेनजागर्ति हरिस्तुरमांसंस्पृश्य निद्रामुपैति स्वपितीतिपाठेस्व
रत्वपिमुह्यति किमुतस्पृष्ट्वेत्यर्थः तथाचरमायाविषरूपत्वेमोहजनकत्वमहेतुः हालाहलस्यतत्वापह्नवेचजा
गरस्यप्रयोजकत्वंहेतुरितिबोध्यम् हालाहलोविषइतिविश्वः अत्रस्पृष्ट्वानुस्वपिति इत्यत्रकार्यकारणयोर्पौर्वापर्य
विपर्ययरूपातिशयोक्तिरलंकारः साहजोक्तिः तनस्पृष्ट्वेतिहेतुगर्भितदनुक्तिरूपभेदाद्भिन्नार्थः एवंवदपह्नुतिद्वैविध्यं

२६

शुद्धपर्यस्तापह्नुतिः हेत्वपर्यस्तापह्नुतिः इत्येवंद्वैविध्यम् भ्रान्तापह्नुतिरिति अन्यस्याप्रकृतस्य भ्रान्तिनिवारणे वार्य
तेनेतेनिवारणम् तथाचभ्रान्तिनिवारकेतत्वाख्यानेसतीत्यर्थः भ्रान्तिर्भ्रमः भावेक्तः भ्रान्त्यपह्नुतिरित्यर्थः एवंचत
त्कथनेहेतुकभ्रान्तिविषयेभ्रान्तापह्नुतिरितिलक्षणंबोध्यम् तस्यतापकारित्वरूपकारणं ज्ञातम् [illegible] नागरिके

निषेधोह्य

ति नगरेभवोनागरिकः तंप्रतिमुग्धस्त्रीणांप्रश्नः सखिकोयंप्रेम [illegible] भ्यउन्नतिहग्नायस्य ध्वंसमूलउभयतः मुख
एकभागयोः पृच्छेयस्यैवंभू नाथकोयंमाहिष इति अनुवस्य के [illegible] करिकलभः करिशावकः कलभःकरिपो

१५

विभागासेनाप्रत्याख्यायेतिस्मादिनाक्लीवत्वम्. वर्यानुमांशंप्यनेतिरिति गौपीनं मन एव कुशिद्यंमुच्य मधंशादध्यान
माचस्त्रहे नूमइत्यन्वयः यौक्षेदिमाः उर्ध्वहात्माउ[illegible]यथाः कलंकाश्चयः मपिनास्त्राभाविकत्वम् क्रयवनसमशु
श्चयः स्वर्थश्चिद्धइति तार्थस्तुयांमुपिल्पस्त्रनेति[illegible]मानात्काद्यः इहनुपरमतत्त्वोत्कीर्तनेनस्वात्मभिमतत्वम्.
चनादर्थसिद्धः एकत्रानेकापकृत्यनुपनया[illegible]ग्रंबोध्यम् हेत्वपकृतिमाह सपदेति मुद्रापकृत्वएवेत्यर्थः
शक्तिपूर्वइतियोज्यते साध्यमतये निशुक्तिंगैंलः नत्सहितइत्यर्थः नथाचमुद्रापकृवलत्वएएवानुक्तमितिमितइ
ति यत्सत्स्यानेउक्तिमितिइमुक्तोहेत्वपकृतिलक्षणंसंपद्यतेइतिभावः नेंदुरित्यादिविरहकुलस्योक्तिः नी
त्रीदाहएोयतः मनोनेंदुः तिपिराश्रीमत्त्वान्नार्कः श्रोर्वस्तुवदवानलइत्यमरः नेपातेतितिप्रिभावोनेपा
नत्वमित्यर्थः अत्रापिचेंद्रत्वंसाधारएोधर्मः सूर्यत्वंत्वोश्रेद्विकमितिबोध्यम् मंघानेति मंघानोमंथमंदेः
स्तकाशेध्वमिपरः पर्वतोमंदरः नत्सम्लभागोयक्तिलामहत्सनेनसंपदनायोवएः नस्सकिएवित्वंइंदुम
ध्येस्तवतिप्रकाएने क्षयाभ्रूत्रेः मृगोहरिएः एपाइत्येयातिपामरएांमूर्खाएांउक्तिः हियत्सात्तेसेंहत्यादीनां
तैंउमंभागेकथंचिदपिकेनापिप्रकारेएाप्रसक्तिर्नास्तीत्यन्वयः वैपक्षमंथ मंघानमंघानोमंथदंडकेइत्यमरः
नास्तीतिप्रतिहेतोरित्यर्थः पर्यस्ताएकृतिमाह मन्येति समयकृवलत्वाचत्रारोपार्थस्तस्याःपकृवइतिलक्षणम्
निषेधस्यवचनस्याधिकरएोप्रतियोगिपारोपार्थेत्वसंभवोनवास्याधिकरएोस्रारोपइत्यर्थे सिद्धमेवारोपस्यान्या
धिकरएत्वमन्यत्रेत्यनेनोक्तमतएवपर्यस्तापकृतिरित्युच्यते पर्यस्ताआरोपविपरीतात्रारोपविनिवेशिते

६७४

नै० टी०
९९

निक्षेपस्यापह्नुते रक्षाम्भायं विशेषो यत्तस्यात्स्यात्तयानेनापह्नवः अस्या मा कारस्य हेतुं तवर्णनेन गोपनमिति न
स्यान्निह्नवइतिनाविकनिषेधइत्यर्थः नूपुरो मंजीरः मंजीरो नूपुरोः स्त्रियामित्यमरः नर्मसखी क्रीडासखी अत्रकांत
पराया: प्रजल्पनमपदेशइति उक्तेः नूपुरनाम्यैकतवर्णनेन कांतनापह्नवोमुख्यः नूपुरमेदप्रतियत्निलुतदं
गमितिवोधमसीत्कारमिति सीत्कारं तदनुकारिमुखध्वनिं क्षिपतयति अधरमधरोष्ठं व्रणयति व्रणोस्याह्नीतिव्र
णीव्रणितं करोतीत्यर्थं तत्करोतीतिणिच् तथारोमांचं तनोति विस्तारयति इतिवाक्यत्रयेनागरिकाभिप्रायेण
प्रेयसश्लीप्रतिकथाप्युक्तम् तदाकर्ण्यनागरिकः किमितिशंकितवतीमन्यांप्रति नखक्षतानिवृत्तयेनदीस्नानादिनाहेमं
तिकपवनयाद्रूपवर्णनेन नातिकस्य नागरिकस्यापह्नवः सीत्कारशिदादिकतुं तस्यनागरिकइवैतेपितत्वान
दाह अर्थयोजनयेति विवक्षितस्याथारणस्याविवक्षितार्थसंबंधित्वर्णनयेत्यर्थः इदमुदाहरणमितिचत्वारमिप्रा
येणोक्तं वचनं हेमंतपवनत्रभवइत्यर्थेस्य वैद्याणतलोपश्लेति अपितलोपेचहेमनइतिरूपसिद्धिः प्रजल्पि
तदाहरणेएकस्यवाक्यार्थस्यैवपर्यायोज तमिहत्वनेकेषामितिभेदः पूर्वयोजनयेति अर्थभेदेपिपादस्त्वेषमात्रेणात्वर्थः
यथेत्यतिक्रीडाविदेमोजाकुलोवायुध्वान्यानिसिनंदेशः कीदृशः इत्युक्तप्रवचः स्वप्नेऽहंतमुत्स्वप्नवचनमर्थात्
कस्यचिन्मनभाप्यानूयराधयानिर्भर्त्सितः सन्नत्वच्चनंतमेत्रयपदिशनूकथयन् किंहेयत्वैइमेतत्त्वयनेसनतंस्मरा यो
मि नीलमवमाः कुंतलेकेशपाशेममभावोक्तः कारणद्विषः मुद्गातिमोहंप्राप्नोति ननुचिन्तासंगोनिवर्त्यतामत
त्राह किंकरोमिनकिंचित्करोमियतस्तेनवमाद्विनैःएवंविश्वमैर्विलासैःक्रीतोस्मि मूल्येनगृहीतोस्मि किंकरोस्मीतिक

76

पत्र ७

वकः इति कोपात् कलमइत्येतावतैव शिष्टे कदिपदम् कुह्वकः ... अप्येम् अयमस्य कुशाद् दशोनतश्छामिति उक्

इति पाठे पदद्वयादिम् आस्याद्विरेवं अप्रकम्पनत्वं वगिनार्थं मिति पूर्वादरशेषं देहन्य भावाविशिष्यत्वं पद्भवः ८त्वा२

त्वरः किमिति प्रश्नेनात् इत्वष्ट उद्धे रुवगमा दक्षुमहिषत्वनिश्चयरूपभाविविषयस्यमहिमत्वसेवेति

तो भेदः जरेति विरहिस्त्रपादुयमुक्तिः हेतुहसमपार पुराणेद्धेः रसभोग्यमानं किंकुता प्रहरसिताउपरि प

तोनेयं जरा किंतु वेणीकृतः अवेणी वेणीकृतयपनेन त्वाकृतः कचानां कलापः तथा गले गरले नैनदपिति यं

८६ कस्तूरी एवं शिरसि नेत्रं भालिले स्ताकिंतु कृतम् तथा इयं शोभातिर्मस्तनभवति परंतु प्रियविरहजन्मयसेवं

भतो यवलिमेति अवर्णावट्टधीहि व्यधिकरणो जन्मा स्तनपद इति वामनसूत्रात् व्यधिकरणोपि वहुव्रीहि

र्न दुष्टः कस्मिनेति कुसुमपारेऽस्मे इति नेत्यर्थः निवेधमात्रेन्तेयेति निवेधस्य प्रकर्षकत्वादिति भावः

मेनेस्यस्वरसो द्रावनम् तद्दोसेन रूपमावोधकत्वैवादे रसत्वेपि तद्गुणत्वे रूपकस्य प्रमातं स्यादिति स्वच्छमेव हे

कायकृतिरिति हेकोविदस्य स्वल्पनापकृतिरितिलक्षणनिर्देशः वाक्यान्तर्भावोज्ञनहेतुकः ग्रंकितनाविक

५४ वस्तुनि वैं इति लक्षणम् अत्र प्रश्नेकान्त इति अन्य शंकायानिवर्तनीयत्वेन हेतुनयाव्यपदेशः संतापास्त्यातीति

वत् अत्र शुद्धापह्नुतिवारणायाशंकिविशेषणम् ममकिल कृतिमाहतदर्थिंकामित्यधिकतात्पर्यरूपकवारणाय

शंकितेति नचानेनैव शुद्धापह्नुतिवारणात् वाकेत्यादिव्यर्थमिति वाच्यम् कस्ववातभवेत्येवः प्रियायाःसमु

लेखरो सम्भंगापमस्याश्रुसीवारितात्किमयाघुनेति व्याजोक्तावति प्रसंगवारकत्वेन तस्यार्थवत्त्वात् यद्दृष्ट

त्या:

द्वैलिङ्गलपदात्प्रतीयते अत्र चानभिहितवाच्यताख्यदोषनिरासाय कथमपि वक्त्रेन्दोरिति पठनीयम् इत्यपकृतिश्च
करणाम् अथ उत्प्रेक्षां लक्षयति संभावनेति अन्योन्ये देश्यन्तरं सा च त्रिधेत्याह त्रेधेति तथा च संभावनोत्प्रेक्षा पदस्वा
अयस्मात् सा च वस्तुहेतुफलरूपेण त्रिधेत्यर्थः वस्तुहेतुफलानां च संभावनाहेतुत्वं स्वविधेयकत्वसंबन्धेन वस्तुहेतुफ तेन तु
लविधेयकत्वेनेति पर्यवसितार्थः वस्तुत्वं च हेतुत्वेन फलत्वेन वाविवक्षितत्वम् यत्किञ्चित्त्वम् तातो वस्तुत्वस्य केवला
न्वयितयाविभागासंगतिः उक्तेष्वादि अत्रयाणामुत्प्रेक्षाणां मध्ये आद्या वस्तूत्प्रेक्षा उक्तं चानुक्तं चोक्तानुक्ते आस्पदेय
स्य देश्यस्य इतिविग्रहः आस्पदं चोत्प्रेक्षायाधर्मिरूपो विषयः सिद्धासिद्धेऽस्यत्रविग्रहः अम्बल् ध्रुवेति नमः कोकीवि
रहक्षुभ्यत्तां धूमस्तोमं शङ्के इत्यन्वयः कोकस्य चक्रवाकस्य स्त्री कोकी तस्या विरहरूपाणां क्षुभ्यत्तामस्त्रीनां संबन्धितं ध
मसमूहमित्यर्थः लिंपतीवेति अञ्जनमइतिनभः इति चकर्तृपदे इत्याविभ्यादिदर्शितां प्रतिनायकस्योक्तिः तव कु
तु लोलकुमारवंशीचरणोध्रुवंभुविनिदेपेणनहेतोरकवर्णाविति त्वम् खेति पद्मगतायास्त्वन्मवकालेरि
क्रमाहेतुनेत्यर्थः वेणयतइति वेरंकोरतीतर्थेघाद्वैरकलहाभ्रमे येभ्यः करणइति काऽमध्यइति कुचयोर्ध
त्वे धरणार्थं कनककण्ठदामभिरञ्जभिरितिनिगोधीध्रवसानरूपानिशायोक्तावलीभिर्वद्धः किमित्यर्थः प्रायइति
अङ्केकर्तृप्रायः वकुधात्वचारणेनैवंसामुत्तोयेजलेतपश्यति तपश्चरतीत्यर्थेकर्मणो रोमंघनयोभ्यांवत्रिंचरोरिति
काच तपसः पारस्मैचेति द ... परस्मैपदम् त्वयांपरिकुरुते अन्यधर्मेति अन्यस्यविषयिणो यो धर्मः तत्सं
बंधरूपेणनिमित्तेनाभ्यस्यविषयस्यान्यस्यतादात्म्येन विषयिणस्तादात्म्येन संभावनं इत्यर्थः अन्यस्येतिषष्ठी

स्थित्वा देशाद्युत्कलनः तत्रत्वात्सीत्याहमर्थकमत्रायम् अहं किं करोदयः कीर्तोस्तीति भावः तथापरत्वे हेत्वर्थेऽन्नयोंऽसंदे ८

धनम् पञ्चरूपेत्वन्नयने स्फरणमीतिविशेषः पूर्वपूर्वं हि न तत्र समार्थ इत्यर्थकः तत्रयनस्फरणरूपेत्तवाकार्येऽपि

नुत्वसंवेधकः पञ्चरूपत्वेयनस्फारणरूपत्वमपद्भुतः तमारम्भे तत्र हायदिस्त्रिभ्यवेदमकाशयते तवार्थस्य

रूपाणां साधारणत्वमपि तु पञ्चेरितिलिंगवचनाभ्यां युक्तयोजनेति विवक्षितरेति विवक्षितविषयभिन्नम

र्थः अवस्थाजाग्रत्स्वप्नादिरूपा वर्तनीति पर्यायशब्दैरित्याख्यीयिथा मरीचिमेरुजास्वत्तांतस्सकामुकवातीर्णवद

तीथर्तोकाचित् पञ्चेन्द्रियमरीचीत्यादिवाक्यस्येयमशूरयत्रश्रुतिरवती सर्वीतिजनसंबोधनमस्तार्थतामस्य

नाय ततः उक्तरूपत्वाततन्तयंप्रवृत्तजागरितवती अत्र तात्पर्याजाग्रदवस्थावृत्तांतः किं तु सामिकस्यत्वस्यामे

दयोजनया पद्मवः मरीच्यादिवाक्यपोषेणप्रकाश्यते कैवल्यापत्तिरिति तदूर्ध्वनिर्देशः आज्ञाधेः र्वेदैर्निवृत्तेर्य

क्तो श्रुतिस्मृतिको संख्यायंकेनवापत्तिरिति तत्तद्वतां तत्परत्वर्थः कैवल्येनावृत्तिरिति युक्तेः आज्ञायाधिक्येन मिथ

कपटत्वलक्षणकैतवारयोगत्वेन एवं च केतवादिपदव्यवहारापत्तिसंबन्धतत्त्वबोधम् नातवाः वाता: इवातःक

फलत्वः अपक्वोद्दिष्टः प्रतीयत इति अस्य वाक्यस्य विषयबाधत्वात् इतिभावः एकैषिति शीलवतांतम्

नरवोरुद्वाः वारिणोऽनलसत्कधयावाद्भ्याविरिके पंचविंशतिसारणस्योद्देश्वमध्यप्रदेशेषु अपंचतन्त्रोपार्थये

ते कीरपाः मध्याह्नेऽपि तः प्रवृत्तोऽयोमहत्वातप: उक्तेत्स्मादन्तपते तेन तस्मात्संतमाः किं कृत्वा सर्वार्थान

णतप्रकाशंतयात उष्मितोधोदवाग्निर्दीवानलस्तस्य पिपासातासातस्याप्तु लेनसिद्धं प्रसार्य नेपथिस्तानि किं तुमि

सोमध्येयाग्रयमावस्तं त्वेतासैवस्तस्योत्स्वेदेत्सुत्वनेत्यर्थः विस्तारस्येति प्रसरणशीलस्येत्यर्थः नसस्य इति
संभावनेत्यनेनान्वेति षष्ठ्यर्थो विषयतानतमो विशेषेत्यर्थः प्रतिरोधकत्वादीत्यादिपदान्प्रसरणशीलत्वस्यसंग्रहः
श्रियैः प्रतिमिर्विषयितानिवियुक्ताः व्यापनस्येति षष्ठ्यन्तस्य पूर्वेण इत्यनेन नापदेनान्वयः एवमग्रेतनस्थलेऽपि ईत्यस्या
पिअनुपाद्दानादिति विषयिताश्रकाभ्यां लेपनितयोस्तिष्यांपान्यालेपनत्वयोः साध्यवस्थानस्थनयोश्चस्या
धारणधर्मप्रकारेण व्यापनस्ये वा पद्यापनस्य युगपदृत्तिद्वयविरोधेनासंभवादित्याशयः स्थलेनेतिकस्थले
उभयेस्पर्शे यतया उभयेत्वाविषयतया शुक्ली स्त्रेतायां शुक्लयासंभवादितिनिराकांक्षत्वादिति भावः अत एव व्या
ख्यातार्थस्य कर्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्वयासंभवादेव क्वचिदत एवेत्यतः स्ययमेव व्याख्यानग्रंथः प्रमादइति
क्रियोत्पत्ते व्यस्य तत्रैव नियुक्तस्य तत्त्वमर्थः सक्रियेति क्रियाशक्तिसाधनत्वेनाविनत्यर्थः अपेक्षितमांकां
क्षितत्वेनातत्वमर्थः तथाच नि[illegible]तत्वात् उपमानान्वयोऽसंभवतीति भावः एतेनमपिलेपनकर्तृत्वमुक्तेस्य
सिद्धं लंकारस्य स्वरूपमयास्तम् तस्यापि कर्तृविशेषणतावि विवदितविवेकेन लेपनस्थैवोपस्थितत्वाच्च एवं
च प्रधानभूतलेपनक्रियायाश्चसंभावनेवति [illegible]व्यापनविषयेति सिद्धम् नचयुगपद्वृत्तिद्वयविरोधः शं
क्यः तदनभ्युपगमात् केचित्तिमतः इति वाच्यं कीर्ति दलम् तदीजंतमोनमसोः कर्तृत्वेन विषयत्वेन च वा
रद्वयमन्वये क्षेपः तथायमुखेत्ताप्यधर्म्यप्रयु[illegible]धर्मी[illegible]नतस्य कवी तद्धर्मसंबंध प्रयुक्तो विलक्षणा
नन्वगमः न च तन्निष्ठतत्समा[illegible]व्यापनत्वेनधर्मि[illegible]नुगमः इतिवाच्यम् सर्वत्रसाधा

विषयताधर्मितारूपाविषयित्वं इति प्रागुक्तं तु विशेषणतारूपाविषयता सत्त्वेनो[illegible]भावनायामुद्देश्य
तासत्त्वनायनत्वाच्च विषयिनिरूपधर्मसंबंधप्रयुक्तं विषयधर्मिकं तादात्म्यसंसर्गेण विषयविषये एवं साध्यं संभाव
नमुन्नेदे निपर्यवसितम् तन्निरूपधर्मसंबंधप्रयुक्तं साध्यं तत्संभावनमिति निष्कर्षः इत्यंश[illegible]कत
म४ यास्वरूपकथनमात्रपरत्वात् मुखे चेन्मे [illegible] निष्ठा[illegible]दकत्वादिधर्मप्रयुक्तं मुखे चेदं संभा
वनमाहार्यमस्तीति लक्षणसमन्वयः [illegible] संभावनानन्
देति न[illegible] [illegible]
प्रवृत्तिः [illegible] धर्मसंबंधप्रयुक्त[illegible] संभाव
नायामपि नातिव्याप्तिः [illegible] संभावनं[illegible] संभावना
लेकत्वविषये[illegible] सर्वातिप्रसिद्धे
दर्थे [illegible] संभाव्यमान
[illegible] विशेषणत्वम् [illegible] इति
दिक् [illegible] हेतुफलात्मता [illegible] संबंध[illegible] संग्रहः [illegible] भेदे नैव
[illegible] अभिधानात् [illegible] तत्वं
[illegible] इति [illegible]

कु० टी १९

पिहेतोर्विधेयतोपगमात् मुखं चंद्र इत्यादिरूपकस्यानुयोगित्वमुखस्याभेदस्य विद्वेपणसंसर्गित्वाभ्युपगमेनचवि
तौपणोहेत्वभेदध्यानसंभवात् हेतुविशिष्टस्वरूपोत्प्रेक्षायामुखतः प्रतीतावपिविविक्ताव्रपेन हेतृप्रेक्षात्वेनैवव्यपदेशः
यथा दृश्यानुहेतीत्यत्रमुखमोरपिविशिष्टहेमप्रतीतावपिविवेकेनहेमेदृष्टिविधित्वव्यपदेशाद्इतिबोध्यम् तत्र
स्वप्रयोज्यत्वसंबंधेन स्वप्रयोज्याभ्युपगतसंबंधेनवाहेतुरूपधर्मोत्प्रेक्षैवचरक्तादेस्तीक्रियतांकृतमीदृशकल्पनाक्ले
शेनेतिवाच्यम् धर्मोत्प्रेक्षांगीकारेरूपणस्यप्रातिपादिकत्वात् अतएवहर्षोत्प्राभन्येललितननुनेपादयोःपद्म
लक्ष्मीरितिहेतूत्प्रेक्षांउदाहृतवंतः प्रकाशकृतोपितत्रहर्षहेतुकलग्नत्वतादात्म्यसंभावनमेवस्वाभाविकेलग्नत्वेभि
मतम् अस्वद्गुरीणातुलक्ष्मीरूपेविषयेयपोकहर्षहेतुलग्नतादात्म्यसंभावनमुचितम् लग्नस्यधर्म्युपसर्जन
त्वेनसंभावनायामनन्वयायोगादितिध्येयम् एवंत्वन्मुखाभेकुयेत्यसिद्धविषयहेतूत्प्रेक्षायामपिबोध्यम् विषयसि

19

द्धतासिद्धत्वाभ्यांबोधेविशेषाभावात् अथः किमित्यादिफलोत्प्रेक्षास्थलेफलेचतुर्थ्यर्थः तत्रचाभेदेनप्रकृत्या
र्थान्वयः पूर्ववत्फलस्यचप्रयोजकत्वसंसर्गेणवद्धेनद्वारकेणनैववद्धेवान्वयः तादात्म्यसंसर्गकसंभावना
यामध्येविषयतयाएवंचकुचधारणाभिन्नफलकजनकदामकरणकवद्धत्वाश्रयसंभावनाविषयोमध्यइतिबो
धः एवंप्रयोगेप्वमिस्याद्वयथिफसंतमनोरथः इतिपूर्ववदेवबोधाफलोत्प्रेक्षात्वंचोपदर्शितरीत्योपपादनीयमि
ति वकृवक्रस्येपिविस्तरभयान्नद्युयम् अतो नालेन्दुवक्राणीति नविद्यतेविकाशोयेषांतान्यविकाशानितेषांभावा

२९

द्विकाशरहितत्वात् हेतोः बालेन्दुवत् द्वितीयाचंद्रवक्राणितत्पाःनिशायेनलोहितानिमन्त्राक्तानि पलाशानियत्नापि

निमित्ताया उक्तत्वायाः संबंधेनात्मत्वादिनिवेशप्रयुक्तगौरवस्य तत्प्रत्यक्षत्वादिनिरूढत्वेनेति हेतुतावच्छेदकत्वं:
हेतुत्वसंभावनाहेतुतावच्छेदकतासंभावना फलत्वेन फलत्वादितयाऽवगमरूपैवैषा धम् अपोढव्हतामस्येतावत्त्वप्र
कारः प्रदर्शने तत्पथमस्तोमभिन्यादौ केकांगतत्वविरह्तत्वलक्षणेषु धर्मस्तोमाभिन्नत्वेनाविषयासंभावनेतिबो
धः तामार्थयोरभेदान्वयात् एवं मुखं चंद्रमन्ये इत्यादावपि नत्वमुखं चंद्रमौ देनुचंद्रप्रकारकसंभावना
विषयोमुखमितिबोधः मुखविषयाचंद्रप्रकारिकाचसंभावना तादृश्यां संसर्गेकैव नयानुभवात् चमत्का
रप्रयोजकस्य संसर्गान्वयाभावाच्च केषांचेत्तत्वप्रकारिकात्वस्य चंद्रोपलक्षितत्वात् एवं धूवेलादिष्वप्यसमभि
व्याहारेऽपि बोध्यम् लिंपतीवेत्यनुकविषयोत्प्रेक्षोदाहरणे तु लिंपति तामसाध्यवसानत्वप्रयालेपनव्याप
नोऽभयसाधारणेन सादृश्यानि नीकारकत्वादिरूपेणोपस्थापितेनमाऽऽपतेनात्मालेपनसंभावनान्वयात् सादृश्यानि
नीकारकं तमः कर्तृकांगकर्मकलेपनप्रकारसंभावनाविषयइतिबोधः कोऽपि ज्ञानयोपस्थापितेन्याऽपतेनात्मसंभा
वनान्वयइतिप्रदीपकृतः एवंवर्षतीत्यादावपिबोध्यम् त्विदेपणात्प्रत्यपिन्यादिहेतूत्प्रेक्षोदाहरणे हेतुः पञ्च
म्यर्थः तत्रचाभेदेनप्रकृत्यर्थोन्वयः हेतोम्प्रत्प्रत्ययार्थसंबंधेनाकृतत्वविशिष्टे तत्प्रकारिकासंबंधेनसंभावना
यां तस्याश्चविषयतयाचरणयोरन्वयः तथाचप्रत्याधिकरणकविद्वेषणाभिन्नहेतुकत्वप्रकारकसंभावना
विषयावेद्योनितिबोधः नचतादात्म्यसंबंधेनेतिहेतुविधेयकत्वाभावात्तेषांहेतुत्वप्रेक्षास्यात् किंतु तादात्म्येनतयाविध
रक्तत्वरूपोत्प्रेक्षेदेवेतिवाच्यम् विद्वेषिणत्वविवक्षेतविद्वेषणहेतुत्वभेदप्रयोगेणोत्प्रेक्षणोयनयाविद्वेषणं प्रतिविशेष्यत्वसा

कु॰ प्र॰
२०

यांसि देग्धीति यां के ऽन्वयः । द्विहे द्विकर्मकत्वात् एतां कमतिनिति द्वितीया एवं च यनेऽन्यत्रापि मध्यः किमित्य वैकस्य
वहत्वस्य फलत्वेन कुत्वत्थं नेह सन्देहत्तणमिह तु प्रावरणस्त्रावरणयोः फलत्वेन पूरवर्द्धनस्वतद्भिन्नभेदः वहूसंवर्द्धनं न
दोवर्द्धनकाले तेन वर्द्धण रथस्थितानामिति रथिः रथेस्थितानां नियुक्तानां तुरगनानां वाहनानामश्वानां परिवर्त
नाये व तुरगो न्नसानामनुत्पत्तिरभूमौ ऽन्तरस्यां दिशि प्रनष्टे ऽन्वयः प्रायो भूमित्यत्र ऐकासंफलत्वेनासन्देहत्तणम् ३४ तुरगस्य
हन्तु परिवर्तन क्रियायाः इति भेदः नन्वलंकारसर्वस्वकारादिभिरन्ये शामपिन्नात्यादि भेदानामुक्तत्वात् कुतस्तेन प्रद
र्शिता इत्याशंक्याह एतावन्तेति उक्तभेदा एवेत्यर्थः उत्प्रेक्षाणामनंतत्वेऽपि चमत्कारविशेषप्रयोजिका इति शेषः तथाच

२०

जात्यादिभेदानां चमत्कारविशेषाभावाद्यकत्वात् प्रदर्शनमिति भावः उत्प्रेक्षेतीत्यनेन उत्प्रेक्षाबोधकत्वेनेत्यर्थः
त्वद्धीर्धैरिति अत्र [illegible] वानुपान स्वर्गमनविषयस्य गंगाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षा निषेधणीभूतभ्रमणाग्रोतवत्
यहेन्मेत्तावाप्रतीयत इति बोध्यम् इत्युत्प्रेक्षाप्रकरणम् अतिशयोक्तिं लक्षयति रूपकातिशयोक्तिरिति ग्रह
णमुपस्थापनम् विषयिरूपतयेति विषयिणो रूपमस्तत्स्वभावस्तत्तायेत्यर्थः रूपं चाभेदताद्रूप्यान्यतरत्
तस्मिन्सतीति सप्तमी सम्पत्तानुत्तसिद्धिन्यस्मिप्रायेण एवं तावनुपान विषयधर्मिकाहार्यविषयीभूतविषयभेदता निश्चय ४
द्रूप्यान्यतरत्तरूपकातिशयोक्तिरिति लक्षणं बोध्यम् अत्र रूपकं ताद्रूप्यानुपपत्तेति रूपमेव च रूपकादस्याविशे
षः अतिशयस्तस्त्रने भ्रांतिवारणाया हार्येति उत्प्रेक्षावारणायालिप्स्येति नीलोत्पलेनोपस्थितकामिनीलय
ने यत्रानुपस्थितवानीलोत्पलत्वविशिष्टवसायेऽसंसर्गारोपः भावानुपस्थितयोः कृतीभ्रसाधनयोरिव ग्राहिलक्ष

२०

कुसुमानि वसंतेन नायकेन समागमो वनस्थलीनां श्रृगमनांः सपल्लवकालसंभूतानि नवदन्तानीव भुवः सु

सुमुरित्यन्वयः पूर्वेति पूर्वस्तोमस्मि...त्यत्रेत्यर्थः ननु लोके संभावनाया मिव प्रकोलम्ब्दुः इत्यत आह सलिलेति

पिनाः छीवेति संमुद्रस्तरंगाग्रास्फुरुभारोः फनरूपैश्चंदनोपिनद्धीव इंदुस्तन्मेनचंदनमादायकरैः किरणैर्दिक

रूपांग्नांगनानां लिंपतीवेत्यन्वयः॥ समुद्रेणेति समुद्रफेणेः पांडेन नष्टे यत्मनचंदनं तत्कृतं पत्रालेोद्रिपांसे पनेननेन

त्यर्थः उभयत्र उभयो रुत्प्रेक्षयोः ये आमलंकारः सर्वस्वकारादीनां एवत्राविति सप्रज्ञानोभूमिपः भूमीरागोरवेरभा

वान् हेतोर्विवक्षिवाचेंदोरभावाद्धेतोर्विवक्षने नेतिरतनं उद्दिने प्रतापयप्रपन्नीरूद्ध वाचिविसिनवानित्यर्थः रक्तावि

सुदाहरणे भावरूपो हेतु रहेत्वभावरूपः इतिभेदः विवक्षेति विवक्षतामपूर्वो लक्ष्यस्थोसहूते एकिरणेस्ह

स्वेस्मप्रमे [illegible] भिश्चिनानननानतेन्नापरतामपे याया वोषिमनोपि वृतेवनीनाइव सध्यागोपालेनयस्कीयाभि

६ सैमि र्भिश्चाः स्वकीयागावोनीयंते तथागोपदत्ताःअन्नसा ज्ञानेन पिश्चिताविवस्वतापिनीताइवेत्यर्थः स्वलुसंभावनायां

ध्यने५ तेनेनहेतुना इत्यध्याहारेणांतेवकारेरिमन्वयः गोः स्वर्गो वज्रीवरैः पनेोवकुलिशेषुमान् सौरभेयी हग्वाणदिग्वान्मसु

स्तुभूमिवचेतिमेदिनी अग्रवाना पिधाने वेतिविवत्तोग्ने दृणपूर्वकं तत्र हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणामिति पूर्वस्माद्भेदः एवं

त्वन्मुखाभेत्वक्रुत्येति गुणापूर्वो हेतुरहेतुक्रियारूपः इत्यपि द्रष्टव्यम् अत्रवोत्प्रेक्षाद्वयस्याविहितस्य सौवितत्स्वा याः प्राधान्या

स्ताताम् एवमन्यत्रापि बोध्यम् पूर्णमिति सूर्यविधुस्तौ पयोधेः पूर्वं वदे पितुः रत्नं कौस्तुभं दत्वाने क्रियतेति लोकोक्त्याः ते तैवेवाप

परिमितानिपयांसि दोग्धीति पौके तथापित्रिये पतिभिः विप्रयोगे सति सपृक्तः कोकांगनानां तनयो नेकर्षमन्तेकिंयनिय देशानुत्वरूपे प्रसा २

म२

श्रीः
२२

विषयिताव्छेदकधर्मरूपेणैव विषयस्य भानम्। न विषयत्वभिन्नत्वेनेति। इष्यते अभेदान्तिप्रायोक्ति-
रिति। इष्टे विपर्ययमयुक्तमिति तन्मतोद्धिविलसितम्। प्रकारताव्छेदकस्थलद्वये पूर्वमप्रतीतत्वेन न द्विविष्टतयावलक्षणयाप्य-
संभवात्। यद्धर्मविशिष्टे पूर्वसंबन्धग्रहः तद्धर्मप्रकारकलक्षणाया इष्यते। समानप्रकारकशाब्दबोधे हेतुत्वात्स्वलक्ष-
णापरिहार्या या अनुपपत्तेः तद्धर्मस्यत्वात्तु एवमपि तात्पर्येव प्रात्याह यावोधांगीकारेन इष्यादेव प्र[illegible]काभेदप्र-
कारकबोधेपि बाधकाभावः मात्रपदेन विषयताव्छेदकस्यैव व्यावर्तितादिति दिक्। समाव्देति विद्धशालभंजिका(
व्याख्यानाटिकायां स्फटिकप्राकारशिखरगतां मृगाङ्कावलीमालोकयतो राज्ञो विदूषकं प्रत्युक्तिरियम्। प्राकाराग्रसमी-
पेन यत्ने प्रहिण्यु प्रेरय मनागीषन्नकेय अनाकाशे अनेन वितेको यं पूर्णीतकिरणश्चन्द्र इति मुखं चंद्रमाताह्लादकत्वादि-
रूपतारूप्यावसानम्। कीदृशः गलितः च्युतो हरिणो यस्मात् तथाभूतस्तेन निष्कलंकतया कर्षाभिव्यक्तिः पुनः
कीदृशः सुधायां वद्धः ग्रासस्तदभिलाषो येस्तैरुपवनसंबंधिभिः चकोरैरनुस्थितः। लवल्याः फलपाकस्य प्रणयिनीस-
दृशीमच्छां स्वच्छां ज्योत्स्नां तत्वेनाध्यवसितां कांतिप्रभां किरन्प्रसारयन्नित्यर्थः लवलीलता विशेषो हरफरेवडीति
भाषाप्रसिद्धः पैकारोवरणः शालइत्यमरः समावद्ध्यग्रासैरितिक्वचित्पाठः तत्राप्युक्त एवार्थः। लवलवलीतिपाठे त
वस्मासौ लवली [illegible]पाकश्चेति मध्ययोगो ध्यः नत्विहाभेदविवक्षैवकिंन स्यादित्यतआह अत्रेति कोयमित्यनेन निर्ज्ञा-
तत्वप्रकाशनात् प्रसिद्धस्यचन्द्रनिर्ज्ञाततत्वात् तद्धेलक्षणावगतिरिति नावोगर्भितः गलितेत्यादिविशेषणवैयर्थ्यत्वेनाभि-
प्रेतः अन्यत्रापीति अनुक्तिश्लोदेचेव [illegible]दलितोराहुदशनैः कलंकेनास्पृष्टो न खलु परिभूतोदिनकृता कुहूभिर्नो

२१

२२

णाभ्यामुपस्थितयोरेकपदार्थयोरन्वयबोधे तात्पर्यग्राहकाभावात् एवं च नीलो घटसाभिन्नकांतिविशेष
वद्वृहादिनितो यादियमभेदान्विप्रायोगिकिरिन्द्रयातेनस्यैवंमतिरप्रकाभेदर्येनन्नएपामिन्नितोधम् त्रपकेविशेषभे
दस्यापदस्यविशेषणतावच्छेदकस्यभावेनचैवलक्षणएवस्फुटयत् यद्रूत्वभेदभाने न तात्पर्यम् किंतुभेदभानेतदवच्छे
दिविशेष्याद्विद्रूपतावच्छेदकबोधस्यात्रपतितिप्रायोगिकिर्वेद्यतेदितोधम् वापीति मध्यभागमेरामुखपर्यंत
नाधिका वर्णनमिदम् गगनेसदनयानदद्भुतं... अनिर्वचनीयशोभावापीतदद्भुंभीवनाभिः स्फुरति
शोभतेतस्यरेतदर्द्धभागेऐंद्रनीली इंद्रनीलयष्टिनास्वच्छपाषाणस्वद्भुतशमारोमावलीस्फुरतीत्यनुपश्य
ते किंभूतांकांचननिर्मितांसोपानपंक्तिं नाटयंत्रिवलीमयिगतवलीप्राप्तवती तथाशेलदर्थदेशेपेलेनदत्तं
तोविपुलोकुचौ एकरत्नशिलानिर्मितविपरिणामेनसंबध्यते कीदृशौ हृतकतिनांद्युरुणवतांसतामोहत्वभागमेतो
पुनः कीदृशौ चंदननतकस्मिन्नंदनपंकेनबाह्यत्रोत्यामोदेशोयधोत्तपाभूतो नतस्यानां सदाप्तिदातानां च मधुपोष्ठस्त्वद
दाप्तावकस्यमुखस्यसंनिधानात् भूमृतं तदवयवत्वादसद्यथाजातुर्यस्तुलभमित्यन्वयः विधानोभेदाभावितीतस्य
सदृशीतार्थमित्यनेनान्वयः भूतिरेषोनेति सादृश्येनेत्यर्थः मुख्यार्थत्वएकाभेदस्यातिप्रायोकोप्यभावाद्रूपदंरूप
कसदृशपयांसन्मासमथिहेत्रेत्रहेतीत्यत्राथिहेत्रपदवदुर्भातिदेपाकमित्याशयः व्याधिकाम्बूननेन्यत्रान्वयो
केहकेशदहरतो प्रसिद्धतरतादनुपादानमतोधम् यत्नत्रकेम्प्रिदुकं विषयिवाचकपदस्यविषयेलाक्षण
नलक्षणायाः शाक्यतावच्छेदकमात्रप्रकारकलक्ष्यविशेष्यकबोधसंकार्यतावच्छेदके एवं चलिंगरयोस्य

पक्क

कु॰ टी॰

२२

गतासिवृति पुरेभवाः पौरास्तेषां विलासिनीषु नितंबिनीनां मस्थानां संस्थानेन सर्वे ध्वमेस भयंती रंगनासु सतीष्वपत्र
लेगयोसिप्रानदीऽन्वसंतीनां फेननतीनां कूलेनमुक्तः कृतः अरहासःऽहुनहासंयथानयाभूनेव विभातीत्यन्वयः
इतीति इत्यत्रेत्यर्थः इदुमंदुलादाविलासादिपदानुष्यस्यपरिग्रहः सत्वादिष्विति सुक्तिमाधुर्यादिष्वित्यर्थः आदिना
धरसाधुर्यादिपरिग्रहः निवेशनात् अभेदाध्यवसानात् जाने इति दमयंतीवर्णयतोनलस्योक्तिः अतिशायिना
रागात् लौहित्यात् तदिदमधरस्वरूपमेव विंबमिति जाने ननु विंबफलं इत्येवकारार्थः विंबस्य विंबफलस्य अतोः
स्वादो खादधरत्वं निकृष्टत्वं व्यक्तं स्फुटं कथं नाहि विपरीतालोके प्रसिद्धिः तत्राह द्वयोरनयोर्विशेषस्तारतम्यस्य

जला

बोधे अवगमाप्रमस्यमध्यांतातास्मिन्भ्रमोविपर्यासन्न भूदिति अत्रेति सूर्यकर्तृके ते त्रापरपर्यायैर्यत्ने इत्यर्थः

सर्ग ७

निवेशितं मुक्तेत्रितम् रवीति रविणासेनसोगतः तस्माद्रवे रसात् गहेभवात् वंधूनितियावत् धूम्रवर्णः वाधि
तुंसरः प्रविशति ननु स्वातुहितयस्मात् गजस्य स्नानं निष्फलंनिष्प्रयोजनमित्यन्वयः प्रसक्तानुप्रसक्तेति [illegible]
केसापहृवत्वकथनप्रसंगात् अलकारसर्वस्वके इकम् स्वरूपोत्प्रेक्षायां अपहृवापकृतिगर्भत्वं दर्शितम् तदनुप्रसक्तात्व
त्रिविधास्वपुत्प्रेक्षास्वपर्थस्यापकृतिगर्भत्वमित्यर्थः भेदकेति तस्यैव तज्जातीयस्यैवान्यत्ववर्णनम् तज्जातीयाभि
न्नत्वेनवर्णनम् तत्राहार्यवोधम् एवमग्रेपि तेनभ्रांतोनानिव्यातिः अस्य महीयते गांभीर्यमन्यदेव प्रसिद्धगांभी
र्यभिन्नमेवेत्यर्थः अन्यत्यमिति रूपसौंदर्यम् वैदग्ध्यं चातुर्यम् धोरणीपरिपाटी एषानलिन [illegible] पत्रालीवि

२२

धेः साधारणी सृष्टिर्नेत्यन्वयः अत्रोत्तरार्द्धेनतन्मंगघा अन्यत्ववर्णनविशेषः संबंधेति अयोगेः संबंधेयो

22

लुप्तोनचयुवतिवक्त्रेणविजितः कलानाथः केशपाशैर्ललितकायामुदयते इत्यादावित्यर्थः अथवान्यत्रापिस्खलनार्थ
मपीत्यर्थः कोयंभूमिगलस्खलद्दृत्यादावदिस्थानतन्तुनप्रकाशनमत्रगृहीतंइतिभावः ननुकोदाहरणेद्वयमि
तिद्रावः ननु [illegible] विषयस्योपादानात्कथमतिशयोक्तिरितिचेत् अत्राहुः इदंतत्स्वविषयिविशेषणत्वेन
विवक्षयामतिशयोक्तिरेव यदातुविषयविशेषणत्वविवक्षा तदारूपकमितिव्यवस्था अतएवप्रकाशकृता
शमेरूपकातिशयोक्त्यादिसंदेहसंकरेनयनानंददायीदीर्घिकामेतत्सीदति इत्युदाहृतम् एतांविभजते यद्य
पह्नुतीति अपह्नुतिगर्भत्वंपद्यंस्याप्यह्नुतिगर्भत्वेसैवरूपकातिशयोक्तिरेव तथाचसापह्नुतित्वनिरपह्नुतत्वभेदे
नद्विविधातिशयोक्तिरितिभावः मुक्तामिति तानिअनुभवैकवेद्यानीमानिवल्गूनितेश्मेजनाविकल्पयंतिसद
दसद्वदंति विकल्पविषयाणिकुर्वंति येषांजनानांसाप्रक्रांतामंदरीदकर्णेलोचनमार्गेनास्तीत्यन्वयः ताद्दृशं
दर्शनप्रणालिनलुनविकल्पयन्तीतिभावः तानिकानिवल्गूनितत्राह मुक्तामौक्तिकेविद्रुमंप्रवालंच अंतरा
अनयोर्मध्ये मधुरस्मितः अंतराअंतरेणयुक्तेइतिद्वितीया तुच्छंपाकेवलेश्वर्वेहेमारवाहके तत्तुमधुरस्मितंतयो
र्मुक्ताविद्रुमयोःफलतिषिप्तं प्रालेयद्युतिमंडले एकाभिकाएकस्मिन्नाश्रिकाःवह्निवलिः एवंभिवारणामित्यर्थः
तत्वर्णंवेसमुद्रे तत्रावंडमण्डलंवशांखमूर्त्तिंमस्तकेऽद्वेवतितइदंयंप्राप्नोति तपुनः पूर्वाचलस्योदयगिरेरभ्यंत
रे श्रुत्रमुक्ताविद्रुममधुरस्मप्रालेयद्युतिमंडलशांखयाद्वैः कमेणदंताधरतत्माधुर्यमुखकंठानिगीर्णाः पू
र्वोदाहरणेभ्यांनतोस्यास्पष्टोपह्नवः इहतुपरंपूर्वेहमित्युकाप्रगहरूपतिभेदः प्रालेयमिहिकान्दे…

ति॰ २

कु॰ टी॰ स॰ 23

पायस्यौरित्यर्थः सहत्वे समंकालत्वे आलिंगतीति समंतुगायन् उभौ मौर्वी पृथ्वी च गुणः प्रत्यवः मुंचतीति अलीकसंत
कस्य वीरस्य खड्गकोशं पिधानं मुंचति स्मेति अरीणां वर्गः समूहोपि कोशं मुंचति भांडागारं त्यजति तथा खड्गे मकं पंडन्ना
सेमज्जतिस्मेति सः मकूछकं पंभजति एवं खड्गे रसांतानि मज्जति स्मेति सोपि रसां पृथ्वीं मज्जतीति भूर्थः कोशः स्त्रीकु
ग्रले खड्गपिधाने थों द्रव्यदिव्ययोरित्यमरः अत्र प्राग्त्यन्यथर्मगणयौगपद्यवर्णनं विशेषः धनमरहेतिथवसंबंधिनः
हेत्वर्थः चपलेति हेतोः प्रसक्तिमात्रेण तत्कार्यं संजातमित्यर्थः यास्यामीति उदिते उक्ते प्रियेण इति शेषः तन्व्याः
र्मिका अङ्गुलीयकं वलयः कंकणमभूदित्यर्थः ऊर्मिकात्वंगुलीये स्याद्वलभंगतरंगयोरिति विश्वः कार्यमुखेनेति
अंगुलीयकस्य कंकणपदप्राप्तिरूपकार्यवर्णनद्वारेणेत्यर्थः आदातुमिति सहजसौकुमार्यवत्या विरहदशायां
ज॰टि॰तु॰ ७ तदतिशयवर्णनमिदम् हंतेति खेदे आदातुं ग्रहीतुं दीव्रिने एकवारमेवालोकिते सति अधीरदृशः हस्ताग्रमालोहि
तंभवतीति शेषः अपिनाकिमुतगृहीतमित्यर्थः लाक्षयापरंजनेन तथापि सहस्तांशुकस्मात् पादयोस्तलेर
कं भवतीति किमुरंजनेनेति पूर्ववत् एवमंगानां चंदनादिना यल्लेपनं तत्स्मरणमपि अस्यतन्खेदकरम् किमुतानु
लेपनं किमन्यत् वाच्यमिति शेषः अलकानां अगुरुधूपायामादेपि भाराय तेभार इवाचरतीत्यर्थः कर्णेरिकाः
अत्रादानादिरूपहेतुप्रसक्तिमात्रेण हस्ताग्रलोहित्यादिरूपकार्योत्पत्तेः साक्षादेव वर्णनेन तु कार्यमुखेनेति पूर्व
स्माभेदः हेतुकार्ययोरविहेतुप्रसक्तिकार्ययोरपि समकालत्वं संभवतीति सूचयितुमुदाहरणांतरमाह यामीति स॰
धवेदयिते यामिन यामीति वदति सति तद्क्षणेन तत्कालमेव तत्त्वंग्या पूर्वोवलयानि अग्निमकंकणानि पुरः प्रपत

ग कल्पनम् संबंधवर्णनम् संबंधश्चाभेदभिन्नत्वे सति स्वत्वात्सायत्ति रूपितोधारः तेन रूपकातिशयोक्त्यादिष्व
भेदेष्वनातिव्याप्तिः सोयेति सोथोःस्त्रीएजमस्तनमित्यमरः नन्वत्रैवमपि नीवेंदुमंडलक्षितीवपद्प्रयोगे ऽत्रैतात्प
तीते स्तद्प्रयोगेगम्यात्रैत्वात्वमुचितम् इत्यादिस्तेयावाच्योत्रैतात्रैवेवायमा देगम्योत्रै देनितियमान् अन्यथा
तत्कीर्तिर्भ्रमणश्रान्तेतिपूर्वोदाहृतेपद्येपिगम्यत्रैवेतिस्यात् विशेषाभावादित्रिचेन्मैवम् उपदर्शितनियमस्यालंका
रेतराविषयएवाभ्युपगमात् अन्यथाद्वृत्तं मुखं चंद्र इत्यादौ मुखं चंद्र इति द्वृत्तं पदप्रयोगे गम्यात्रैतापत्तेः एवं च प्रकृते
ऽसंबंधे संबंधवर्णन रूपातिशयोक्त्यलंकारविषयेन गम्योत्प्रेक्षावसरः तत्कीर्तिरित्युदाहरणेतु भ्रमणश्रान्तत्व
रूपे तं प्रेगम्योत्प्रेक्षाभिप्रेतानतु स्वर्गंगाप्रवर्तनं वीति सर्वमवदातम् असंबंधिकमुदाहरणांतरमाह यथावेति कति
पयति वीरेकृष्णदेवाख्ये विनयस्य प्रशाभिनिदानश्शालिनि तत्सति वेकृष्णवाकोइतिमुदं संतोषमनुपयाति प्राप्नोतीति किं
नेदं कृतेवासरस्याव सौतापशोक्तेनसः कन क गिरिः सुमेरुः कतिपयैरत्यैर्दिवसैः त्वयं प्रयायादिति संभावना पलिंड् यो
गेपीति योगेसत्यपि अयोगवर्णनमित्यर्थः स्वर्गस्थाः द्रुमाः कल्पवृक्षादयः स्वर्द्रुमेष्विति विषयसप्तमी स्वर्द्रुमविषये
यश्चादरस्तस्यसंबंधेपि अर्थादर्थिषु यद्वा अर्थिषु स्वर्द्रुमविषयादरसंबंधाभावप्रतीतौ तस्मात विनिवेशनतया स्वर्द्रुमेष्व
पादरविषयत्वाभावगमात् यथाश्रुतमेव साधुः अन्तयोरिति अन्तवर्णौ लिंदुश्चानिस्ंगाति यस्य स्तथाभूते द्विनिसं
बोधनं भ्रमाणयोर्वर्द्धमानयोरन्तयो स्तनयोः सविवाक्रुलतांतरे मध्येपर्यास्तः अवकाशो नास्तीत्यन्वयः अत्रवा
कुलतयोरन्तरे स्तनपर्याप्तावकाशसंबंधेपि तदसंबंधकः अक्रमोति क्रमः पौर्वापर्यं तदभावो ऽक्रमः तद्रूपसाति

नत्वविधायैव विषयत्वमस्तत्वात् सर्वत्र लक्षणसमन्वयः नचैवं विधाने परूपकस्वभावोक्तिभिन्नेषु प्राप्तः सर्वालंका
रेषु सत्त्वात् अतिप्रसंग इति वाच्यम् इष्टापत्तेः अलंकाराणां चमत्कारप्रधानतया तदंगत्वेनावस्थितया अतिशयोक्ते
रप्राधान्येन व्यपदेश्यत्वानर्हत्वात् प्राधान्येन व्यपदेशभवंतीति स्यात् अलंकारान्तराणामेव प्राधान्येन व्यपदेश्या
र्हत्वात् अत एव प्रकारान्तरेणापि विषयालंकारप्रसंगोऽभिहित सर्वत्रैव विधेयविषये तिष्ठायोक्तिरेव प्रसारणत्वेनावतिष्ठ
ते तां विना प्रायेणालंकारत्वाभावात् अत एवोक्तम् सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते यत्नोऽस्यां कविना कार्यः
कोऽलंकारोऽनया विनेति १ दण्डिनाप्युक्तम् अलंकारान्तराणामप्येकमाहुः परायणं वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशया
ह्वयामिति इति वैद्यनाथकृतालंकारचंद्रिकायामतिशयोक्तिप्रकरणम् तुल्ययोगितां लक्षयति वर्ण्यानामिति वर्ण्यत्वेन
प्रस्तुतानामित्यर्थः इतरेषामप्रस्तुतानां एतेनोभयमपि तथा वर्ण्यानामेव इतरेषामेव चेत्यर्थः बहुवचनमने
कार्थकम् द्वयोर्धर्मैक्यस्यापि संग्राह्यत्वात् धर्मैक्यं धर्मस्यैकत्वं एकार्थमेकद्वितयावत् सचमत्कारी बोध्यः एवं
चानेकप्रस्तुतमात्रसंबंध्येकचमत्कारिधर्मानेकाप्रस्तुतमात्रसंबंध्येकचमत्कारिधर्मान्यतरत्वं लक्षणं बोध्यम् मुखं विकसि
तस्मितमित्यादावतिप्रसंगवारणायानेकेति अत्र च मुखपद्मे विलासादिरूपानेकवर्ण्यसंबद्धानेकोऽथमेऽतितन्निरासः दीपकं
वारयितुं मात्रेति प्रस्तुताप्रस्तुतभेदसाधारण्यायामनरत्वनिवेशः तदंगेति प्रियांप्रतिदर्शितोक्तिः तवांगस्पर्शाद्
वे सौकुमार्ये दृष्टे सति कस्य चित्ते मालत्यादीनां कठोरतानायासेऽपि तत्सर्वेषामित्यर्थः शयं विमर्शं इति पापायस्तवंद
लस्खले खाकला गुणक्रियाभ्यां इति एतत्स्वरूपाविधधर्मस्याप्यसौ गुणक्रियारूपत्वमित्यभिप्रेत्योक्तम् ननु लक्षणेन

24

सं॰

गलितानीतिवा अपराण्यपिनष्टेवतत्कालमेवदलितानिभिन्नानीत्यर्थः ३ऐ। ऐश्च यमेच स्यादितिविश्वः अत्रदलितानीति
नानीतिशान्तप्रत्ययेनसमकालतावगतिः अन्यत्रेति यत्रहेतुकार्ययोरित्यनुवर्तते ननुपौर्वापर्यतिक्रमविरहः लघु
रेवव्यतिक्रमोत्रवैपरीत्यम् अग्रेप्रथमं अनुनीनामसमाहिता कवीन्द्राणामिति कविश्रेष्ठानामंगनासंबंधिन्योभ्रमयः

चलतां ४ प्रथमतरमिति प्रथममेवचपलानां भृंगाणांभ्रमराणां आसंगेनाकुलानांकरिणांमदजलस्यामोदेनपरि आसन्नपश्चा
दनंतरंतेष्वंकवीनामुपरिरुत्संतस्यन्दुपतेरमीदृश्यमानाः कटतटाः पतिताः कीदृशाः दीर्घमेवोदकं यस्त तथाभूत
एवदीर्घमेवउदकं यस्य तरंगिणीनां ऊरुवीचीनांच ह्रस्वतरंगाणां सहस्वरः तरलहृदयाः इत्यर्थः उदकमोदः सेनायामिन्दुदीर्घ
प्तः अत्रयथोक्तकण्ठाद्रूपकार्यवर्णनमुखेनतत्प्रतिप्रसादरूपहेतुकथनं परस्त्वादिप्रभेदः एतावन्मात्रं
कः अयोगेषु प्रभेदेषु अनुगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कथमतिप्रयोगक्तिपद प्रयोगइतिचेत् अत्राहुः तावन्मात्र
मत्वमेवसर्वानुगतमतिप्रयोक्ति तिमित्तपदेनदेववशात्वलक्षणं इति नवास्तुनिर्णयोप्यवलानमेवातिप्रयोक्तिः
प्रभेदानांत्वनुगतरूपाभावात् अलंकारांतरमेवतचान्यत्वादिप्रभेदेषु अन्यत्वादिभिरभेददोनांनिराकरणं संभवतीति

७९ वाच्यम् अन्यत्वादिभिरभिन्नवस्तुसत्तोत्तरैवमत्कारित्वेनानुभवसिद्धतयान्यत्वादिभिरभेदप्रतीतेरंगीकारेनुभवासंगतेः
अन्यतमत्वेनालंकारांतरविभाजकोपाधितामजनकैवमत्कृतिजनकताहर्षोऽपि प्रतिक्षयविषयत्वमेवातिप्रयोक्तिसामा
न्यलक्षणं रूपकवारणायफलांतं भ्रांतिवारणायाहार्यैति उत्प्रेक्षानिरासाय निश्चयेति रूपकातिप्रयोक्तिभेदस्य द्वि
तीयप्रभेदेन्यत्वस्य त्वतीयेसंबंधस्य चतुर्थेऽसंबंधस्य पंचमेसाहत्वस्यषष्ठे हेतुप्रयोगात् तत्त्वसमसमे पूर्वापरत्वोस्य

चमत्कारप्रयोजकत्वादितिवर्त्तितवस्तुतत्स्तुरूपकमित्यतिसमतिः

कु॰ टी॰ २५

पार्श्वत्यक्तपूर्वोक्तउपमानवाक्यउपमानत्वरहितात्मानात्वयः नदीपत्येनेति तत्कालिकत्वेनेत्यर्थः ग्रीष्मकालिकवस्तु
वर्णनस्यैवप्रौढवर्णनत्वादिति भावः एकक्रियेति वृद्धिसान्निध्यैकक्रियान्वय इत्यर्थः एकगुणेति उपमानवाक्यत्व
ऐकगुण्येत्यर्थः हिताहितेइति हिताहितविषयइत्यर्थः वृत्तितौल्यमिति वृत्तिर्वर्तनंव्यवहरणमितियावत् तत्तुल्यत्वमा
त्मं अपरपूर्वोक्तविलक्षणा प्रदीयतइति पराउक्तच्छाभूतिःसंपत्तिः एवंपराभूतिःपराभवः शत्रूणांसमूहःशात्रवत्
तस्यसमूहइत्यर्थः पराभवदानस्येति शत्रुसंबंधिपराभवसंपादनस्येत्यर्थः पराभवस्यमुख्यदानत्वासंभवात् लि
६ वं क्षणाक्षत्वमीति संबंधसामान्येषष्ठी श्लेषेण पराभूतिपदश्लेषेण यथावेति अत्रचप्रकारः अप्पर्याः विरोधा
25 लंकारः अत्रेति योपितिवंपरस्मनाक्षितन्निषेधेनंमधुसर्पिषान्येनलिंबति योध्येनंगंधमाल्याद्यैरर्चतिरतिक्रमेणे
त्यर्थः उक्तप्रकारस्यतुल्ययोगितापदवाच्यत्वेवृद्धसंमतिंदर्शयति इयमिति नयावत्तद्व्यवहारात्तानार्थस्तुल्ययो
गितात्वाद्यः इतिभावः अत्रकेचिदाहुः नेयंतुल्ययोगिता पूर्वोक्तविलक्षणलाक्षेदमद्वैति वक्ष्यमाणातिशयोक्त्यादि
पूर्वलक्षणाक्रांतत्वात् एकानुपूर्वीवाधितवस्तुकर्मकदानपात्रत्वस्यपरंपरयाताद्रूप्येस्ववाधर्मसेकत्वात् यत्र
स्य॥ निंबमित्यत्राधिकरणत्वातिशिष्टनिंबेपरंपरयोक्तेदकसेवकपद्मकधर्मसेवसंभवादिति तदेतदपेशलम् तथाहि
यत्रानेकान्वयित्वेनतत्तोधर्मस्तेषामौपम्यगम्यत्वेनचमत्कृतिजनकः तत्रपूर्वोक्तप्रकारः यत्रतुहिताहितो
भयविषयकशुभाशुभरूपैकव्यवहारस्यव्यवहारोगम्भस्तुतिनिंदासम्पतरयोनकतयाचमत्कृतिजनकत्वंतत्रा २५
परइतिभेदः एवंसेनपराभूतिशब्दस्यनदर्शकमंकदानस्यपरंपरयाशत्रुमित्रगामात्वेनयत्रनिंबमित

रूपेणाथर्मस्यनिवेशः गौरवात्प्रयोजनाभावाच्च यत्तुकैश्चिदेतद्दृष्टान्तेलसैधर्मस्यगुणक्रियान्वयेनलक्षणेनिवेशस्या
प्रयमाणेप्याभिहितम् षष्ठ्यन्तत्वविहेशजात्यवत्वनिसंडलाम् नमनागपिनिश्चितेमंडलेशत्रुमित्रयोरित्यत्राभावरूपस्य
वात्वयादितिनदिदृमाणानतेपिनमनोरमम् तथाहि प्रासतीतित्वइदाहृतयोनिश्चितेनेतिनिश्चितभेदः शत्रुमित्रमंडल
धर्मेनयाभिहितः सचगुणस्वरूपएव चिंताभावश्चेदृश्यचिंतानतिरिक्तत्वात् अन्यथाचिंताभावाभावस्याप्यतिरिक्तता
पत्तेः अथतत्रापिवैआन्यादिप्रापत्तिमासंवसे भवमेवानुप्यनुभवान् एवमप्यभावस्यकथंगुणत्वबहिर्भावः जातिक्रिया
द्रव्यातिरिक्तस्यैवचतुर्थीषष्ठ्यंतानांप्रवृत्तिरितिवदद्भिर्वैयाकरणैस्तदनुसारिभिश्चालंकारिकैर्गुणत्वांगीकारात् अत
एवजातिगुणयोर्विशेषेप्रकाशाकृडितदाहृतम् गिरोत्यनुवृत्तिगुणइति तथाविद्यानाथेनापिश्रमदः सार्वभौम
इति वस्तुतस्तुलक्षणेनानेनरूपेणधर्मस्यनिवेशोभिप्रेतः इत्यादेरितमतेनकाप्यनुपपत्तिः हेरिणीस्वेनेरितुष्टील
मस्याः नाहणीव्यभिचारिणीतियावत् स्ताद्दोरेरिणोरितिहृदिः हेरिणीपांशुलाच स्यादित्यमरः हेत्रातेति दिनानित्य
आनिचवृद्धिमीयुः आगुःकीदृशानि संज्ञातैः पत्राणांप्रकरैः समूहैःरतितानि पूर्वंपत्राणांवसंतेनविगलनात्पा
स्फुटाविकसिताःपाटलाः इत्वविशेषणाद्येषुतेषांभावस्तत्वंसमुदृक्तमितिदुतिषूक्तेनम् दयानानोन्यर्थः पयपदेतुस्फुट
नितिविकसितानिचपाटलवर्णानितेषांभावस्तत्त्वमित्यादिपूर्ववत् एवमर्थकर्तारःकिरणैः श्रुत्तिमवेनात्मभासुराणिदिनानि
रामाणितन्विकाशप्रशालीनि नागेरेति नागेंद्राणांमजखंडानांहस्ताः शुंडाः कदलीविशेषाश्च परिणाहविशालता
लक्ष्मालिंरूपेणतत्तरूपेलब्धाप्रियथाऽकर्मेदृष्ट्विकर्कर्पूलात्तकठोरत्वात् एकांतेननियमेनपेलवाश्चहेतोः लोकेतस्याः

मु॰ का॰ टी॰ २६

स्मरणाद्धीलत्वं स्यात् यथा हिंव प्रतिबिंबभावेऽपि भेदमात्रस्य धर्मैक्यं नोपमम् अनालारोपितविकृष्टवर्नेनस्फुटं समन्तया
देशसुकत्तुल्ययोगितायामस्त्येवोऽधन्मते एवं दीपकतुल्ययोगितयोर्भेदकल्पनावसरे व्यक्तौ भविष्यति इति संक्षेपः
प्रकृतस्य योगिता प्रकरणम् दीपकं लक्षयति सकृदिति वर्ण्यावर्ण्यानामिति नैकचमत्कारि धर्मो दीपकमित्यर्थः उपमा
दिकारणस्यात्र ताद्रूप्येण परिस्फुरणे बोध्यः कलभः करिशावकः मानक्रिया एकधर्मात्वयः इत्यर्थः अत्रापि
क्रियाविशेषणीभूतयोर्मदप्रतापयोर्बिंबभावो बोध्यः यथा वेति पाणिना निकषपाषाणेनोल्लीढउल्लिखितो मणिः
तथा हेतिभिरायुधैर्निहतः क्षतः समरे संग्रामे विजयोद्दामदेन क्षीणो नागो हस्ती शरत्काले प्रगतानि स्रुक्कानि
पुलिनानि जलनिर्मुक्तकटानि यासां ताः सरितो नद्यः कलामात्रावशिष्टश्चन्द्रः सुरतेन मृदिता वनिता ललिताद्विनाश्वा
यितोऽतो बालललनाव योव नाव निताम्बी एवमर्थिषु गलितः संक्रान्तो विभवः समृद्धिर्येषां ते नराः पार्श्वे ततोः कृशास्तु तनिम्ना
भावः तनिमा कार्श्यं तेन शोभन्त इत्यन्वयः पाणस्तु निकषः इत्यमरः शोभन्ते केति शोभारूपैकधर्मे इत्यर्थः एवं चा
हरणे आदिदीपकमिह त्वन्तदीपकमिति भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणधर्मस्य दीपकपदवाच्यतायां बीजमाह प्रस्तु
तैकेत्यादि प्रस्तुतैकनिष्ठः प्रस्तुतैकपरः प्रस्तुतानप्रस्तुतविषयतयाभिहित इति यावत् रथ्यायामिवेत्यन्तं तत्र उपकरो
ति इत्यनुषज्यते इतीति चाद्यध्याहार्यम् इति दीपसादृश्यात्स मानो धर्मो दीपकमुच्यते इति शेषः यत्र धर्मस्य पूर्व
प्रस्तुतेऽन्वयः पश्चादन्यत्र यथोक्तोदाहरणयोस्तत्रैवेतरत्र प्रसंगोपकारित्वमित्याद्ययेन प्रोक्तं यथा पीति

प्रशालीक

26

स्यश्चक्रं तु तद्विशिष्टमिति वक्ष्ये तथा च यथा शक्रेः सकम् जकुबेर्वेशमिति श्रियः स्वम् वस्त्राण्यान्स्धर्मस्यालंकारसंपादक
त्वाभावात् अन्यथालंकृतवन्निमग्नेजानीत्येतावतैव तनुस्य योगितालंकारत्वेः किं तु केवलं तत्र न्यायमन
धर्मत्वस्यैव तनुस्य योगितां प्रयोजकत्वमिति तदभावेन दृष्टान्तकथनमसमर्थमेव अथ पुंसोदाहरणे
स्त्वाभावात्मस्तीत्याग्रहः तथापि न पूर्वोक्तलक्षणस्यात्रसंभवः धर्मोपमेयस्य पूर्वोक्तिश्लिष्टविशेषणत्वेन तत्र
रूपितमकृतयोरुपमायामिति आशिवापरणार्थं श्लेषेकानुगतधर्मस्योपमेयविषयतासंबंधावच्छिन्नावच्छेदक
तावच्छेदकत्वजनकतानिरूपकानविषयधर्मत्वमिति विवक्षायाश्रयालंकारपदत्वात् प्रकृते च हि निर्वाहः किं तत्वादेर्वि
षयस्याधिकस्यात्र प्रवेशादिति भावनीयम् गुणोत्कृष्टेरिति गुणैः कृष्टाः श्रेष्ठस्तैरिति सूर्यः समी
कृत्यसाम्यं विवक्षितं तावद्वचः इति वचनं वचः प्रतिपादनमिति यावत् अर्थस्य साधारणधर्मस्य अन्येति धर्मस्य
वर्णने अर्णवगतरत्नाद्युकविलक्षणोऽस्य धर्मः पापोऽस्यास्तीति पापी वरुणः प्रचेता वरुणः पाशी यमः सो
दः कुबेरः शक्र इन्द्रः लोकपालपदं चेन्द्रादिषु रूढं तावन्निन्युयोगमात्रेण प्रयुक्तम् सद्गुणानीति संगतानीति संगताः तद्भि
विश्रुतानि विलक्षितानि दुःखहितानि पालितानि प्रजाः पालनाद्याश्र आनीति संगमपद्मैर्यत्वेनैव तेषां रक्षणीयानीति तद्गुणितानि
नयसेर्थः काव्यादर्शे दण्डिना अनकर्टिक्त नवश्चेद दर्शितानां तनुस्य योगितापदवाच्यत्वे न निर्दिष्टा केचिदलंकारिकाः
अः वज्राङ्कुः अवहूतवंतः स्थानेपुन नेत्रप्रसिद्धे युगाम्येवेति प्रथमलोके वर्णैः सैन्यैः सूर्यचन्द्रेन्द्रजलयोः प

कृत्स्निन्नमलायाधिक्ये नैरविशेषात् अन्यथानुपपत्तेर्मितायामपि धर्मितां केवलप्रकृतत्वस्यैकेकस्याप्रकृतत्वस्य
वा विशेषस्य सम्भवाद् अलंकारान्तरतापत्तेः तस्मात्तुल्ययोगितायाः एव त्रैविध्यमुचितमित्याहुः इति दीपकप्रकारे
षु त्रैविध्यमि[illegible]ति दीपकस्यावृत्तौ स्यादावृत्तिदीपकम् भवेत्त्रैविध्यमित्यर्थः वर्षतीति पार्वतीं प्रति वर्षं वन्ति
दकाश्चरन्ति कदम्बानि कदम्बकुसुमानि उन्मीलन्ति विकसन्ति कुटजद्रुमाः कुटजकलिकाः स्फुटन्ति तन्माद्या
नकामा प्रियतमानामभवन्ति शिखीकलापमयूरा उन्माद्यन्ति हृष्यन्तयः त्रैविध्यमुपपादयन्नेव आचष्टे दीपकस्ये
ति क्रमेणेति आद्ये वर्षतीति पदावृत्तिः अलंकारसंपादकत्वेनाकथितपदत्वं न दोषः द्वितीये विकासरूपार्थस्या
वृत्तिः उन्मीलन्ति स्फुटन्तीति शब्दभेदेन तस्यैवाभिधानात् तृतीये तूभयोरावृत्तिः स्फुटन्ति उत्कण्ठयन्तीति मेघानां
माला पङ्क्तिः कलापिनां मयूराणां वर्गः समूहः कन्दर्पस्तापकः नर्मसकाथ्यजः कामः दूतानु
गानां मानमुत्कण्ठयति सोत्कण्ठं करोतीत्यर्थः शब्दभेदाभावादावृत्तिः शमयतीति जलधरस्यैव समाधायित्वे
स्यानक[illegible] तरुणानां विरकोऽलमुत्कण्ठानां मानं पीयायां शमयति वधूलोचनयोर्जलधारासूक्ष्मं कि
स्मकामिनां प्रवासे क्षीं दयपयति इत्येक एवकापाद्यार्थः शब्दभेदेनाक्त इत्यर्थावृत्तिः वरदेवेति पायुसां
जलानां गमनिलीयते पादस्पन्दर्शयति गाधानसवावृत्तिः ननु प्रस्तुतार्थसकृदुपादानस्य प्रसंगात्प्रस्तुता
पकारित्वे दीपकमित्युक्तम् न चावृत्तौ तत्संभवतीति कथमावृत्तिदीपकमुक्तमित्याशंकायाह एवं चेति दी
पस्थानीयपदार्थयोगादुत्तौ चेमर्थः प्रश्लताप्रस्तुतेति सुंदुदमालादीनां विरहोद्दीपकत्वपाकेव

मु. टी.

२९

२०

स्तुवन्तीति सत्वर्णमेवपुष्टं यस्मात् इति ग्रहः अथः गुणक्रियायोगान्तरमयुक्ताः स्युरन्यथा इत्यादिः प्रत्येकं च कारणे नेये प्रयोजकः प्र
स्तावविषयः एतत्तु प्रासंगिकं यथा यत्र यत्र सतो पत्रानेन दानस्य प्रस्तुतत्वम् इत्यत्र योग्यस्य प्रस्तुतत्वमिति बोध्यम् युगप
दिति अथ यत्रानेकस्तिस्त्रिविधा पितृगणपदत्वं यद् स्यात् अथ अविनतौ मितव्रतु वचनानि सु प्रस्तुतमात्रे एकवचनानेन एवं मन्वयायो
गादिति भावः स्मायले तथापीति प्रासंगिकत्वं नहीयत इति तपापत्वथमेस्य पश्चाद्दत्वयोनन्तरप्रयोजक इति भावः
किं तर्हि प्रयोजकं तत्राह वस्तुगत्येति प्रस्तुतोद्देशेन प्रस्तुतोद्देश्यकान्वयबोधे कृ या प्रवृ तसेव यदाभिहितस्सेव वर्ण
नस्य कर्मत्वमन्यस्यानद्वितीयस्य तत्प्राचमत्कारणय प्रस्तुताप्रस्तुता [illegible] विनस्यांश्च बोधपतित्तीको सरितं यदाभिहितथ
मेस्यो भयत्रान्वये गुणे इत्यानांस्येको विषयता प्रस्तुत एव तत्र प्रस्तुते किं तु विशेषणानां विषयत्वेनेतितत्पापिधी
दृष्पतांविरह एवं प्रासंगिकत्वे बीजमित्यापाद्यः एतदेवोपपादयति नहीति प्रासंगिकत्वमिति दीपकरूपयोः दृष्टा
निर्विशिष्टये प्रसंगोपकारित्वमित्यर्थः तथा च तत्वे तत्र प्रासंगिकत्वं न स्यादिति भावः इदमुपलक्षणं नाम
न विषये प्रासंगिकत्वापत्तिरपि बोध्या एतदेव तुल्ययोगिताभेदकमित्याह तुल्ययोगितायामिति तन्न दृष्टपतान्
दृष्टत्वयोः चमत्कारप्रयोजकत्वात् ना लंकारभेदप्रयोजकत्वं गुणक्रियैक्यसत्त्वेऽपीत्याह अयं चेति अ
पेवक्ष्यमाणः अनयोर्दीपकतुल्ययोगितयोः तत्र दीपके उपमानोपमेयभाव इत्य नंतरं गम्यते इति शेषः
तत्र तुल्ययोगितायां विशेषणानां प्रस्तुताप्रस्तुतत्वरूपवैलक्षण्यापकाभावात् ऐच्छिकः अव्यवस्थितः
सन् उपमानोपमेयभावः तथा च तेनापि तुल्ययोगिताते दीपकस्य पृथग्भावः इत्यितः धर्मस्य

अ॰ चं॰

२९

28

।स्तुतिरित्यादि शब्दतश्चौनुधर्मश्चैकेनैव शब्देनाह अत्रोऽयं शब्दाभिन्नशब्दवोध्यत्वमिति तानिव्याप्तिरतोऽयं रूढिपर्यायेनानु
गमनम् एवं च भिन्नशब्दवोध्यैकधर्मताभ्यां प्रस्तुताप्रस्तुतवाक्यार्थसादृश्यं प्रतिवस्तूपमेतिलक्षणं वोध्यम् दृष्टान्तालं
कारेतिव्याप्तिवारणाय भिन्नशब्दवोध्येति ननु बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मताभ्यां सादृश्यमिति तानिव्याप्तिः द्विविभाति
श्रीः द्विविधानि ष्याभानुलक्ष्यानंभ्राजसे भुवीत्यादिवाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिवारणाय गम्यमिति सूर्यांशुभिरिव
रणाय प्रस्तुताप्रस्तुतेति आननेमृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकावृतम् भ्रमद्भ्रमरसंकीर्णं स्मरामि सरसीरुहमिति स्व
रणालंकारेतिव्याप्तिवारणाय वाक्यार्थेति गुणैर्हि दिवि भातीति वाक्यार्थो गगनाधिकरणकशोभाश्रयभानुसदृशो भू
म्यधिकरणकशोभाश्रयस्त्वमिति प्रतीतिवत्र समर्थमाणेनादृशसरोरुहसदृशं मुखमविधमाननमिति प्रतीतिर्येन वाक्या
र्थगतोपमागम्या स्यात् किन्तु स्मरणसंपृक्ता तादृशसरोरुहसदृशं तादृशमाननमिति पदार्थगतोपमैवेति तद्वारणमिति
दिक् प्रस्तुताप्रस्तुतत्वयोरसमत्कृतिविशेषाप्रयोजकतयानालंकारभेदप्रयोजकत्वमित्यस्वरसादाह अर्थ्येति वद
माणस्यार्थः विद्वानेवेति यद्यप्यन्ययोगव्यवच्छेदार्थेनैवकारेण विद्वान् जानातीति पूर्ववाक्यार्थः न स च न हि वेध
स्त्वस्य वाक्यार्थः सधर्मैव तथापि रूपवत्त्वे वाक्यानुकूल्यादिप्रयोगवारणाय भावान्वयस्याप्यवरूपकतया विद्वानेव जाना
तीति वाक्यार्थस्यापि प्रतीतेस्तदभिप्रायेणैव धर्म्यादारणत्वे वोध्यम् ननु वैधर्म्येणोपमेति व्याहतं तस्याः साधर्म्यरूपत्वात्
इति चेत्सत्यम् वैधर्म्येणोपमत्वेन न हि वैधर्म्येति वाक्यार्थेनादिम समञ्जयेत् पश्वविमेव जानातीति वाक्यार्थस्योपमा
नत्वेन विवक्षणात् मुख्यतो वैधर्म्यप्रतीतावपि साधर्म्य एव पर्यवसानान्न दोषः वैधर्म्येणेत्यस्य वैधर्म्यद्वारेत्यर्थः प

२९

तप्रस्तुतत्वात् चंद्रबिंबारविंदयोरप्यकेवलाप्रस्तुतत्वात् इति भावः दीपकस्यार्थेति दीपकसादृश्येनेत्यर्थः तत्प्रस्तुताप्र
कारयोगपत्वं बत्रैषेतीत्यादौ ऽस्त्येव पूर्वोक्तास्तीति भावः मात्रपदेन दीपकान्तर्भूतयोगे वा उपमालंकारोऽन्तर्भूतस्येद इति सुस्थित
रू मू अत एव वंदितात्रपर्यावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरिति त्रिविधदीपकस्थानमेवेत् [illegible] मलंकारत्रयं [illegible] कादिक
संतीत्यादावुदाहृतं दीपकस्थानेऽस्थानापन्नं तत्त्वस्य दर्शितमिति यावत् इत्यावृत्तिदीपकप्रकाराणाम् सकृदुक्तेकेषु संग्राह
सकृदसौ क्रियामत्वात्वादार्थसादृश्यकं प्रतिवस्तूपमालंकारं लक्षयति वाक्ययोरिति द्विवचनमनेकाभिप्रायं मालानु
रोधादिति बोध्यम् एकसामान्ये एकस्मिन्समानधर्मे सतीति सतः सूर्यः लक्षणं व्याचष्टे यत्रेति उपमानोपमेयेति
भावप्रधाने उपमानोपमेयभावयोरित्यर्थः पृथगिति भिन्नपदेनेत्यर्थः अयमेव वस्तुप्रतिवस्तुभाव इत्युच्यते द १
स्थितेरिति शोलीसकृदुक्तं तत्त्वमेव दीपोरत्नदीपः अत्र पूर्वार्धमुपमेयवाक्यम् उत्तरार्धमुपमानवाक्यं उभयत्रचनापा
भावरूपः समानधर्मः शब्दभेदेनोपात्तः सामान्याभावमात्रबोधकस्यापि बाधनेरयनायौ परत्वात् अयमेव चमत्कारौ रूपावेशे६
दाहरणात् विशेषः तवेति इयं प्रतिमकस्योक्तिः अम्बतप्रसवलग्नकोने तवपादपङ्कजे विनिवेशितम् आत्मान्तत्व
रेणैव तत्त्वाहरणः अन्यत्कस्ताति रिक्तं फलं लक्ष्यमित्युक्ति नकथमपीत्यर्थः अमृतेनात्र प्रसारितं दत्तरूपं निश्चितं मधु
व्रतोऽभ्रमरः मकरन्देन रसेन निर्भरे व्याप्ते अरविंदे स्थिते सति त्यक्तं नवीनं इत्युपमानवाक्यम् अवर्जनीयसेति अतिष्ठे
पिन्सामर्थ्येव पात्रोपमानस्येत्यर्थः इक्षुकापरुलेकेति तथाचवीतनेइक्षापरुलेकवीनत्वेनोऽनिभावः इक्षायवर्णवसितः लत्तेऽ२
ति सविशेषस्यारोहीत्यायायात् इति भावः उन्मीलतीति कदम्बानीति पूर्वोदाहृतानामर्थावृत्तावतिव्याप्तिमाशंक्याह यथा

२ लिंग्यभावोदृष्टांतवतील्लसुणे सामासमिति अनेन प्रधानराजविशेषेण राजान्वितौ राजन्या सोमराजौ इति निपातनस्तत्र त्यपि इत्यादि निरस्त

सू. वं.

२९

मे योरित्यश्रार्थम् तदिति तदेत्यर्थकम् सर्वथैतो ख्यातश्चेत् यत्रेति यत्रकाव्ये तत्वान्योपमानो … उपमेय
वाक्यार्थद्वयस्य एकधर्मयोर्बिंबप्रतिबिंबभावेन निरूपणं स्याद्दिनमणौ लीवर्दन्यायात् ग्रहाः भौमादयः संकुला आप्ता इति सम
ती आपाद्येयमनुप्रसंगराजन्वतीत्योनिप्यतीत्यनयोर्बिंबप्रतिबिंबभावः पूर्वोदाहरणेकीर्तिकांत्योर्बिंबप्रतिबिंबभा
वप्रयोजकमतोहारित्वरूपं सादृश्यमार्थं इहतु गुणत्वोनिबोध्याय स्यरूपेण शब्दमिति भेदः देवीमिति देवीवाचं सरस्व
तीवहवउपासतेहि सेवंते एव हिशब्दस्यैवकारार्थत्वात् तुपरं सुरस्वतीसंबंधिसारं स्रसोप्रसिद्धः गुरुकुलक्लिष्टः सुध
यन् अम्रवान् मुरारिनामा कविर्नितरामतिशयेनजानीते अत्रदृष्टांतमाह वानरैरूपेभटैर्योधैःभिरद्भिलंघितएव
किंतु तस्यप्रश्रेगंभीरतां पातालपर्यंतं निमग्नापीवराः स्थूलातनुर्यस्यैवंविधेमंथाचलः मंदराद्रिरेव जानातीति दृष्टांतो
दाहरणत्वासंग… तिमार्थाकते तत्वेति वाक्ययोरिति सप्तमी एकधर्मस्यतत्नंतरं शब्दभेदेन निर्दिष्टइतिशेषः सा
गरेत्यादि सागरस्याधस्तलतो योवधिरितिगम्भीरतापदार्थकथने संस्पर्शास्तुलक्षणयाज्ञानात्मर्थः इतिबोध्य
म् तथाचधर्मभेदात्प्रतिवस्तूपमा किंतु सारस्वतसारज्ञानसागराधस्तलनावधिसंस्पर्शयोर्बिंबप्रतिबिंबभावात्
दृष्टांतालंकार एवेत्याशयः वर्षत्यंबुदमालेयंवर्षत्येषा च शार्वरीतिवत्सदावृत्तिदीपकमस्मादित्याशंक्य समाध
त्ते अत्रेति पूर्ववत् अर्थावृत्तिप्रतिवस्तूपमयोरिवैप्रस्तुतेति दृष्टांतः प्रस्तुताप्रस्तुतविषयः पदावृत्तिस्तुतद
न्यतरमात्रविषयेत्यर्थः यद्यप्यत्रात्मनेपदपरस्मैपदभेदात्पदावृत्तिर्पाकापदभेदात् तथापियादृशपरि
वर्तनेनपदाभेदेपि तपदावृत्तेरेयविषयइतिबोधयितुमेवमुक्तम् अयंदृष्टांतः कृतंचेति तत्पंप्रतिसंश्लिष्टक्तिः है

२९

29

प्रस्तुता३

दिसंतीति एवकारो भिन्नक्रमः स्वयमेव विकसतीति प्रकाशनं स्वार्थः अन्यापि गुणाः स्वयं प्रकाशन्त इति भावात्रयद्विधर्मोकस्तुरी
कामोदः शपथेन नज्ञायत इति वाक्यार्थस्तदा हि शेनकिंतु स्वयमेव प्रकाशत इति वाक्यार्थेन तच्चोद्यमं गम्यमिति पूर्ववै
धर्म्योदाहरणं तत्संगतिः एतत्रवैक्षिप्तकम् विद्वाने वेति पद्यं नाम भवत्तु कथंचिद्वैधर्म्यस्योदाहरणं यदि संतीति तु
प्रकेवे धर्म्योदाहरणं हि प्रस्तुतधर्मविशेषेण स्वार्थदाढ्याय सजातिमस्तव्यतिरेकसमानजातीयधर्मेण तद्दृढसाप्रकृ
तार्थस्यकथनम् यथा वेणुभवो गुणवानपि संगविशेषेण पूज्यते पुरुषः नहि तुंबीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति
महिमानमित्यादौ अत्र हि संगविशेषेण पूज्यत इति प्रस्तुतार्थो हि प्रस्तुसंगविशेषेण विना न पूज्यत इति स्वव्यतिरे
कस्य सजातीयेन हि तुंबीफलविकलस्यापि प्रकृतार्थो निबद्ध इति वैधर्म्योदाहरणं यदि संतीत्यत्र तु स्वयं प्रकाशंते
न परेणेत्यस्य प्रस्तुतस्यैव सजातीयोः प्रकृतार्थः शपथेन न विभाव्यते किंतु स्वयमेवेति प्रकृतार्थानुरूपतयैव पर्यव
सानादिति तत्रैव तत्कथनम् वंशभव इत्यादि भवइदाहरणे प्रथमेकथं वैधर्म्योदाहरणत्वम् नहीत्यादेस्तुंबीफलविकलो म
हिमानेन प्रयात्यपितु न पूज्यत इति प्रकृतार्थानुरूपतयैव पर्यवसानादिति किं बहुना सर्वत्रैव वैधर्म्योदाहरणे साधर्म्य
पर्यवसानं विना नोपमानिर्वाह इति न दुष्टो द्वमसंगः अथवा पानप्रतिपन्नेना प्रकृतवाक्यार्थेन वैधर्म्यान्नदुदाहरणत्वम्
नहि प्रकृतेपि तद्वस्तीति तुल्यम् यद्यपि प्रस्तुतेत्यादि वैधर्म्योदाहरणत्वनिर्वचनं न दुष्टकम् अद्धः परे ताविषफलता मनु
ईश्यन्यथा नेत्यिरत्तां हि पांडवः इति वैधर्म्य दृष्टांतव्यापनात् न तत्र प्रस्तुतवाक्यार्थः स्वव्यतिरेकमाविपति किंतु प्र
कृतवाक्यार्थ एवेति दिक् इति प्रतिवस्तूपमाप्रकरणम् दृष्टांतालंकारं लक्षयति चेदिति वाक्ययोरित्यनुवर्तते ध

मार्यादु वर्णितं भवतितः खञ्जरीटमालां मंजरीगर्भ स्थेणुरेणुस्पृहष्टपनेत्यन्वयः उपमानेयथोक्तरेणुत्रयेउपमे
येउपमानधर्मारोपएवंपर्यवसितनिदर्शनायाः प्राचीनैरुदाहरणात्कथमिमंपद्यंनिदर्शनोदाहरणे इतिशंकायां
माह उभयत्रेति उपमेये उपमानधर्मारोपे उपमाने उपमेयधर्मारोपे वेत्यर्थः तथाचोपमापर्यवसायित्वस्यैव
घटकत्वंनिदर्शनात्वेनारोपविषयस्योपमेयत्वेननिवेशप्रयोजनाभावादिहयथासाधुकेवेलिभावः नन्वेवम्
निवाक्यार्थनिदर्शनालक्षणस्याव्याप्तिरित्याशयवानाह यद्यपीति वियोगकालीनयोउनारीगंउननायो
रिन्मः खञ्जरीरेणुः ष्टपोडिन्ह्ययत्रअभेदारोपस्तत्त्वात् इतिभावः स्थूलविशेषविवक्षयाःनिव्याप्तिपरिहृ
त्यंत्रस्याभिमतनिदर्शनाद्वयविभागंदर्शयतितथापीति विशिष्टयोर्बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मविशिष्ट
योः एवंचवाक्यार्थयोर्नैनाइत्यार्थविलक्षणात् वियोगइत्युदाहरणेनातिव्याप्तिरितिभावः उपमानेत्यादि
एतत्सस्वरूपकथनेननन्वेवंरूपेणलक्षणेनिवेशः नारूप्यरूपकातिव्याप्तिवारणायोपमा कल्पकस्यारोपविशे
षणस्यावश्यकत्वेनउपमाकल्पकत्वर्धर्मारोपइत्येतावदेव लक्षणस्यनिर्दिष्टत्वात् लक्षणस्याव्याप्तत्वात्
तदुक्तं अभवन्वस्तुसंबंधउपमापरिकल्पक इतिनारूप्यरूपकेनतारूप्यावच्छिन्नाभेदएवंद्वितीयनपुनरुपमे
तिनद्वारणाम् ननुत्वयिसतीत्याद्युदाहरणेकाःपिनिदर्शनातस्मात् असम्बधसम्बन्धत्वज्ञानारोपात् एकवाक
त्वेनवाक्यार्थभेदभावाच्चपदार्थवाक्यार्थनिदर्शनयोरसंभवादित्याशंक्याह एवंचेति उक्तप्रकारस्याभ्युपगम
इत्यर्थः विशिष्टयोरिति बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टयोरित्यर्थः तत्रतावत्सर्वपद्ये भोगिवपुस

स्क·वे
२०
३०
विद४
२०

राजन्त्वया मनोगर्वस्याभिमुखत्वेन तुगर्हितं कृतं त्वकिमन्यदपेक्षितमिति शेषः एवं शब्दप्रयोगादिकं विना बोधाकं
क्षिपः प्रत्ययः निरितास्बुजनतुनिहन्ति छिन्ते शुभमानस्पर्शो यावन उदयाद्रेर्मौलिलाशिरोलंकारतां नायाति तावदेव
नमौ म्लिनिछिन्नीनिरस्तांतः अत्र मनोगर्वाभिमुखत्वेविहननयोरुभयमदुदयाचलमस्तकानागमने स्थितो इत्ययथाक
मेवेधर्मिधर्मिणोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः इति दृष्टान्तालंकृतिप्रकरणम् निदर्शनालक्षयति वाक्यार्थयोरिति एकवाक्यार्थ
संबन्धीयः ऐक्यारोपः उपमेयवाक्यार्थ उपमानवाक्यार्थाभेदारोपः इति यावत् यद्दनुरिति दन्नुः सौम्यतेति यदि
तिसामान्येन तत्संमर्कं सेयमिति विधेयाभिप्रायकं स्त्रीलिंगाम् यत्तद्भ्यामिति यद्यपि मुख्यं चंद्र इति वक्त् दन्नः सौम्य
तापूर्णेन्दोरकलंकता इत्येतावतायैक्यारोपः संभवति तथापि यत्तच्छब्दोपादाने तदानदवतमात्रद्रुपन्यासः
आरोपेति अत्र योमूर्खोजनः सेवितो यदितिगुणीभूतमेवनक्रियापरामर्शः उक्तवाक्यगतेन यच्छब्देन तच्छब्दोपा
त तत आरोपणहृदितेकृतमित्यादयतयः उद्दिष्टेनैयवगोथमाद्दिचूर्णितमलापकर्षणं स्थलेनिर्जलप्रदेशे आकूजल
जेकूपरेश्रेकुण्योगस्यारम्भमाणे अन्यः ७ कं स्व ७ कं अवनामितेऽर्जुनासंपादनायतस्त्रीकृतम् वधिरकर्णेजप ए
कजापः प्रलापरूपमर्थः अंध स्वमुखेन मस्मुखंदर्पणोक्तः इत्येवं निरर्थकत्वेनसहत्वनामने के वाक्यार्थाना
मनुयनसेवनरूपप्रकृतवाक्यार्थे ऐक्यारोपः पूर्ववत्तत्वेकस्येवैकारोपइति विशेषः निदर्शनांतरमाह पदार्थे
ति पदार्थवृत्तिपदार्थसंबंधिनी एकेयालंकारिकाः अन्यांपूर्वोक्तविलक्षणं तन्त्रेऽवेति लीलांपोजमानीलांबु
जन्मनोनीलोत्पलयोः वियोगाइति गोद्देशागतानांनारीणांवियोगेत्वकांतवियोगकाले धारा इनलं ॥२॥

अ॰ वं॰
२१
31

हरेरेभिरिदं शोभोयुत्याके मुदीत्वितिसंबंधः कीदृशः स्थितेर्लक्षणोविच्छूरव्यासमंतरूपस्यनालदंडः इत्यर्थः वि
शिष्टरूपकेति उदाहृतिपत्रविशिष्टांछिदं विशिष्टरूपसंबंधिनविशिष्टनालदंडसंबंधिरूपके इत्यर्थः विशे
षणानेति उदाहृतिमंतत्वरूणोपमेयविशेषणानिविधिविशिष्टरूपसंबंधित्वस्वरूपोपमानविशेषणयोरित्यर्थः
एवकारस्तु विनेति विंबप्रतिविंबभावमतिरेकंस्फुटयति यद्यान्तुशिति सभावादिति साहश्यभावादित्तिभावः
रूपकविशेषेति आशिमार्थंकापरिहरतियथात्विति यथातिस्पष्टनिशावयवरूपकोदाहरणइत्यग्रेतनेनान्वयः विषय
निषयिविशेषणानामारोपविषयारोप्यमाणसंबंधिनांविशेषणानां ज्योत्स्नेतिइयंरात्रिरेवकापालिकीयोगिनी

दीक्षित ५

ध्यानंस्मतीत्यन्वयः एतत्प्रथानरूपकंएतदंगभूतान्यपराणिविशेषणैः प्रतिपादयते यथा ज्योत्स्नारूपेणभ
स्मनाकृतंयत्सदृक्लेपस्तेनधवलानारकारूपायस्थीनिबिभ्रतीचतमोरूप्सयवनासनेकौतुकेतिका चंद्ररूपेमुंडक

लांछ

पालेत्यसलॅंछनकृतेनसिद्धांजनस्यपरिमलंचूर्णधारयंती दीर्घाकालगृहीतोपकरणेपुमुंडपात्रादीनामपाल
ग्रालोक्यवहारइतिचंडीदासः मुक्तापरिमलचूर्णप्रशंसार्थीविति अत्रमुंडांगकरूपेकपालेइत्यर्थः विष
यिविषयिणोःरात्रिकापालिकोःस्वदृशीविशेषणानांतत्संबंधिनांज्योत्स्नाभस्मादीनां यथा प्रकृते रात्रिकापालिकीतिस
मासस्योत्तरपदार्थप्रधानतयाज्योत्स्नादीनामपिविशेषणत्वाभावादसंगतेः प्रत्येकमेवेति मुंडरूपेणैवेत्यर्थः
नत्विति उक्तयुक्त्याविशेषणत्वाभावादितिभावः वस्तुतोभस्मादेः कापालिकीप्रत्यपिनविशेषणत्वं सुपिनुत
कोटिनिविष्टत्वमेवेत्यपिबोध्यं [illegible] ध्यम् वाक्यार्थप्राकस्यविंबप्रतिविंबभावापन्नत्वात्तु विशिष्टार्थपरत्व

२१

दम्भयंतीनां दानरीत्यपि सति इत्युक्तं तदुदं प्रभुमनुसवंतोः पिंसुदां विकृं प्रदर्श यं तो वयं कामधेनो स्थितावां दोग्धुका
मास्करमयोः पास्कारयोस्करणयोः पातेदं ग्रहं दुः खेन ग्रासं करम्भम्भ छ पि शुं सुनुसरणमद्र मर्थ केसकलकाम
दमहेश्वरस्थितिकालीन तदुद्धनिकानुसरणकर्तुः कामधेनुस्थितिकालीनतथाविधकरभानुसरणक
र्तृश्चैकत्वारोपः तत्रोपमानकोटिनिविष्टयोः कामधेनुकरभयोः उपमेयकोटिविनिविष्टयोश्च महेश्वर
तदुद्धनिकयोः यथाक्रमं बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः एवमनुसरणयोरपि एवं दोग्ध्र्योमिथ्यात्रापि भू[illegible]गुणस्य
मूहयोर्बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः ननु यंत्रावयवामलविकृष्टं पापूंकाह वाक्यार्थेति ननु वाक्यार्थेषद
ष्यावान्तरवाक्यार्थसाधारणनेकपदार्थपरत्वेनैवोक्तोदाहरणे संग्रहसंभवात् एवंविधगुरुतरार्थपरत्वे
नत्रु कमित्यत आह एवं चेति एवं विधार्थविवक्षणे चेमर्थः अवलेहने जिह्वया घट्टने पंचाननः सिंहः तस्य
रिष्टुगः आलिंगनम् आलीभुजंगी सुपार्श्वे बलवदनिष्टजनकत्वं च साधारणो धर्मः प्रस्तुतवृत्तांतोपजसेवा
निवृत्ततायास्तल्लक्षणत्वनवृत्तिः तान्निखानि तयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोः अविधापादिभिः समंतशोबिं
बप्रतिबिंबभावापन्नहिकृष्टयोश्चैक्यारोपादिति भावः एवं तर्हि सदृष्टयोरैक्यारोपरूपमेवलक्षणमस्त्विसाधा
मत्याह अतएवेति नाटपांशरणविवक्षणादेवेत्यर्थः भेदोव्यावृत्तिः तथाच तदभावे रूपके तिप्रसंगः स्यादिति
भावः कथमनेन तद्वारणं तत्राह रूपके हीति अवक्षिप्तयोर्बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्त्ववच्छिष्टयोर्बिंब
प्रतिबिंबभावापन्नत्वमप्यावश्यकं दर्शयति संक्षिप्तं द्रुत वलेहैंत्य विपोवस्यरोधनेवंधनेकर्तवोऽहंमुत्थितः

पि ४
यो ६
विशे ३

अ॰ चं॰
२९

जलधिकृतत्वमित्यर्थः उन्नतमिति शैलगुरुत्वबुद्धिमुन्नयपरिमाणमस्य उन्नतं पदमुच्चस्थानं वा वाप्य हेलयैव यत्नेन
धृतिमुद्वहन् कथयन् शैलशेखरगतो गिरिशिखरस्थः कनकशीकरनिकरः जलबिन्दुसमूहः बाहुकामदेनाभिमाहतेन पु
नः केचित्तु स्वधःपतति स्तनकलश इति पाठे पाषाणकणा इत्यर्थः चूडेति यदुदयाचलमागतं देवं रविं चूडामणिः
एदेस्थाने मस्तके धारयति किं कुर्वन् गृहमेधिनः गृहस्थास्सतामातिथ्ये यौ कार्यमिति बोधयन् आतिथ्ये
यौ आतिथ्यम् अत्र उक्तनिदर्शनाद्वयविषये केचिदित्थमत्र व्यवहरन्ति इत्यनेनान्वयः धर्मिणोरिति धर्मयोः सामग्र
येण च मत्कारानि ... बोधयन आतिथेयी आतिथ्यम् अत्र उक्तनिदर्शनाद्वयविषये केचिदित्थमत्र व्यवहरन्ति
इत्यनेनान्वयः धर्मिणोरिति धर्मयोः सामग्र्येण च मत्कारानि ... तत्कृतबिंबप्रतिबिंबभावेन धर्मिणोः सा

32

म्यावगतिरिति भावः गम्भीकरोतीति स्वविशेषणत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थः दृष्टान्ततयाबोधनस्यैव तत्रविवक्षितत्वा
त् हृतदेवोपपादयति बोधयन्नित्यादिना करीषकृष्णगोमयं तत्साध्यं कारीषः समर्थाचरणे समर्थकरणे साम
र्थ्यसंपादनेतियावत् भावप्रधानात् उपमानभावेन दृष्टान्तत्वेन एवं प्रदर्शिते निदर्शनाद्वये निदर्शनाद्वयेऽपि
दृष्टप्रवृत्तिनिमित्तस्यैकस्याभावान्नानार्थ एव निदर्शनाशब्द इति बोध्यम् इति निदर्शनाप्रकरणम् व्यतिरेकं ल
क्षयति व्यतिरेक इति विशेषो वैलक्षण्यं उपमेयस्याधिक्यमुत्कर्षः पल्लवत इति पञ्चम्यर्थे तसिल्कल्पतरोः पल्ल
वात् एवं वक्ष्यमाणः ... नवकरस्य विशेष इति संबंधः एकः पल्लवः परो हस्तः कर्णो राधेयस्तिरस्कुरुते दानातिशये
नेति भावः अत्रोपमेयस्य करस्योत्कर्षः पूर्वोदाहरणे उन्नतत्वेनोपमेयं प्रागुक्तं ... हेतुरुक्तः ... कोमलत्वादिप्रयुक्तं

पल्लवतः २
२२

मंगीकृत्य राजसेवेत्युदाहरणे वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनात्वमुक्तमुपसंहरति तस्मादिति उक्तलक्षणसत्वस्थितत्वादित्यर्थः
मतांतरेत्विति सदृशयोर्वाक्यार्थयोरैक्यारोपइति यथाक्ष नलक्षणांगीकर्तृमते इत्यर्थः इहराजसेवेत्युदाहरणे पद
र्थवृत्त्यैवेति उपमाकल्पकोपदर्थः पदपदार्थेतत्कर्मान्यतरारोपइति लक्षणसत्वदभिमतत्वादितिभावः निदर्शनां
तरमाह अपरामिति पूर्वविलक्षणामित्यर्थः निदर्शनामित्यनुषज्यते क्रियया स्वतदर्थयोः बोधनमपरांनिद
र्शनामाहुरिति संबंधः सदसदर्थयोरिति वक्ष्यमाणोदाहरणे उदयपातयोरित्यभिधानम् समुद्रभ्यान् कस्मादित्यत्र निर्देशेन
पूर्वतिपातनिषेधनिरासस्य सायनात् लक्षणेन्याचष्ट कस्यचिदिति अग्रात्तः सतोवेति विभागकथनेन तु लक्ष
णांतर्गतम् उदासीनार्थबोधनेन चमत्काराविसाभावेनेवानति प्रसंगादिति स्वक्रियया स्वहकारिसृतया विशिष्टस्व

बोधनं ८

रूपः स्वतत्परस्पर्धबोधानुकूलोव्यापार इत्यस्मिन्विवक्षितेनैवरूपेतेसा निदर्शनेति लक्षणम् अपरनिवात यथोदाहरणमावि

इत्सो ८७

लोकनाथ्याम्बलोकयंती नकेवलं स्तुतिमतोभवेप्यिन्नन्कि केवितर्णः प्रभावम् इत्यादावतिव्याप्तिः अत्रवलेख
नक्रियैयेत्यनेनद्वेष्ठान्तविपर्ययबोधनस्याविवक्षितत्वात् उक्तोदाहरणेवलिंगनिपर्ययबोधकत्वेनतदभावात् इत्थं
चदृष्टांतनयाक्रियाविशिष्टस्वार्थस्य बोधकत्वं वाच्यमानं निदर्शनेतिपर्यवसितं नयेदित्यत्रबोधनस्याहरणां

त्वथमुदाह

त्वमतत्राह नश्रेति उदाहरणपरत्वमर्थः लक्षेत्तलक्षणंगमयति नतन्यतीति बोधनस्यहाप्यमानत्वात्तेत्यर्थः दृष्टां
तमुपनयेति दृष्टांतेस्त्वात्मिनुमतमयादि भ्रमलक्षयात्मकमर्थः दृष्टांतोमनः संजातोनामयेतिवा एवंनसमीवतत्पेर
ख्याधिरूढत्वं सोमोत्राहसाणनतः इत्यादिकान्निप्रसिद्धं स्वनिरूपर्यमेवापितमंथेनायमूपानिरूपयातप्येत
यावत्तोयमानिम्यास्तपः प्रभावबोधस्वरूपतामा तिब्वन्यक्रियेथ

अ. चं.
टी
२२
पि.८६

33

स्यते इति व्यतिरेकप्रकरणम् । अथ सहोक्तिरलंकारः । सहोक्तिरिति लक्षणनिर्देशः । सहभावइति लक्षणम् । सहभावः साहित्य
म् । जनरंजनः सहृदयाह्लादकः । एवं च चमत्कृतिजनकम् साहित्यं सहोक्तिरिति लक्षणम् । दिगंतमिति तस्य गुणः की
र्तिः प्रत्यर्थिभिः सह प्रांशुभिः सह दिगंतमगमदित्यन्वयः । अत्र तृतीयायामिति तृतीयमत्यार्थे कनत्राप्रत्यर्थिभिरिति तृतीय
... ... वती कीर्तिर्गमनाश्रयइति बोधे एकधर्मान्वयित्वरूपसाहित्यबलात् प्रत्यर्थिनाम पि गमनान्वय इति ...
...सहोक्तिः । सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकं इति लक्षणेति श्रीष्मेणीमध्याह्नवर्णनमिदम् । छायायां घर्मेर्ध्वगैः
... सार्द्धं पिबंतां नरुणां तलं मूलप्रदेशं संश्रयंते कुतः स्याकां छाया मुपेतेति श्रान्ता इवेति अत्रसम्भाव्याद्यानि पायकृते
... एवमग्रेपिजडनापीनलतागल्लानेव सरोजलस्य मूलमधोदेशं मीनैर्मत्स्यैः सह यातिगच्छति ग्लानिर्वेलायचयः
... शमूहिमाड्याः सूर्यांव: करायस्य एवं भूतस्य रवेर्दीधितिः । तस्य वसतीलोकैः समन्ततः जलाभ्यावा... दीधितिः स्त्रियामित्यमरः । निद्राक्रांतेव सतीकांतानाजनैः सह गर्भगृहं अभ्यंतरगृहं प्रविशति तथैव चतत इन्द्रवात् क्लान्ति
स्तेजोहानिः सौकुमार्यातिशयेन तस्मेलभ्या त्वाकान्ता पादतलम् इत्यादाविति इंदुमतीस्वयंवरे रघुवंशे अनेनसार्द्धं वि
हरांबुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु द्वीपांतरानीतलवंगपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिरिति यद्यत्र सहोक्तिस्वमत्का
रित्वान्नालंकारत्वेनेत्यर्थः । इति सहोक्तिप्रकरणम् । विनोक्तिरिति किंचिद्विनाप्रस्तुतं वर्ण्यं हीनं दुष्टमुच्यते चेत्तदा विनोक्ति
र्नामालंकार इत्यर्थः । विद्येति वितयसंपत्तिं विनादुष्टत्वमुक्तं यस्येति यः उत्कृष्टः खात्मास्वांतः करणं विगर्हति निंदति
रामदर्शनं विनेति एकमकर्मकं रामकर्त्तृकं च दर्शनं विनेति इत्यर्थः । अंतरेणापीति विनापीत्यर्थः । तथा च विनोक्तिरित्य

२२

इत्यादिनिभेदः नन्वनन्वेति उपमेयत्वमनन्वेत्यर्थः एकत्वमिति अपोकत्वं प्रतिविरहिताः कस्यचिदुक्तिः हेत्वपोक
भावयोः सर्वसमानत्वं हि केवलं धात्रीसपोकसहितः कृतः त्वं तु पोकरहित इति अपोकपदस्य पादत्वनाम्यते किं
तत्सर्वे समानेन त्वाह एकस्त्वादि तन्ननतेः स्वैः एकाएकवर्णः अहमपि प्रियायाः स्त्रायनीये: गुणैः सौंदर्यादिभिः ए
कोनुवक्तः अर्थान्तरप्रियायां हेसखे त्वां प्रति पिलीमुखाधमराश्रयाणि मांप्रत्यपि स्मरेणानुधनुषामुक्ताः प्रेरिताः पिली
मुखाः बाणाश्रयान्नि एवं कांतायाः पादतलस्पर्शानीयत्वानवमुदे संतोषायनद्यत्त्वामपि संतोषायेत्यर्थः
कामिनीपादघातेनापोकस्य पुष्पोद्गम इति प्रसिद्धिः अत्रोपमेयस्य सपोकत्वेनापकर्षः अनुमेयपर्यवसायो
उपमेयोत्कर्षापकर्षान्यतरपर्यवसानरहितः इदन्तरेति कृपणस्य कृपाणस्य च द्वयस्य केवलं आकारः दीर्घावर्णे
न आहृतेभ्यभेदः वैलक्षण्यं प्रकारान्तरेणानुसाम्यमेवेत्यर्थः कथं तदाह इदन्तरेत्यादि दृढतरं निबद्धा मुष्टिर्येनेति
कृपणपक्षे धनव्ययभयेन मुष्टिमोचनाभावात् खड्गपक्षे तु दृढतरं निबद्धः संबद्धो मुष्टिः ग्रासभागः यस्येत्यर्थः
कोषोभांड गृहं तत्र निषण्णस्य उपविष्टस्य कोशे पिधाने निषण्णः स्थितः अति खड्गपक्षे सहमलिनः स्वभावमलि
नः मलिनवेषत्वात् कृपणः खड्गस्तु कालवर्णत्वादिति एवं च किंचिद्धर्मप्रयुक्तसाम्यवत्तया प्रतीयमानयोः कि
ञ्चिद्धर्मप्रयुक्तवैलक्षण्यम् व्यतिरेकपरीयं वैलक्षण्यं तत्क्वचिदुपमेयस्योत्कर्षे क्वचित्तदपकर्षे पर्यवसन्न
म् क्वचिन्नतदन्यतरपर्यवसानविरहेपि स्वैर्वैचित्र्यमात्रविश्रान्तमिति बोध्यम् एतेन चरमपदभेदद्वयं तदुदाह
रणं च कस्यचिदापातरमणीयमिति भासमानं प्रयुक्तं वेदितव्यम् अन्यत्वासांतेयानुतानुवादमर्हतीत्युपर

पूषणं १

ष्टेणाणजपर्देनो ऽयवगमान्नातिव्याप्तिः संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तमवयवार्थं दर्शयति समासनेति वचनात् प्रतिपादना
त् लब्धेन स्वर्णं संगमयति स्यवेति प्रारंभ स्त्रादिभागः साधारणात् श्लिष्टत्वात् यद्यपि चुंबनीत्यत्र तन्हे वेल ध्यापि स्व
र्थं कृत्यवोधकत्वमात्रेणानस्य साधारण्योक्तिः उपरक्तत्वादिति साधारण्यादित्यस्य विशेषणम् तत्र वरस्य पूर्वोक्तेन पु
ल्लिंगेन नायकत्वाभिव्यक्त्यादुपस्कारः ऐंद्रीति स्वरूपपरं तत्क्तेन स्त्रीलिंगेन तदर्थे स्वनायिकात्वाभिव्यक्त्या ऐंद्री दि
क्प्रतिपादकेनेंद्रसंबंधित्वेन च परकीयत्वाभिव्यक्तेरितिबोध्यम् दृष्टांतः अवहारः मुखचुंबनरूपः आवल्गादिति ना
यिकानुरक्तस्य कस्यचित् क्रीडालंबनं कंदुकं प्रत्युक्तिरियम् हे कंदुक सुभगया सुंदर्या एतया नायिकया रसान्नीति
रोषितान् सादरमादरसहितं यथा स्यात् तथा यत्संसेव्यसे तत् तस्मात् कृतीधन्योसीत्यन्वयः कथमित्याकांक्षायां
सेवनक्रियां विशिनष्टि आवल्गादिना आवल्गात् विशेषतः आसमंतात् वलनं कुचभागोयत्र तथा आकुलाः क्री
डावेशेन तत्स्थानः पर्यस्ताः कचाः केशायत्र एवं आलोलादेलाधिना हारवल्लिर्यत्र तथा प्रेंखद्भ्यां प्रेंखलाभ्यां कुं
डलाभ्यां पूर्णोभायुक्तं गंडस्थलं यत्र एवं प्रस्वेदयुक्तं वक्त्रांबुजं यत्र श्वासान्निरंतरं दत्तः करेण प्रहारो यत्र तथाधिकः
श्वासो यत्र तथेति दृष्टांतः विपरीतरतरूपः अत्रापि कंदुकपदोपगत पुंल्लिंगेन नायकत्वाभिव्यक्तिर्बोध्या श्लि
ष्टातीति श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायविषयाण्यीत्यर्थः साधारणानीति श्लेषविनैव प्रकृतदृष्टांतयोरनुगतानीत्यर्थः
तथा चलनाणे साम्यप्रयोजके न श्लेषकृते साधारणके च साम्यं विवक्षितमिति भावः सारूप्यात् सादृश्यात् पूर्वेति उत्तरचरि
ते सीतात्यागानंतरं कदाचिद्दुत्प्रतिगतस्य भगवतो रामचंद्रस्येयमुक्तिः पुरा वनवासकाले सरितां नदीनां स्रोतः प्र

प्रस्तुता

र्थग्रहणं तत्त्वशब्दग्रहणमिति भावः प्रकारान्तरमाह तद्वेति तत्र वस्तुनं किञ्चिद्विनारम्यं चेत्सापि विनोक्तिः कथन्तद्रम्य
त्वयः इत्थं च किञ्चिद्व्यतिरेकेण प्रस्तुतस्यारम्यत्वाऽरम्यत्वान्तरवर्णने विनोक्तिरिति प्रकारद्वयसाधारणं सामान्यलक्ष
णं बोध्यम् यत्तु हृद्यो विनार्थसंबंध एव विनोक्तिः इत्यन्यं च विनाकृतस्य वस्तुनो रमणीयत्वारमणीयत्वाभ्यां भव
तीति प्राचीनैरुक्तं तदयुक्तम् कारणं विना कार्योत्पत्तिरूपे विभावनायां कार्येतिव्याप्तेर्वारणाय विनार्थसंबंध प्रयुक्त
प्रस्तुतगतरमणीयत्वादेरपि लक्षणे निवेशस्यावश्यकत्वादिति आविर्भूतरतिमानवती विषयतायकस्य प्रस्तुतस्या
यम् इत्थं च रतन्त्रं तं करणे मोहेनाक्षेपेण मानाक्षेपेण युक्तकलाकेशन्यूनयुक्तालङ्कते केवलं विनष्टस्य पत्नेनेतक
स्तु या अञ्जनकालुष्यापगमात्प्रसादं नेत्रे संगच्छतो आश्रयेतीगोचर तथापि पितिवं देश आविर्भूते उदि नेत्र
मित्र असामुत्पमानारम्यिवि एवं क्लिन्नोनहः अपिच्छोधृमोयस्या एवं भूतानि भिमवस्तु कृतसुज्ञो वहे दर्थिः पित्व
त्वेति दर्शितमिति अर्थतोबोधितमित्यर्थः इति विनोक्तिप्रकरणम् समासोक्तिं लक्षयति समासोक्तिः प्रस्तुते
वर्ण्यमानेऽप्रस्तुतस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्य परिस्फूर्तिः येन तद्समासोक्तिरित्यन्वयः अन्वयमिति इदं रस्येयमैन्द्री प्राचीमु
खस्य दिग्भागाः वदनं च रागोऽरुणवर्णः अनुरक्तस्य चुम्बनं संबंधः चक्रसंयोगविशेषणस्य पथागमनल हरणस्यवह
मौलौ श्व साभ्युदयमानोऽस्मादभ्युदयमानः कलानिमानरकसंपुलः राज्ञा हरति सर्वं स्तह इवेन्दु भिः करैः इत्यादि
समस्ततासमस्त नश्लेषोति व्याख्यानात् विशेषणसाम्यत्वादिति विशेषणसमानत्वसाम्यत्वादित्यर्थः एवं च विशेष
णमात्रस्य साम्यात्प्रस्तुतवृत्तान्तवर्णने बोध्यम् उदाहृतश्लेषेणाप्रकृतवृत्तान्तस्य विशेषणवाचितासि

अ॰ चं॰
टी॰
२५

र्थे रूपकविशेषण्यारोपेत्यर्थः अप्रस्तुतरूपेति अप्रस्तुतस्वरूपेत्यर्थः कुत इत्यत आह मुखमित्यादि तादात्म्येनत्वं द्वारोपेतादा
त्म्यस्याधिसंसर्गविधयारोपविषयत्वान्न त्वचचंद्रत्वानतिरेकाच्चंद्रत्वारोपेत्युक्तिः ननु प्रकारतया चंद्रत्वारोप
उक्त इति भ्रमित आह चंद्र इति पाठे न चंद्र इति विशेषणत्वेनोपस्थितस्य चंद्रत्वस्य मुखे विशेषणतया आरोपसंभवा
न् एवं जारत्वेत्यत्रापि बोध्यम् नष्टवाचकेति जारवाचकेत्यर्थः ननु जारादिपदस्य समभिव्याहाराभावेन् श्रौतारो
पासंभवेप्यार्थो जारत्वारोपोस्तु न हि तत्रापि समभिव्याहारो हेतुः रूपकध्वनेरुच्छेदापत्तेरित्याशंक्याह निरीक्ष

पो॰ वि॰ ६

...पयोदे मेघे सुन्दरपीतेत्यनेनेति श्यामामभिसारिकामुपसंवीक्ष्य यथारतिपातेः सहवांतः किं त्वयं चंद्र इति मत्वा
अग्रेनतरं यत्या सा न तथा रणस्माकं दत्तं कृतनवानित्यर्थः उदाहरण एवेति अतिरेकरहिते हिन्नः अन्वयथा आगमकम
स्तिना रूपास्य समासो न्नुदाहरणे अभावादित्यर्थः तथाचार्थारोपो व्यनापूर्वक इति भावः विशेषणयनैरित्यत्र कि
म प्रस्तुतारोपणात्मकं यदभावात्समासोक्तौ तदभावस्यनेगात्मकं दर्शयितुमाह तत्रेति आनुगुण्यादानुकूल्यात् उ

३८

पमितिसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया नयनसहशाविषकरणकत्वस्य निरीक्षणे संभवात्प्रतिकूलत्वमिति भा
वः अनुक्तमपि अश्रौतमपि रूपणमारोपः नचेहेति इह समासेन्नुदाहरणेन यानिरीक्षणवत् नयनेकरणकनि
रीक्षणवत् सेतुकृत्तादीत्यानामप्यत्र परिग्रहः तत्रिहापि परनायिकामुखत्वेवनरूपस्य प्रस्तुतस्य तत्र अप्रस्तुतस्य
धारणधर्मत्वात् अप्रस्तुतारोपणात्मकत्वस्यादित्याशंक्य परिहरति नायीति साधारणाद्दीत्यादिना साधारणधर्मवि
शेषणसंग्रहः वृत्तांतयोरिति निरूपणषष्ठी वृत्तांतयोर्भेदेत्यर्थः विधुनयनवदिति प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विर

२५

वाहेयत्रदेशे आसीत्तत्राधुना पुलिनमस्तीति शेषः तथादिनिरूढं तत्रत्यानां घनविरलभावः विपर्यासं वैपरीत्यं यातः प्रा
सः सांप्रतं विरलता विरलानां घनता पलाशादिवृक्षाणां जातेत्यर्थः तथाच बहोर्भूयसः कालादनन्तरं दृष्टमिदं
वनम् अपरमन्यदिवमन्ये परं तु शैलानां पर्वतानां निवेशो विन्यासविशेषः तदेवेदं वनमिति
हि प्रत्यभिज्ञां परिदृढयति स्थिरीकरोतीत्यर्थः तस्या [illegible]दि तद्वनस्य तादृशत्वादित्यर्थः ग्रामादेः किं वनस्य तादृशत्वमि
त्याकांक्षायां तादृशं विशेषयति आह कुंठं विगतमित्यादि कुंठं विगतकुंठं विगतः घनसमस्त्र घनसमस्त्यथा तत्समस्त्रादिविप
र्यासः तं प्राप्त इत्यर्थः तस्य मात्रस्य तादृशकुंठं विस्मयाय तथा च समस्त्र समस्त्रादि विपर्यासवदाश्रयत्वेता
दृशत्वमिति भावः किमस्य तादृशत्वं यो यस्य एकमिति चेत् घनविरलेति विपर्यासमिति च लाभान्मुक्तस्तादृशग
र्भोऽत्र रणात् [illegible] रणात् एतेनैतादृशगर्भविशेषणलोप्याधिनसादृशमूलासमासोक्ति
रिमूलत्वं व्याख्यानवबोधः तद्विरोधश्चेति दृष्टामलास्तकं वेदितव्यम् अर्थात्प्रस्तुतवृत्तान्तस्य विशेषणसाम्यत्वाभावात् गम्य६
साम्यगम्य
उक्तलक्षणाप्याप्तिरिति चेत्तन्न विशेषणसादृश्यगम्यत्वे विविधविशेषणसाम्यत्वानपायात् प्राधान्यानुपपत्तेः साधम्यस्याम
कस्यैव दर्शितत्वात् इत्याद्यनिर्देशेन एवमर्थः विविधविशेषणसाम्यान्तु सादृश्यादेति विकल्पो किं रूपितयाऽस्माभिः प्रायेणेति
दिवर्धं एवमलंकारान्तरव्याप्यभेदप्रकारमुपदर्श्य विभूमिकामारचयति अन्वेति एतदुदाहरणे सुप्रस्तुतवृत्तान्तस्येति
अप्रस्तुतज्ञानादि संबन्धितः चेतनादिव्यवहारस्येत्यर्थः विशेषणे चं प्रादेशि सर्वथा आरोपितास्तेऽत्रान्यतरविषयाप्रस्तुता
नन्वयिनः कुत्र मानव यत्रसमस्य यत्रासर्वथैवेति अप्रस्तुतकवीत्यादिना तत्र यः कविसंरंभेति स्वप्रतीत्युद्देशाकपाकसंद

अ॰च॰
टी॰
३६

सामान्यांशेन लक्षणासंगतिः तादृशस्थलेपि रूपाणां सादृश्यस्य सामर्थ्येपि दृष्टान्ताभिव्यक्तिरावानसंभवान्न दोष इत्या
ह नचेत्यादि तदीयत्वानुसंधानं कामुकसंबंधित्वानुसंधा नम् तत्र मुखचुम्बनादेरनुसंधानेनेत्युक्तिपाठः अ
नुसंधानवदिति पाठे यथेत्यस्यासंगतेः अत एव अप्रस्तुतज्ञानस्य व्यंजनादेव तत्वप्रस्तुतधर्मिव्यंजनापेक्षणो ई
दृशः प्रवादः कुतो न एतत् तत्राह कन्तुक इति विशिष्टेत्यस्य सेव्यत्वेनान्वयः संबंधित्वेनैवेत्येवकारो क्रमेवा येम् सो
पपत्तिकमाह स्वरूपत इति अप्रस्तुतकामुकसंबंधित्वानालिंगितरूपेणेत्यर्थः तथाचारोपासंभवान्नाटःप्रवाद
नुपपत्तिरिति भावः श्लिष्टविशेषणायामपि यमेंद्रीत्यादो मुखचुम्बनादेः स्वरूपतो व्यारोपस्यैव सत्वात् साधारणवि ३१६
शेषणायामुपष्टंभकत्वेन प्रवादोपन्यासः ननु तत्रापि नाटःप्रवादविना कृतविपरीतपात्रत्वस्याप्रस्तुतवृत्तांतरूपस्वरू
तो व्यारोपस्यैव संभवान्न नाटःप्रवादानुपपत्तिरित्यत आह किञ्चेति युक्तमिति तत्सामान्यादिनरे भुतपात्वमितिनिस्सा
यात् इति भावः लक्षणमिति ज्ञातावेकवचनम् नदेवमुक्तरीत्या यमेंद्रीमुखं पश्यरक्तस्तुवतिचन्द्र इत्यत्र प्रा
क्तिवंजनाम्यां प्राचीसारम्भसम्बंधाम्रयोजारार्भिन्नसंबंध इति बोधः एवमुदाहरणान्तरेष्वनेनैव प्रकारेण बोधप्र
कारः ऊहनीयाः इति समासोक्तिप्रकरणम् गुणीभूतव्यंग्यप्रभेदभूतसमासोक्त्यलंकारप्रसंगात्तस्य भेदं पर्यायोक्ताल कारं ल
क्षयति अलंकार इति अलंकारत्वोक्तीनेलंचदोषाभावेनैव गतार्थत्वमिति शंका निरासार्थम् तत्र पंचतंत्राग्रेकरि
ष्यते साभिप्रायेप्रकृतार्थोपपादकार्थविषयकाभिप्रायपूर्वके तथाभूतार्थव्यञ्जक इति यावत् इत्थं च प्रकृ ३६
तार्थोपपादकार्थव्यंजनविशेषणत्वं बोध्यम् ध्वनावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतार्थोपपादकेति हेतुलंकारवार

ऽतप्राधान्यमस्तीतिदं के
तवद्यपिनहि ३

न्यतयोर्मध्ये यथा न यतस्तदुत्तरपदार्थप्रधानसमासान्तप्राधान्यं तथात्रास्तीत्यर्थः सेतुमेय्यहं कृदितिपाठः से
तुबंधं कृदितित्वपपाठः कथंचिदर्थेनोनुवादकत्वेनव्याख्येयः उपसंहरति तस्मादिति मा ग्रपदेनाप्रस्तुतारोप
व्यवच्छेदः विफलत्यनवतसमासकृतस्यौतप्राधान्याभावेऽपि विशेषणसामर्थ्यावगतस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्योपस्तुत
वृत्तांताभिन्नत्वेनावगतस्य प्रस्तुतविशेषणत्वयात् कथमप्रस्तुतवृत्तांतस्य प्राधान्यमिति शंकानिराशाय।
विशेषणत्वेनेति ननु तद्विशेषणत्वमप्रस्तुतवृत्तांतेनेत्येवकारार्थः समाधत्ते तथापीति अयमाशयः नात्र
श्लिष्टादिविशेषणैः समर्पितः परतामिकामुत्कंठवनादिरूपोऽप्रस्तुतवृत्तांतः प्रागेवकयापि युक्त्या प्र
स्तुतगतत्वेन भासते यत्नात्प्रस्तुतगतत्वारोपावगतिः स्यात् अपितु तादृश्येनावगतेनस्मिन्प्रस्तुतासं
दृशस्य कविसंरंभगोचरतायोगात् प्रस्तुतसमारोपितत्वेनपर्यवसानमिति तत्वेवं तर्हि प्रस्तुतवृत्तांतस्याप्र
प्रस्तुतवृत्तांताश्रयेधर्मिमात्रयोस्तु असंबद्धाभिधानप्रसंगपरिहारायतुल्यत्वादिसापेक्षाह तथाहीत्यादि ए
वं च योगपत्तावपवितिगमकविरहे च मा प्रस्तुतार्हिकस्याव्यत्तयसंगाह एवं च प्रसमिति अन्यथा संबद्धाभिधानप्र
संगापत्तेरितिभावः किं तर्हि विनिगमकं तत्राह फलएवेति तथा च फलतः प्रस्तुतार्थोप्रस्कारतया चमत्का
हेतुत्वमेव विनिगमकमितिभावः अप्रस्तुतस्याः प्रस्तुतवृत्तांतस्य तत्वेऽवमिति एवमप्रस्तुतसमारोपेणाकारे वि पानं ३
शेषणसाम्यादिदिशा नात्योक्तेलक्षणं प्रस्तुतवृत्तांतविशेषणत्वाधीनस्यापेक्षणात् लक्षणासंगतिरित्या
ह स्वरूपकञ्जल्यादि स्वरूपतोऽप्रस्तुतसंबंधित्वेनायमानस्य तत्वेऽवासमासोक्तेर्विशेषणसाम्यस्यतसंजना

एकैकं एकस्य विशेष्यस्यैकमेव समनन्तरयोः शब्दे क्रमेकं विशेष्यं प्रति तत्रापि द्योमेध्येपि एकाभिप्रायगर्भाणि एका
र्थाभिधायपूर्वकाणि वाक्यार्थेति तत्रास्यमिस्मादितिशेषः वाक्यार्थे षट्स्योजनीयाः ते ताभिमताक्यार्थविशेषणत्वादि
तिभावः तेषूक्तोदाहरणेषु ध्वनिव्यवहारः इतिभावः नत्वेवमपियथाक्तलक्षणस्वतिः शेषरञ्जनेत्यादिध्वनावतिव्या
प्तिरितनत्राह स्तनएवेति वाच्योपस्कारकत्वादेवेत्यर्थः परिकरत्वात् स्फुटत्वात् तथाच परिकरपदमहिम्ना प्रकृतार्थो
पपादकत्वस्य चं विशेषणस्य लाभान्नातिव्याप्तिरितिभावः स्पष्टार्थेति भावप्रधाननुक्तत्वादिति स्पष्टोपुष्टः क
ष्टोव्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः इत्यादिनात्रालंकारिकैरुक्तत्वादित्यर्थः कथंतर्हि तैरेवास्यालंकारत्वेनकथनमतआ
ह एकनिष्ठेति तात्पर्येति साभिप्रायेत्यर्थः दोषाभावेनेति स्पष्टार्थस्य दोषत्वाभावेनेत्यर्थः उक्तालङ्कारसंपत्त्यास
हृदयवैमुख्यरूपदूषकतावीजाभावादितिभावः विच्छित्तिमप्यलङ्कृतिः परिकरत्वोपपत्तेः परिकरस्यालंकारत्वोपप
त्तेः तत्रदोषस्याप्रसक्त्या विच्छित्तिविशेषस्य तदभावप्रयुक्तसंभवात्तस्य योनकमलङ्कारत्वमावश्यकमितिभावः य
मकस्यलेशदाहरति यथेति तिर्जांदेवनामतिक्रम्य यद्वियजेत स्पर्धादेवतानां तरं पूजयेत् तदोभयतः लोकद्वयात्च्य
वतेभ्रश्यते स्पष्टंपापमपिजुषते प्राप्नोति कानितर्दैवतानतत्राह वयंचनवतात्रवृत्तिनफलेनदितिभ्रमतामेवहं
नगिरिशोवसदेवनकाः देवनसहिताः सएवास्माकं देवतमित्यर्थः मतवतास्मरत्वकेणस्पृहितुहारं दरणाकिंप्रयोजन
मितिशेषः स्पृहितिवैज्ञात्पत्तरः स्पृहितुवैज्ञात्पत्तरेत्यर्थः इतिविम्बः नत्वेवं सति तत्रैवालङ्कारतास्यात् ततस्तथाप्यकलितोत्स
इत्याशङ्क्य तत्राह एवमिति विच्छित्तिविशेषेति दोषाभावप्रयुक्तविच्छित्तिस्यात्तत्रये इत्यर्थः ननुयमकादावपि

एतयवोधकत्वं विहायव्यंजकत्वनिवेपः वक्ष्यमाणपरिकरांकुरालंकारवारणायविशेषणेति तम्मन्त्रिशोच्यंतयेति प्रस
ङ्गः श्रुधास्त्विति श्रुधांशुनाकलितः कृतउत्तंसः शेखरो येन सः[illegible] इति हरविशेषणम् उत्तंसः कर्णपूरे स्याच्छेखरे वावतंस
वदिति विश्वः सामर्थ्याभिप्रायं सामर्थ्यं व्यंजकं तदेवेति इन्द्रप्रतिकामस्योक्तिः तवप्रसादात्कुसुमायुधोप्यहमेकं
सैन्यमेवैकं सहायं मुख्यं सहकारि लब्ध्वा पिनाकोधनुर्विशेषः पाणौ यस्य तारपास्यापि हरस्य धैर्यच्युतिं धैर्यस्खलनं
कुर्याम् अन्येधन्विनो यत्नुत्रुं तमसमर्थः के अगणनीयात्यर्थः कुसुमायुधः इति विशेषणं चेत्यन्वयः अर्थस्येति कु
र्यामित्यन्तमप्रकृतादिमेत्यर्थः अभिप्रायगर्भमभिप्रायपूर्वकं अत एवावयवार्थमात्रविश्रान्तत्वात् हरपदेनतयो
तरूत्समपि सर्वेति सर्वेषामपुचीनां इन्द्रप्रभृतीनां विपन्नप्रादीनां निधानम् आस्थानभूतस्य कृतज्ञस्य उत मान्यानादि
कृतोपकारस्य ज्ञाकस्य धारीरकस्येति तिंवाखंकः कृतेन दर्श्यं नसंरक्षणार्थमितियावत् विशेषणमिति पूर्वोक्तानि
नस्यशरीरस्य व्याख्यमिति राजानं प्रतिकवेरुक्तिः हे देवराजन् त्वद्गुणानां वृन्दं समूहं स्मवर्णनेकर्तुं अहं कः ईश
कुर्यां शक्तो भवेयमित्यन्वयः कुतस्तत्राह यतोऽहमेकरूपतयास्थितं वेदसमूहं नव्याख्येयं अनेकशाखातूपेणतवि
स्तारितवान् तथा चतत्कर्त्ता व्यासोनभवामीति ग्रोकः नाहंवल्मीकितो जातः तथा च नाहं वाल्मीकिरिति अन्यत्र स
नाभो नाभवं नोत्यन्नः इत्यनेन नाहं चतुर्मुखइति स्वप्नहत्वात्स्यं महात्माभ्यसैनाभाहितवान् इत्यनेन नाहं सहस्रजिह्वः
शेषइति चित्रो विचित्र प्रार्थो यस्यास्तां वहन्कथान्यत्र वचनंकथितवान् इत्यनेन नाहं बृहस्पतिः गुणाच्छ्रावेति
स्तुत्यामित्यादिगुरुरूपदेशाकोनाशं इत्यनेन नाहं वाक्पतिर्वदसन्यने उक्तेषु हारोऽभुवेलक्षणं दर्शयति तत्वामादिना

विधुपदे हरिपदेन तु सुमाधवः सर्वदयायान् योगं गांथ नवानिमर्थः हरिणेन मृगेणांक रूपेन या व्याहिता कृता सा
शांकः संगोपस्येति चंद्रपदे हरिणा सूर्येणेति कमलपक्षे उच्यते प्रसन्नपाते कीलालं रुधिरं यस्य सवाहिनीप
तिः तथा वाहिनीनां नदीनां पतिः समुद्रस्येति पक्षे कीलालं जलं तस्मिन्नेसंग्रामे जात इति येन करुणामुक्तानः
करणेन हेतुना कं तापिस्तु दोषमयमस्य काकस्तातो रत्निनः ननु हनः समविंद्रनामारणे स्यात् विधुः सेनानीप्रार
णमस्तु इत्यर्थः कृष्णपदेन तु काकोदरः कालियसर्पः पूतनायाराचस्यामारणेन स्यात इति विध्रेषः नीनाना
मिति दयितां प्रतिनायकस्योक्तिः नवरं तृणेन त्रेकमलानां पद्मानां हरिणनां च सदृशेन इत्यन्वयः कीदृशा
नां वने जले मृगएवं वृद्धिं प्राप्तानां तथा लुब्धे लीमपत्री लैर्मृगैः शिलीमुखैः भ्रमरैः आकुलीभावं नीतां प्रापिता
नां इति पद्मपक्षे हरिणपक्षे तु लुब्धे व्याधैः कर्त्तृभिर्मृगे शिलीमुखैर्वाणैः करणभूतैः आकुलीभावं च पलतानी
नानाभिमर्थः मृगपक्षे कमले इति विम्बः समाविति उदयं शैलमभिहृद्वीं चरकं रक्तवर्णं मनुरकं च मंडलं
प्रकृतिस्थौ बिंबं च राजा चंद्रे नृपश्च करैः किरणैः ग्रासधनैश्च प्रत्यग्राहिते इति शुभिनवोरित इत्यर्थः ननुश्र
करणे नाभिधानियमनात् प्रकृतार्थस्य संगतत्वमेवेति कथं श्लेषध्वाख्या हृ यदि स्वलङ्कारस्येति नवै
वं पुष्कलपाकि मूलवस्तुध्वने कुरुते इति वाच्यम् ध्वनिश्च ध्वनि स्थानमुद्रे निहति कुप्यासिनरेन्द्रयसेनस्य प्रसीद
सिद्धतः समान्तुदयेन तु रावस्य इत्यत्र ध्वनि विकल्पैः प्रस्तुते ध्वनिध्वदे नाभिधायाः प्रतीतमाने पित्तमूलक
स्यावि हल्ला वपित्व दनुवर्ने तार्थ्यमेकं कार्यं कुरुत इति वस्तु ध्वने रध्वनि पाक पाकि मूल स्य संभवात् प्रमेयान

स्वलंकारस्येत्पक्षेपलक्षत्वात्

ताद्दशविशिष्टविशेषेसत्ताभावः विशिष्टेसामान्यंतुपर्युदस्तदेशाभावेनापि उपपन्नम् आपन्नकालपर्युदस्तस्य सत्तासं
च हीनतादोषस्याभावेनेवतदानीमपि समृद्धो च कर्त्तुरनिष्पत्याधानमिति नालंकारत्वसिद्धिरिति तस्मात् अपिचेति भ
स्मोद्धूलनमप्रसक्तुनेभवनेनहस्तस्यमालेपनं महासोपानपरंपरांगिरिस्तनाकांतालयालंकृतिम् अपारापतनतोषिते
न विभुनाशुभस्य पर्यायस्य खालोकोछेदिति यो दत्तामत्तिमहामोहमिति लीयामहे १ इत्यादौ सौधस्य महामोहत्वेनस्त
खालोकोछेदित्वेनचैकपदार्थो हेतुरिति काव्यलिंगमलंकारत्वेनयथा स्वीकृतं ततुनिर्दोषत्वदोषाभावमात्रतया
विशिष्टविशेषस्यानुभवसिद्धत्वान्नपेक्षापि इतिभावः इतिपरिकरप्रकरणम् साभिप्रायेति अत्रविशेषणपदस्या
नेन विशेष्येतिपदविपर्यवसन्नलक्षणं बोध्यम् तत्त्वपरिकरेतिव्याप्तिवारणायेयम् यद्यपि देवानरव्यावर्त्तकतयाचतुर्भु
ज इतिविशेषणम् तथापितत्पादिसाधारणदेवपक्षे विशेषोनियमनेन विशेष्यप्रतीत्योपयिकतयाविशेष्यपदत्वमभिमतं
बोध्यम् अहीरिपुमुदहरति तदपेलक्षणं गमयति अत्रचेति फणीन्द्र इति राज्ञानंदप्रतिकवेरुक्तिः तत्रगुणानुवर्ण
फणीन्द्रः शेषः समर्थः अथधाराहार्थम् एवमग्रेपि देहयापि यः कार्त्तवीर्यः आलंकारइदं उभयत्रगुणानित्यनुषज्यते
एषमत्यधर्माहृतकतेगुणाः केतिकपुष्टेमहदेवतं पूजयतः महस्यमुत्तलत्वादीति आदिना सहस्रबाहुत्वसहस्रनयनत्व
योः संग्रहः अत्रानेकेषां विशेषणपदानां तदभिप्रायगर्भत्वाद्विशेषः इतिपरिकरांकुरत्वम् श्लेषं लक्षयति नानार्थेति
नानार्थस्यविशेषणस्यश्लेषोक्तौ त्वयम् श्लेषः इति लक्षणबद्धेन्याद्विदिर्वेभावाः बहवोर्थाः एकस्मिन्नेव पदे दर्शितमेवतत
त्रयाणपः तद्विषयः त्वर्थः सर्वेति सर्वदः समाधः सः पापात् यः अंगीगोवर्द्धनं गां दृष्टवीचवराहवतारे इत्यलमिति

पे १

श्री· वं· टी· २९

हंस्यास्तस्य: वल्मीके मुनेर्गिरिशोभाधर्मेविस्यंदयति धावयन्ति किंभूतानेगिरौ अग्रहितोसंबद्धेनामलस्तोया
स्तेनप्याभूतानां सरसीपद्मे अग्रहिताःसंयुक्ताः एभ्यः पतयोधाराःभूताः तत्कणाःसारसंबंदिताः याम
नाः इति किंभूताः सरस्य: अधिकाजलस्पृशोभावहन्त्यः पवनंतरंगाकुलत्वंनीताःप्रापिताः वा
ल्मीकिगिरस्तु गुथिकाःकपयोयासुताः पवनभुवाहनुमताबेगेनजनितेनसंक्षोभमुद्धतत्वंप्रापिताइ
ति नत्वत्रापिसमभिव्यसनतस्यापर्यन्तात्सोधारित कुतोनश्लेषइत्यत आह समभिति शब्दश्लेषस्यसामर्थ्यसाम्यार्थकत्वं
तथात्वानुपपन्नभावात् तन्मूलस्यादेपोनसंभवतीतिभावः कथंतर्हितद्वर्णमस्त्वत आह अर्थश्लेषइत्येति विपोषणा
नांवधूभिरत्वयेचमत्कृतेरनुसंधानानदन्वयतान्ययग्रह इतिभावः तदनंश्लेषानुसंधानेनतरेतद्बलात श्लेषवत्
लात् साधर्म्यार्थेति साधर्म्यप्रमूर्ध्वयेत्यर्थः अर्थसाम्याभावेपिसकलकलं प्रमेतज्ञातं संप्रतिसुधांशुविंबमि
वेत्यादिवकृतसाम्यस्यसंभवादितिभावः एवकारेणअंग्यत्वव्यवच्छेदः तत्रतयोर्मध्ये शब्देति जतुकाष्ठन्याये
नशब्दयोरविषम्निष्टत्वादितिभावः अर्थेति शब्दभेदादेकवृंतगतफलद्वयेनार्थयोरविश्लिष्टत्वादितिभावः के
चित् अलङ्कारसर्वस्वकारादयः उभयमपीति सभंगाश्लेषद्वयंपीत्यर्थः शब्दस्यपरिवृत्तिसहत्वेनान्वयव्यतिरेका
भ्यांनकृतत्वावधारणादितिभावः अन्ये मम्मटभट्टादयः तत्वभिप्रायस्यार्थालङ्कारमध्यकथनात् अवगमस्या
पिविशेषतःकथनमंतरेणकथमुपपत्तिरित्याशंक्याह एतदिति यद्यप्युन्नेद्ब्रह्माग्रंथानंतरंचित्रमीमांसानकापि
दृष्टपनेतथाप्ययमाशयउन्नीयते चमत्कारोर्थमुखप्रेक्षित्वादर्थालंकारत्वमिति अनुप्रासयमकादेस्तुतच्चमत्का

३९

२९

संनिधानबलात् परस्परार्थसंबंधपर्यवसायकशब्दसमभिव्याहाररूपप्रकरणान्तरसन्निधिबलात् तथा चाप्रकृतेष्व
भिधानियामकमस्तीभावः एतावतापूर्वापरभावमात्रेण तस्य प्रकृतार्थस्य गूढश्लेषः इति गूढत्वं चाप्रकृतत्वे
न द्वितीयार्थस्य प्रतीत्यप्रत्ययात् अपमति मात्रेरैवतकवर्णनम् अपि गिरिस्तटीर्दिर्भन्नं स्पन्दताः किंभू
तास्तस्तनेकठिनाः प्रकामगुर्वीरतिमहत्यः अलघुभिर्विलम्बमानैर्मेघैर्व्याप्ताः निरन्तरं प्राशितनामरामस्वरूपाः प
रिणताश्लिष्टं गद्गदं प्रहृष्टिरिणो द्विगजायाघुताः बहुवैपुण्यपदेनजरठजीर्णाः पयोधराः कुचाः स्तनाभ्याः सेनानेप्र
कटेद्विकंपिकटेदिक्पतिकेयासांताः दिग्वर्जलंदपानततं कटिकानवन्तनम् मंदमितिश्रोणधीनांयन्तुः वेदस्यास
न्निधौस्तति अर्थमोपलाःसमर्थकांतामंदीभूतामंत्रिथुतवंतः तमःदर्शितःस्पपणुःप्रकृतवर्येनतेषाःभवत् इत्य

स्तिमिरजंदेषंस्पार्थसिपेविरे पदांतरेश्रोणधीनिर्वयः एवंमंदाश्रितत्वात्पतिमित्राणितेराविषेषाः इत्तांतादिरित्ना
दिपदान्तरेगिरेवपरत्नांतः परिणतने श्रृंगाश्लेषप्रलेत्वजनाविरहाद्प्रकृतेनतत्वीकारेश्लेषव्यवहारः सर्वेवाम
नुपपन्नःस्यादितिभावः रम्या इति मायप्रववद्गारिकावर्णनं यस्यां द्वारिकायांप्रगुणानोवप्रभिः समवलम्भीप्राप्ता
देपतनगतहारिप्रसेवंतसंविनवंतः किंभूताः रम्या इति हेतोः पताकावेजयंतीः विविक्ताविजनाइति हेतोः रा
गेवद्वयंती: तमसि्नवलीकानितिछादनपटलप्रांताः यासांताः वधूपदेपताकाः सौभाग्यानि पताकावेजयं
त्यां स्यात्सौभाग्यपताटकांकयोः इतिमेदिनी एतामनुरागानिविविक्ताःसतीलेनपवित्रा नसन्निवलीकास्मेति नये
ति यतइत्यनेत्राश्लिष्टः श्लेषोभवेत इत्ययेन नेतात्वयः एतस्मिन्निति नयेवरैवतकवर्णनम् एतस्मिन्गिरेवं
स्त्रीश्लेषितत्वान्न इ

आपृवती:४

अ॰ चं॰ टी॰ ५०

शिखः कोऽपरसीत्यन्वयः मृगेकेति मृगलांछनत्वादस्येति शेषः निकुंजदिग्मानितिरस्कृतानि मृगयूथानि येन तादृशः केसरी
मृगाधिपः इत्यन्वयः इति शेषः ऋतेनेति ऋतो गंभीरायाः खगंगायाः सखाकाशगामिनी लिमायेनेति मंडलविशेषणं आश्रि
तेति हे देव प्रतिमासंभिन्नाः भासमानस्तयः चंद्रस्येति शेषः पद्माकारो एवं पदं चरणं माश्रित्य देहस्य हृदये उपनतेन
पन्नं दिव्यपदस्थानि मुखत्वं येषां मेलविधाः संतः त्वदास्वरूपस्य हृदि मितेन तल्लावण्यं स्वरूपसौंदर्यं चिन्त्यमानि हि
ईस्य प्रतियांतीत्यन्वयः मंत्रलिंगादिति नवो नवो भवति जायमानः इत्यादिमंत्रसामर्थ्यादित्यर्थः मंत्रस्य नामांतरेण
ह्रार्थानुवादकत्वाद्दर्शनीति श्रुतीति तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुतेन स्वप्रियाज्ञातयः सुकृतमुपयान्ति अप्रियाः दुष्कृत
मिति कौषीतकिश्रुतिः स्पष्टा वनस्थितिमित्यनन्तरं वदा॰ दित्यंगक्रूतीति इत्यनन्तरं समागच्छति विरजां नदीं तां मनसै
वात्येत्य सुकृतदुष्कृते विधुनुते इति श्रुतौ शारीरकेति शरीरे भवः शारीरकः आत्मा तत्रेति पादके इत्यर्थः अर्थ
वशात्प्रयोजनवशात् पूर्वपादाद्दिमार्गाभावेर्चिरादिमार्गप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तेरभवेन पाठक्रमस्यार्थक्रमेण
बाधादिति भावः स्थापित इति संपादायेत्यर्थाभावात् तथाप्यन्य इति तार्तीयाधिकरणे सिद्धान्तित इत्यर्थः नाथे
ति हे नाथ विस्तोत्थचरणोत्थप्रक्षालनजलेन गङ्गारूपेण ग्राः तेषां नखानां कान्तिलेशकणिकाः समुद्रं प्राप्ताः त
एव कणिकास्तस्य जलधेर्मथनेन संघातं प्राप्ताः कलं समुद्र [illegible] नवनीतस्वचंद्रसौंदर्यं प्राप्ताः चंद्ररूपेण परिण
ताः इत्यर्थः तथा तत्त्वारेण तदिमनं तरं हेतुरिति शेषः तदेतन्नखकान्त्युत्कर्ष इत्यर्थः अमृतांशोरिति अमृताः कान्ति
म्याः गतिसौकुमार्यं दृष्टं वेदवधारणान्वयः एवं संलापो भाषणं यद्धि मृतहंसपरभृतैः कोकिलैः वाच

पुस्तक ४

प ३ ५०

40

40

रेर्थमुखप्रेक्षितत्वमिति तत्तेषामसमर्थालंकारत्वम् अपि तु प्रागुक्तवैचित्र्यावच्छिन्नालंकारत्वमेवेति इति शेषः प्रकरणम् अप्रस्तु-
तेति साम्यप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुताश्रया प्रस्तुतमाश्रयः प्राधान्येन तात्पर्यविषयो यस्याः तथाभूता प्रस्तुतपरे अप्र-

स्तुतप्र१

स्तुतवर्णनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः एक इति कृतीकुशलः एकः अन्तेषु पदेषु मध्ये यस्मात् कः शुकादिः तद्धन्यं तथा च
तदित्यर्थः कार्यं इति कार्ये प्रस्तुते सति तत्कार्यस्य कारणस्य वचः प्रतिपादनं निमित्ते कारणे प्रस्तुते सति तत्कस्य का-
र्यस्य एवं सामान्ये प्रस्तुते सति तद्धन्यस्य विशेषस्य विशेषे प्रस्तुते सति तद्धन्यस्य सामान्यस्य तुल्ये प्रस्तुते तद्धन्य-
स्य सदृशस्येत्यर्थः अन्यप्रस्तुतस्य प्रतिसंबंधिपदार्थान्तरस्य आवह इति आवहः कृत्रिमाः पाठाः स्कंधलोमा-
नि तैः जटिला सम्यक् संभिन्नाः स्कंधदेशो यस्य संभृतः श्वापदः मृगपतेः सिंहस्य पदवीस्थानं यया तेन विसः स्य-
पुनः प्रागुक्तत्वेन सिंहसाम्यं प्रापित इत्यर्थः तथापि मत्तानामिभानां गजानां कुंभतटस्य पाटने लंपटस्य लम्प-
नितो हरिणानामधिपस्य नादं सिंहनादं कथं करिष्यतीत्यर्थः अभिनयस्य अनुकुर्वतीति सप्रभ्यंत विधेयमूर्ख-
मूर्खवैधेयबालिशा इत्यमरः अंतरिति किरातिरंध्राणि टोपस्थानानि च कंटकाः शूकाः खलाश्च भुजगसंगपृ-
लाः गुणाः सौभाग्यादयः तेन वस्त्र अप्रस्तुतेति दोदासीनस्वरूपाख्यानमात्रमिति श्लिष्टविशेषणत्वमिति वभे-
दः एवमेवेति उक्तोदाहरणेषु प्रस्तुतपरस्याप्रस्तुतवर्णनस्य निरूपत्वे सतीत्यर्थः विधायेति येन तमनुष्यात्रेणै-
सौवैरं विधायोदासीनाभवेति नेकदेशेनोऽदर्शिपश्चिमनिर्विण्णाभिमानं तपवनाभिमुखं योजनेति शंकुं चेति
इत्यर्थः सौहार्देति सौहार्दमिति मैत्र्यं एवं स्वर्णरेखा इति रूपकं तामसंपरीक्षणे निकषोपलः मरेहमिति सं-

अ॰ च॰
टी॰
५२

स्तूपमंदस्माहू ते नमिर्वृसीकृतस्वतुसदहितीकृतस्वप्नितनृपस्यमाधालिकादित्तापत्रयोषपश्लेहुस्वग्निप्रक्रीराः क
वुकरवयाः वुसममहेन्द्रैते नजैवान् कस्य पाणांकस्य किरणाजगनिभ्रमं नीमव्वयः न स्वारत्नानृपः किरणास्वारत्नान्
पः एवमनि हू नसारभिमुदाहरणेचं इव दनंउपमानोपमेयपदार्थानाश्रित्य चनू ला साहि पुरु नानस्वाकारण
सारतः कविप्रौढोक्ति[illegible]अलंकारत्वम् एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् कालिंदीति नर्मदायाः समुद्रस्य च संवादोयं तत्र च
यमुनाख्यां त्यां समुद्रेण कालिंदी मुके कोपात्सा कृते नर्मदायाः उक्तं हे कुंभोद्भव मम गात्रस्य मुने नूहीति ततः पुनः समु
द्रस्य प्रतिवचनम् अहं जलनिधिर्म[illegible]वामि मम पात्रोतीमकस्मादिनोगी हन्तासि सा पुनराह नर्मदाह मित्यादि ततः स
मुद्रः पुनराह न हि किं कुतो मालिन्यमनुभवसि सा पुनराह मिलत्कज्जलैर्मालवदेशांगनानां नेत्रांभुभिरिति ततः
किमासां जातमिति समुद्रप्रश्नः कुंतलदेशाधिपः क्वापि तनिर्नर्मदायाऽतरमिति इत्यप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम्
प्रस्तुतेति प्रधानभूतप्रस्तुतांकुरामिव्यंजकं प्रस्तुतवर्णनं प्रस्तुतांकुरालंकारः प्रस्तुतस्याभिव्यंजकत्वा प्रस्तुतस्वां
कुर इति व्युत्पत्तेः किमिति हे भ्रमर मालत्यां विद्यमानायां कंटकेद्रुया कंटकव्याप्तया मालत्याकेनक्या किं प्रयो
जनमिति प्रस्तुतमिंभावः अनामंत्रणीयामंत्रणेन संबोधनायोग्यसंबोधनेनवाच्यासंभवात् भृंगसंबोध
कवाच्यासंभवात् कस्त्वमिति शाखोटकतरुं प्रतिकस्यचिन्माधिकस्य प्रश्नोक्तिः कथयामीत्याद्युत्तरम् वैरा
ग्यादिव वदसीति पुनः प्रश्नः साधु विदितमिति शाखोटकस्योत्तरम् कस्मादिदं वैराग्यमिति पुनः प्रश्नः कथ्यतः
पुनः प्रतिसाय शाखोटकस्याह वामभागेनोपलतिनीत्र वटोस्ति तं पांथो जनः सर्वात्मना[illegible]सेवते छायादि

अ २

ति

42

५२

यक्रतीति तथा तस्य भावो मौनमेव व्रतं साधनं स्वकठोरतामार्दवं यदि दृश्यते तेन दाम्ना प्रसिद्धा मालती दृश्यत्वायैव यावा
णनुस्यैव लक्ष्यत इति कांतिर्दृष्टा चेन्न तदा कमला लक्ष्मीः कात्यायं वस्तु मालंबनं आश्रयतु किमत्र बहुना केनेत्यन्व
यः गत्यादिगुणातिशयोदयादिभुसंभाव्यमानमनुमेयस्य माणानि पूर्वोदाहरणाद्वैलक्षण्यमाह एतानीति कारणानीत्यर्थः
लक्ष्येति तिरश्चां पक्ष्यादीनां चेतनाप्रियदिल ज्ञाश्चेदा चमर्थः गोमृगाः पर्वतगजग्रस्ताः संतत्यारम्भणो यं केषांचा
पूर्वमस्मीत्य वालाः केशाः प्रियायाः संज्ञातास्तथा तत्त्वं शिथिलं कुर्युः इत्यन्वयः तथैव निरीक्षणकार्यत्वमेव अ
र्थान्तेयेति इदमप्यन्यत्रापार्थीक्षिप्तेत्यर्थः इदमपि प्रस्तुतवृत्तेः कार्यत्वमपि अपि नाप्रस्तुतवृत्तेः कारणत्वं प्राग
केश्वमुच्चीयते त्वदंगमार्दवे दृष्टे कस्यचित्तेन भासते मालतीप्रथमोल्लोककदलीनां कठोरता इ इतिनु स्वयोरि
तायां प्रागुक्तहेतुम् ननु कार्यरूपेण प्रस्तुतेनार्थेन यत्र प्रस्तुतं तत्कारणमवगम्यते सा कार्यनिबंधना प्रशंसोच्यते तथो प्रस्तुत ७
दाहृतेष्वत्र संभवः मालतीकठोरत्वादेः अप्रस्तुतस्यार्थस्य कार्यतायास्त्वयैव दर्शिततत्वात् एवं प्रस्तुतस्य कामिनीगतनि
दृष्टौ दृष्टांतिगापादेति तीक्ष्णस्यैव कारणत्वेन स्वरूपतत्वस्याकारणत्वात् इत्यत आह अर्थस्येति अयमाशयः अ
र्थस्याप्रस्तुतत्वे स्तुतयोर्न तु हेतुप्रस्तुतत्वात् कार्यत्वावगततावदप्रस्तुतकार्यत्वं पारसंभवः अर्थत्वस्य प्रयोजनाभावे
न लक्षणेऽतिव्याप्यादव्यावर्त्तकत्वात्तथापि प्रस्तुतस्य कारणत्वं प्रासंगिकं संभवः स्वरूपतत्वस्याहेतुत्वेऽपि ज्ञातस्य हेत
त्वादिति ननु गतिसौंदर्यादेर्ज्ञानमेव हेतुः ननु ज्ञायमानं गतिसौंदर्यादि न तद्भावे ज्ञानमात्रात्कार्योत्पत्तेरसादहं व ज्ञिरित्य २
स्तुतमित्यत्राह तदतिरेकेन तस्याप्रातोदाहृतप्रस्तुतप्रशंसायामतिरेकेप्रकारपंचकाधिको वा पोति हेतुरेत वनिःस्या

स्र॰ चं॰ टी॰ ४२

42

नथमीसहशाः सत्वाकश्चित् विषयान् न श्रीयंते तत्रभाले भविष्यतीत्यर्थः नदेकदेशि एकदेशाभावसंबंधेन तत्वत् नाबदर्शि
तम् बहूनीति भगवन्माः सीमंतवर्णनमिदम् अधिछिदे नवसीमंतमूर्गाणैः तेमंतेनेतिरमनः कोटशोऽसिंदूरेवडंनी
किमिवप्रवलानां केशपाशपाधकारलोपानां समूहे वीक्षनवालोकाकिरणामिवमरागोकेवलवद्वनसीरपनम्रदरोराय
परिवाहरूपः स्रोतसः प्रसारणमिवेति परिवाहो जलनिर्गममार्गः जलोच्छासाः परिवाहाः इत्यमरः एगोति विरहसंतापवशान्नस्त्र
गसंवहनकरणकाद्भुतोम्भा विशेषवरिश्रान्तस्माकं विंकाल्लिसमयेत्राक्षेति तापनिशापनमलिनीभावात् तामसमौक्तिकं मात्रा
निलाहमुसादेनोतिश्लोलमगोः प्रदवीनन्मामप्रगाहतप्रमेोति कुचयोरैनानिहितारवंहिमवालुकाकर्दैरमत्तदीपद्रपताय
ते एवं कमलेधारारूपेणोमिकजलनमायः पिंडपतितजलवत्संलीयते तापातिशयाच्छोषं प्राप्नोतीत्यर्थः उदाहरणद्वयेपिकार्थ्ये
निवधतलक्ष्यकम् ततज्ञायथमिति द्वयोरपि वाच्यत्वादत्र इति भावः अथ भिन्नुपलक्षणम् अपहृतदर्शनशापितेनेति तोयन् किंकृ
तस्तदिनेन चमत्कारः अतआह किंतिति पदेति रत्नावल्याः सविरहालतायाः शागरिकायाः शयनमुपगतसागरीपन्नति
इदंतिशिनोपनशयनं तद्वित शयनं कृमिरेपाः संतापवहति अतुमापयति किंभूतं शीतं तद्भूतनंसगाङ्भयतक्ष्यायोभागयोः
नो ४ परिम्लानं तत्सुरामव्यस्यपरिमिलनेनं संपर्धमन्नाभ्यां तर्मध्ये हरितं हरितवर्णम् एवंप्रकर्षेणशिथिलयो भ्रमयोरा
देपेष्यलनैस्वच्छत्तः विषमीकृतो न्यासोरचनायस्तादृशामिति इति प्रस्तुतांकुरप्रकरणम् पर्यायोक्तमिति वचःप्रति
पादनभंग्यंतरेणोक्तम् लक्षणमाह परेवेति तथाविविति तत्सप्रकारातिरिक्तेन वाच्य लरेणहपेणावाच्य ४२
स्याभिधानम् पर्यायोक्तमिति लक्षणम् पर्यायेण भंग्यंतरेणोक्तमभिहितं व्यंग्यं [illegible] यत्रेति व्युत्पत्तेः लक्षणोपद

भिः सेवते स्माश्रयति ममप्तुनर्मागे स्थितस्थापितच्छायायरोपकारसंपादिका भर्तृत्वाधारत्वादिति भावः वामेनेति मार्गे
नि च क्लिष्टं स्मृतं नमारो पेहुणामिप्रस्तवनितायामिति वेषयायामिति च विषय स्यममीनद्विधेरित्यर्थः विपनास्य वेल
स्या यहरणे यः संकल्पसेन त्वं प्राणेति वेष्णाविप्रोषणाम् अन्येति हे भृंगस्यस्मास्य प्रमदेत्त सासद्गमनस्यां पुष्पा
णां लतासु तावत् यावत्तु वनमल्लिकायाः कलिका संजातरजस्काभवति लोलं चपलं मनोदंस लोलमिति क्रियाविशे — विशे॰
षणाम् वनमल्लिकायाः लताविप्रोषस्यवाराम भिनवां मसंजातरजस्कांकलिकामकालेन्यथं किमितिकदर्थयसि
पीडयसीमन्वयः रजः पुष्परजः स्त्रीणांरेतसिचार्यस्यात् स्मृत्वतीति एतदुचः स्मृतत्तनिसतीत्यर्थः कोपेति इयेन
लिनीकमलिनीकोपात्दृष्टं मुकुलयुगं कादं वसहंसस्यसं च्चारनं कुतदत्तं धनेदधाति तयेयं तत्ससाम्यस्थलता
न्तनं पल्लवं पुन्नूपेः कोकिलेः स्माम्बारितं चर्वितम् धत्तेयंति दीर्घिकायावाप्यालदेमियः परस्परं सदीजनस्य वचन्म्र
क एर्यमाप्रसूनानायिकाकमलमुकुलाम्रपल्लवव्याजेनेतामदीयस्तनाधरत्ततकांनंकथयंतीति ज्ञात्वेव
स्ववस्त्रस्थानेन मांतेन स्ततनटं तिरोदधे विंवनूपमधयं यामिनातिरोदधे आच्छादितवतीत्यन्वयः अन्यापदेशेति म्र
सा॰ न्यापदेशो मिषं यस्यागम्य प्रमित्यर्थः तदीयमेव अंगंदर्शयति अप्रसूनेत्यादि वस्त्रस्थापितमिति प्रसूनतेपिम्
लानयाना स्वर्थाभावात् आश्राप्यमिश्रापयर्थंवसानात इतिभावः सान्येवेति साहंकृतिर्ध्वनेः सकाशात् अन्येवेत्यर्थः
लंभनेनम्र प्रसूनतसंभा एषा रात्रिरिति हेविलोचनेपि वाकल्पाएरूपाकांत्वत्त अनिर्वचनीयरूपप्रभा वा रात्रिरित्यर्थः स्वनि
स्तुत्व २ थन्नेरुक्लिष्टिस्याभवति स्नयुवामसमत्ते जाग्रत्तेजाग्रद्रूपे भवेते कुतस्त्रत्रात् युवयोः सकाशेस्मीयेः विरोणसमा

अ॰चं
५२
९४

43

वर्त्तितो विवक्षायां समस्तावयवगम्याः त्वं यस्याः विनियत इति गिरा गुणीयत इत्यर्थः आदिनाथानलशङ्खादिपरिग्रहः अभिहितार्
ति वाहायांथिशक्तत्वात् आदिनव्यासादिरभिप्रेतपत्तो समानवितिवयत्वेन व्यासादिविनेयत्वादेरपि तत्सवर्णस्यत्वादित्यर्थः साहार्दे
वव्यासादिविनेयत्वाद्याकारेण किमितिनन्निर्दिष्टमित्याशङ्क्याह यद्वेति यद्वक्तं विशेष्यविशेषणभावेपि देवता सावर्णी
सर्वैवगम्येतेत्यापि स्फुरत्प्रतिपत्त्यर्थं तदेव परीत्यक्तमित्यर्थः वक्तेति योदेवः सुदर्शनचक्रस्याभिधानयोग्यसमभवात्तदेव
वराहवपूजनस्मरतो सवस्यालिङ्गनस्पोहाया उद्भवाये विलासास्तैर्व धरद्धितं सुदर्शनमात्रेणैवं चकारेत्यन्वयः विशि
ष्टोक्त विशेषणविशिष्टेन एवं चेद्दृशोदाहरणयोजनेव अनुपपत्तिमिति गम्यस्य शङ्खशिरश्छेदस्य भंग्यन्तरेणाभिधाना
न्स्वव्याप्तिमाशङ्क्येत्यर्थः अभिधानायोगादिति अयमाशयः शङ्खशिरश्छेदकारीति वासुदेवइति वाक्यार्थं शङ्खवपुषो ना
हशरतो सवकारित्वेन प्रकारान्तरेणाभिधीयत इति न वक्तुं शक्यम् धर्मिणो वासुदेवस्य प्रकारान्तरेण यच्छद्वाभिहि^
तत्वेन च सम्पन्नयोगात्त्व्यपरस्य शङ्खशिरश्छेदकारित्वस्य वासुदेवस्वार्थप्रस्प्रकारान्तरेणाभिधानात् तस्मात्त्व
पर्यायेण कार्यसिद्धावप्युक्तं गम्यमादिवर्णं वेति लक्षणार्थं इति अभिधानमात्रेपोद्यञ्जनात्वा पर्यायोक्तमिति कचि
त्पर्यायोक्तइतिपाठस्त्वयुक्तः त्वं यत्तेनोपलादित्तप्रयुक्तमिति व्याख्यानं ग्रन्थविरोधात् नविमइति यच्छद्वाभिहितस्यापि
भगवतो वासुदेवत्वादिना प्रतीयमानेन भगवत्याभिधाविषयत्वासंभवात् तस्याः स्वावच्छेदकधर्मेणैव बोधकत्वात् अ
नयवोक्तशङ्कावादत्वेन रूपेणान्ता तेन भवति लक्षणेति इहलक्षणादेर भावात्त्वंजनोपगम्यत इति ननु प्रस्तुतेन
ताहृशरतो सवरूपेणकार्यपरस्तुतस्यैव शङ्खशिरश्छेदरूपकारणस्य प्रतीतो वमत्कृतिविशेषत्वस्यालंकारत्वा
भयांति नहीं लोच्यमानप्रस्तुतप्रशंसायामसंभवात् उक्तरीत्या पर्यायोक्तरूपत्वे प्रस्तुतत्वेन मित्याशङ्क्याह प

५२

यंगंपरम् ननु व्यंगमेव वाच्यं न भिन्नत्वं विरुद्धं चेति वाच्यम् प्रकारभेदात् तदुक्तम् ये देवोच्यते तदेव व्यंग्यम् यथा तद्व्यं ग्यं न तथोच्यते इति वाहनशोभेति विशेषणात् तमीशं इति शिरश्छेदकारित्वेन तत्पर्यायोक्तं प्रसंगः स्वासाधारणरूपेण वा देवत्वेन यतः तद्धि शिरश्छेदकारित्वरूपं व्यंग्यमाद्यपर्यायोक्तं वक्रमर्हं तन्न विशेषणसामर्थ्यलभ्यत्वात् देवत्वमादायेति तदप्युक्तम् राहुशीर्षच्छेदकारित्वस्य वाच्यसिद्धांगत्वेनैतावता व्यंग्यत्वे वाच्यत्वमप्रधानभूतम् वाहनशोभेति विशेषणात् रा हु शिरश्छेदकारित्वस्य व्यंग्यमादायैव पर्यायोक्तं वक्तुं वास्तवं समादायैव तत्कथनौचित्यात् राहुस्त्रीकुचनैष्फल्यकारिणो ह

रयेनमः इत्यत्र तत्राहुशिरश्छेदकारित्वमेव विवक्षितम् व्यंग्यमिति प्रकम् तदाद्यपर्यायोक्तमिति विभावनीयम् लोक मिति यस्मात्पादस्पर्शिः लोकंपृणत्रिगोत्रमः सुपचमः यस्य पतंजलेः शोभावतारस्याक्लिनयपतिः ॥ शोभान्ता भागवतिपादपद्मं जलिभ्यांसुपविष्ठो ब्रह्मनाकलनोपा लिवेयताश्रिति नत्वप्रतिदमयन्त्याउक्तिः नवाल्पदृष्टमनः कर्णौ शीर्षक लिकामडुत्वाभिमानसपिनयंतो इमोपादेकिंप्रदृश्यपर्यन्तं प्रकाशे नयात्मलिङ्गुति हृतवेदे पतन्निवयुता कल्पना इत्यर्थः देवमिति देवता सार्वभौमसकलदेवताधीशे देववदे कीदृशं चलयिरवशरधिवसत्ताविंश्वरसद्भावे सपीकतत्त्वविलोक्तिसाक्षित्स्यानत्वात् तथाभवदेशुविदिः ताश्च्यातः व्याप्तः प्रसिद्धेयेषांतेवास्तवमुखोः वशिष्ठपाप स्ववाहनानां वाहनानां देवानां अधिवासाः वाहनाधिकतामवंति वृषेणप्रेमरमहसाप्ताः सप्तुद्गतराद्वृत्यमरः एवं वृषवृषभ वनपानलेश्वपणपेरिकाश्चर्य भूषणत्वात् पुष्कर माकाशं पुष्पवाहिका पुष्पस्या नौपर्वं च पारत्वात् शानमलेइंदः लक्ष्मपुष्ठोमभ्र्यान्तरस्थः दिक्पालाः प्रतीपालनाधिकत्वा दिगंबरत्वेन दिशामेवशारीरत्वात् मनोभूस्कंदनतरुःचंदन स्यानौपमस्य संबंधित्वात् मदनभस्मानामिवेनामनामनुलेपनस्पर्शतामेतस्मिदृंः भवलता गमशान्ति इतीति य

४६

यो

शु

ग्रं·चं
७७

मार्ष्टिं ते आरूढे मलिपरिपंथिनः शत्रवः सप्तसप्तिसमारूढाः सप्तसप्तिसमारूढाभवंतीत्यन्वयः सप्तसप्तयः आश्वा यस्येति
सूर्यः सप्त बसप्तयः आत्मानंसमारूढाः इति द्वितीयोर्थो निन्दापरो नकः अयामंमुखोद्धता सूर्यमंडलं भित्वा दिवं उप
यांतीत्यर्थः तत्तोपर्यवसानम् अर्द्धमिति शिवस्य देहार्द्धं दानवानां वैरिणा हरिणा आहृतम् हरिहरात्मकं मौर्वेय
हस्य प्रसिद्धेः एवं गिरिजायाप्यर्द्धमिष्टार्द्धमाहृतम् हे देव राजन् इत्थंभूतप्रकारेण जगतीतले सगाहनाभावे सम्
न्मीलति प्रकाशमाने सति गंगा कायं जन्यगमदित्यन्वयः नागाधिपः शेषः दमानतलं पातालं नामितिरर्धो विवरम्
वेढ्यादीत्यर्थः आदिलान्वयः शैलादिपरिग्रहः दारिद्र्यादीत्यादिना कुटुंबवाङ्मयादिपरिग्रहः नवाकृपाजनवनां नय
स्तावेकर्षे सतेः यावजूपनमितिवासम् त्वनिपर्यवसानविवक्षायां स्वकीयाभिन्नानलोद्भवस्यासंगतत्वेन स्तुते निंदा
रूपोपालंभपर्यवसानमस्तुभवभिहस्य विरुद्धनानकत्वमिति अंगादं प्रतिकस्यचिद्राक्षसोक्तिः अनुरूपात्मरूपस्य
राक्षेभवने लेखार्थस्यसंदेशस्य वाहको सीति उन्नरंप्रत्याहवं सागतः निर्दग्धलंकापुरास्ते हनुमान् कुत्र यात इति पुनः प्र
श्नः वहत्यनराईमं यादेसोज्ञरम् रात्नासस्य रावणस्य हनुनावर इति हेतोः कपिभिर्वानरैः सम्यक्ताङ्कितः त्वजितः
सवनस्थाः हनुमान् ग्रीवस्यालज्जया भानः प्राणः पराभवोपेनताहशाः कुत्रयात इति नज्ञायते इत्यन्वयः यदिति हे क्रूरं
गपतय स्मात्प निर्तां मुर्वंवावांवां नेत्रसेनपप्रपसि आचाद नृप्रियपशान्नान्नवद्रिसियदिति सर्वेऽसवध्वने प
थं पतितां गर्वमुत्सृज्य वचनं न शृणोषि तान आनिकारप्रतिध्वाणयापानेधावसि पर्यंके वल्लं कालेत्त पाभयं येत्वा इति
भवत्यसि निद्रायाः आगमेचाति शामोषि तत स्मात्कुत्र तीर्थं किनाम नत्र ब्रूहीत्यन्वयः निर्दिष्टसाविः

वस्य

४४

44

१५

त्विति अलंकाराणामियत्तानियमाभावेन प्रस्तुतोक्तं रस्याप्यलंकारत्वादेवं विपश्चाद्यस्यापस्यभंगेन प्राचीनलक्षण
व्याख्यानमयुक्तमिति भावः एतद्भागद्वयेणावगमनविशेषणमर्थादालभ्यमेवेनास्फुटं न पर्यायोक्तस्य विषय इति न
ह विवादितरमणीयम् नहि पर्यायोक्ते वाच्यमोर्थः पर्यायोक्तो विविक्तिति विशेषः किं तु भंग्यन्तराभिधानं कृतमेव वाच्यं तद्भ
ङ्ग्यन्तराभिधानतोऽन्यत्र मेवशायपरोहस्यते यथाश्रुतार्थानव्यभिति विवक्षितेन्वयपदेऽप्यलंकरणीयः सफल
तामपनेतव्यः इत्यादावेतत्तदसद्वरोऽद्भावनमर्थं किंचित्करमेव अलंकारमवस्वकारग्रंथविरोधोद्भावनं तु
क्लिष्टव्याकारिणं भवितन शोभते उपजीव्यत्वोद्भावनमपि ग्रंथस्याकिंचित्करमेवयुक्तिविरोध इति यत्तोक्तं वास्तहि
स्तुतमात्रं उद्भावयितुं रवगामयतो न्यलेविस्तरेण प्रकारान्तरेणपर्यायोक्तं लक्षयति संपादनह्य पदिष्टतत्स्या
धनं तत्कारणमित्यर्थः देहीति प्रतिधानेनार्थस्य स्तवन निगूहितमाश्चादितम् एवं च प्रकारद्वयसाधारणं त
द्व्यन्तरमेसामान्यलक्षणं बोध्यम् उक्तेरिति अत्र निदर्शनशक्तिमिति शक्तिनिदर्शने निवेदयोगे न विवक्षितः
तथा चानिदर्शनेतेऽनुमानचानिदर्शनाशक्त्यास्तते चोक्तिरभिव्यक्तिः व्यञ्जकतातिरिक्तः प्रथमे व्याजेनस्तुति स्वा
मत्योर्व्याजस्तुतिरिति न पौनरुक्त्यम् अत एव व्याजस्तुतिपूर्वार्धानुगमाभावात् लिंगमनिदर्शनमिश्रके वा
ज निंदाः एषमलंकारान्तरत्वेनोक्ते एतमायेप्रकारद्वयेस्तुतिनिंदयोः समानविषयत्वं भिन्नविषयत्वात्प्रत्येक
द्वैविध्यमिति च नामभेदः अन्यस्तुत्याभिन्नविषयस्तुतिः रूपत्वेतिपञ्चभेदाः लक्षणानि व्याजनिंदाभिन्नदेशान्तस्तुतिर्निंदा
न्यनरूपवैषम्यापि स्तुतिनिंदान्यतरनम सर्वालोकनेवोध्यं कस्तुइति रूपं प्रतिकवेर्भक्तिः न पिपेयोदमेकेस मिमस्व

व्यायोगप्रकरणं

त्वा २

अ·चं
५५

न्त्यसुन्नत्याशनिवंदीयानीयेत्यर्थः तथा च स्तुतिनिंदायामप्यप्रस्तुतप्रशंसा तनोवैविश्वविशेषात्तत्रदं
तभावेव्याजस्तुतौ वाच्यार्थानुगमाभावात् अनेन भावे एवमलंकारतया शोचित्यापादनत्वात् प्राचीनैरन्तर्भावि
तीकर्तैश्चवितव्याशयः आयुक्तयोः एकः ह्यौषाक्रांतेषु भावदृष्टाविभेत्यनयोरप्रस्तुतप्रशंसैवाहत्वा
नाव्याप्तिमाशंकते नवेति ओजोकरणस्य विषयीकारणम् अन्यत्र लब्धात्मकस्यालंकारस्य क्वचित्सं
करेणैन दोषः इत्याशयेन समाधत्ते यद्वेति एतद्व्यत्यादौ विषये नाविलम् अस्या अप्रस्तुतप्रशंसायाः
सैव अप्रस्तुतप्रशंसैव लावण्येति इमां वनीतन्वतां स्वजनाय वयसा वेतिमिकोर्थः कामनाविषयभूताविनिर्दि
ष्टः किं प्रयोजनमुद्दिश्य एवं निर्मितेत्यर्थः नतन्नायासेनात्तिसंदर्शनतो निष्पत्तिरेव प्रयोजनं नतदभावेपि वाली
लामात्रेणतन्निर्माणस्यादृत [illegible] आह लावण्येति यतो लावण्यस्य रूपस्य इति तस्य धनस्य व्ययेन गणि
तः महानक्लेशो जनितः कृतः स्वेच्छया चारिणो जनस्यादर्शनस्यापि हृदये चिंतेवमन्तो निर्मितः एवापि च
गवकीदृशेनास्वगुणानुरूपस्ववरस्याभावहेतोः वैनष्टप्राया तथा चवक्त्रा परमासाध्यत्वात् अतिशयेन त्वंयिनाव
नतन्व्याः प्रयोजनतं नापि लीलामात्रेणतन्निर्माणं भवतीतिभावः निंदाव्याजेनतत्स्तुतिनिंदाव्याजेनत
स्मो दर्यप्रशंसाश्लाघ्यवमत्कारातिशयश्चासायाप्यवस्तीत्यन्वयः तन्निंदाव्याजेनस्वकाविनानिंदाव्या
जेनकाविनासौंदर्यरूपायस्तुताय्यस्यात्यन्तसंभवात् कथमन्ययस्तुतन्यवेलक्षित्याप्रकाशमयनेन्दू लि
क्कामारवयति अस्यास्त्वादिनि मानुगुणत्वादिनिवीतरागे शृंगारस्यासंभवादितिभावः नतुशृंगारसंभ

४५

५५

न्तस्थाने नदीत्यस्तीति कुमारादिनिमित्तेनेनान्वयः कह्लारमिति जलपुष्पविशेषपक्षलत्वं यदि न कह्लारः स्त्व
पक्षीति मृणालपर्णीतलापेनार्थः अपरकांडेयु पक्ष्मलोर्वे तथा वाश्वस्तता चामोदरा सा चेति कृत्यालिनिति भा
वः तपरमेवि लोः परमेविनः प्रशस्तस्य मृगेने मनन्दयेण पक्षस्य सर्वाङ्गं दर्शयन्ति व स्तनालिनि शोभयन्ति
रिति यामस्तनन्दशा मातास्वैति सम्पतिविषयः पालेवनभूतो विशेषदस्यन्वयः अनयानता वासिन्ध
पिनदंतनओं वा गीकारे पवं चेति अमगानस्तनिति निद्राभ्यामस्यगतानि दास्तन्यविभक्तौ याजस्तति
लसिदोचेत्यर्थः प्रक्रियया प्रकारेण शोभते येोति नायिका मतिनायकस्यापि हेतु हशीन्य सो
स्तकवालकः नामविनर्के कन्नकास्मिनीलोलिमिषुर्ववनेति यस्मालेविरं किमभिधानं किंनामकं
लेयः अकारोयेन हेतुनानव मयपरवनादलोरकवर्णविवक्तं दर्शितः इत्यन्वयः इति व्याजस्तति
प्रकारणम् व्याजस्तेदालवतपति निद्रायाइति यत्राम्यनिंदया न्यस्यानिंदायानि व्यक्तिः यथैवस्तति
साव्याजानिंदा इतरनिंदाव्याजेनानिंदेति कुमन्नेः विधेइति हेविधेब्रह्मन्नुपाकृष्टवनेन नवैकामेवमि
तः हि ननस्पवाथाहरः निग्रहन्यन्वयः निंदयेन्याभिव्यापत्नेनानितम् निंदयाभिव्यापाविधेनिंदवा
न निंदा इत्यन्वयः विषमविपाकं दाहणपरिणामं विधिरेवेति विशेषलगाहणीयः निंदनीयः हेकर
दंष्ट्रन कृष्ण यामोविधिरामहन्तमरालेन मोष्मनकाकिलेनमहवासेन वचकारेत्यन्वयः ननु केना
प्यालकारेण केणानुकायाः व्याजनिंदायाः कथमलंकारितेत्याणकरणमित्याशंकाद प्रतिबंदीति

वाकेल्वरट २

अ.चं.
५६

ख्याकृः संदेशहारिणा तन्निषेधस्य बाधात् संदेशहारिपदेनैव तद्वचनस्योक्तेर्न विशिष्टं लभ्यते तन्निषेधेनैव
मत्पत्यादित्वरूपो विशेषः प्रत्याय्यते इति अयमेव निषेधविशेषाक्षेपो न तु सर्वत्रातीपालस्येत्यादि विशेषो निषे
धेन केवलेनाक्षेप्तुं शक्यते तत्प्रकरणादेरुक्तेः विनश्यन्नतरागम्यत्वात् एवं स्थिते कथमुच्यते तव न कश्चिदपी
स्यादि इति न ह्योच्यते तव पश्चिति निषेधाभावे केवलाङ्गनात् नोक्तविशेषावगतिः स्यात् सांपिका
लोचितत्वेन तव वक्तव्ये नैव संभाव्यमानत्वात् अपि तु तत्कालीनसंत्रासिप्रायमात्रावगमः निषेधेन तु तत्
रान्तरे प्रक्रान्तविशेषावगमः इत्यनुभवसाक्षिकमेतत् मत्पत्यादित्वं तु विशेषो व्यञ्जनीयः न मुख्यतं
न तु तदेव विशेषरूपं चमत्कारित्वात् अत एव नाहं दूतीत्यत्र वक्तृवादि विशेषो व्यज्यत इत्यलंकारसर्व
स्वकारः वक्तृत्वादिलक्षणादि द्वारभूते यस्य नाहं दूती विशेषः इति तदर्थः इति तेनाहं दूतीति पूर्वोदाह

गा६

रणमपि व्याख्यातम् अस्यैव प्रभेदान्तरमाह आक्षेप इति प्रार्थनया ... ... गमितः व्य
ङ्ग्यत्वेनाविर्भावितः यत्र छ्वतिरोहितं इत्यस्यार्थकथनम् तदेव मपह्नुतिभिन्नत्वे सति चमत्कारकारि विवि
षेधत्वं सामान्यलक्षणम् इत्याक्षेपालंकारप्रकरणम् आभासत्वे इति विरोधस्याभासत्वे आपाततो भा
समानत्वे सति विरोधाभासो नामालंकारः आभासत इत्याभासः विरोधस्याभासः आपातत उत्पत्ते इ
षड्विधे ... तथा चैकाधिकरणेन प्रतीयमा ५९
नयोः कार्यकारणत्वेनाग्रसमानकालभावे ... विरोधत्वे लक्षणस्य ... हानि

धर्मयोः

46

वेपितवोनिर्माणानिं दन्याशांतरमपरिपोषात् अन्येवरमौंगुणत्वमनवद्यात् वीनगणोतिनापिनानिणास्यमंत
र्दभेविकल्पाइत्यनुषज्यते विवादितेनेति. वीनितामोदेयंरूपेनर्थः भूतपत्रुगुच्चाथ्यात्समेजस्यादेवताचांसा २ संपवेपिविनाप
मेजस्याभावेपितथाचवाचाच्यार्थास्यामज्जगामेवाम्रतम्यपयस्तलार्थतान्यग्रामयतीतिभावः शतिव्याज्ञाति
दाप्रकरणम् आक्षेपइति स्वयमुक्तस्यार्थस्य किंचिन्निमित्तमभिसंधाय प्रतिषेध आक्षेपः स्वचितेइति पदात्
रयोरिग्रहस्यस्वस्वपत्नप्रति. क्षेपनियतत्वादितिभावः नचात्रकेम्पथाह्रणगचमप्रतीपमेदनगतार्थत्वशंकनी
यं तस्यात्रप्रतिषेधेपप्रतितिनिमित्तत्वेनाश्रयणात् अमंदिरमनुलाहरिति मामितेति हेकविशेषशाहित्यम्
हरूपाणांभावनादीनामप्यनादिवपरिशीलनात्उत्थितम्यत्वं कर्णयोस्मृतमिवाह्लादकंकाव्यंरत्नत पद्य
स्मात्तस्यलुहनार्थेदेत्यर्थः स्वकाव्यरूपस्यार्थस्यवितनस्वोक्तः अनुगोभवति वक्तुलोभवतीत्यवयः २
हांतिति यदिवेत्यथवेत्यनेनसमानार्थत्वं नेशपर्हतेषु स्वोलिविनेति स्वयमुद्ध्वितत्यर्थः वैविध्याणाम्
र्थवेविद्याणांअर्थांतरपर्यवसितः अर्थांतरप्रतियोगिकत्वेनावस्थितः विपाठकस्यार्थविशेषम् संप
ह्रोति संयोजनकाले उचितं यस्केतवचनेनमिथ्यावचनेनस्यपरिहारः तेनास्तुपयसुपिनपद्यार्थवादिवे
इत्यर्थः नाहंहृतीमवहिहृतोगातमिथ्यावादित्वविशिष्टं लत्पतेतद्भावस्तत्प्रयुपितयथार्थवादित्वं त
थापितदुपलब्धितनात्सास्यर्थवमानोक्तिः नवेइति संपिकरणार्थमागतानाहृतानामुक्तिः नवेद्रा
लंनाराज्ञामौलिः श्रेष्ठः संधीति संधिकालेउचितंयकेतवचनेनमपरिहारोपलब्धिनेइति रुवंवदयः

अ॰ चं॰
४७

प्रतिबन्धके सति कार्योत्पत्तिरूपेण लौकिकप्रकारेति व्याप्तेर्वारणाय यानीतीति तत्र प्रतिबन्धकस्य वस्तुनः कारणाभावरूप
त्वकथनेऽपि न कारणाभावरूपेण कथनम् इति तत्तु ज्ञातम् प्रकारपञ्चकेऽपि कारणाभावस्यार्थतोऽवगम्यमा
नकथनेति ख्यापलादेति लालारसेनासमन्तात् सिक्तं पश्चान्नच समासः तस्याः कामिन्याः अपीतेति अपीताः
पानशून्याः लीलामत्ताः कादम्बाः हंसाः यत्र तथा अत्र रूढं तमाजं न सून्दं अमलमेव रमाकारोऽपत्र एवं प्रसमादित
चवस्त्रगालनकनतकलोदपतोपादिनायत्नप्रसाधनेन तत् स्वभावत एवं अमलम् स्वच्छं एवंभूतं जगाम्नान्तो हृदयासी
तत्त्वतः परमार्थतः अङ्गावितैवकाव्यादर्शे हृदयः पाठः विभाव्यमानेति वापिमात्रेणार्थः वरेति वदन
नो: केषाणापारवत्नामपादकेन स्मृतपत्ततः अभिनवेन ताम्राहस्तेन स्पर्शचित्रितकुसुमाल्पनपुष्पायितं हेला ना७
सतीं हेमां गाम्ह जातेऽन्यार्थः हेलनामिति अत्रमनतुल्ये हेतावहेतुकस्य धर्मस्य संबन्धस्य चैवकस्मिन्निति अन्येति
धर्मवैकल्योदाहरणम् एवं धर्मवैकल्येऽदाहरति उद्यानेति विलोचनेऽकर्मभूते उदस्तयति उद्गतासूणि
कुर्वन्तीत्यर्थः क्रियेति यादृशाभिप्रायम् सर्वं नमस्ते योगरूपत्वात् इत्थं द्वितीयप्रकाररूपां विभाव
नान्यां जहारेति गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शने विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते इतीय
थेनव्याहृतवानित्यर्थः एतेन प्रथमप्रकाराद् द्वितीयप्रकारस्य वैलक्षण्यम् इतपपादामीतिवदन्तया
तः वैलक्षण्याभावे द्विप्रकारामलङ्कारत्वेन कथनमसतानानुपपन्नमेव स्यात् अस्ति च स्वरूपतः कारण
भाव कथनाकारणानामयमेव विकल्पद्वारेणानिदिर्शह कारणाभावकथनेन सह द्वयमिहाविशिष्टमिति ५७

रुशानि ग्लतमन्द्रैरि न्वादावनितिर्व्याप्तिवारणायकयंविरोधत्वं यथालालनारमार्कैरकंतसंवरणाद्वयमिति वि
भावनावारणाय द्वितीयम् यथैवमितमंविरोधत्वरोधस्वादर्थवमरतनविरोधविरोधत्वमितिदिक् स्ले
षेति स्लेषेनयोरनोन्यर्थे विरोधः मनोहारिणामितिमर्थेननन्यार्थे द्वारः प्रतिपेति नम्ला च्वलाद्येन
कलापतिकलनंपेरितविनिक हेर्षमैत्रपि भेतृतामेदकाविनान्यकामिस्मन्येचापसमानमनलः प्रतिज्ञा
णमाहणजयकृदपि श्रीजमाम्भिन्नस्मरवेजेयकृदपि अथच मित्रजित् देवनमित्रजित् इति विरोधः
चारुहासिरपि विचारेहासिर्यस्मनाह्यः विगतचारुहासिति विरोधः विरोधेति विरोधसमाधानद्वारोक्तं
लाशिरः प्रधानं यस्मनाह्यस्तद्य यथः यत्र विरोधसमाधानात्मिकया मुखे स्थितयोरन्योन्यविरोधस्मा
भानमेवममृमिति कथमत्र विरोधालंकार इति केनचिन्मतमनसापि विमतमेवाभिहितम् तदस्मारम्
विरोधमानमन्तरेणापि तद्वयमैत्र्यपिरम्याकृत्स्नेलायाप्यनात्यानेन स्लेषमूलमाभासमानविरोधमु
पनीतेव विरोधान्यान्येच्छायाः यथार्थनानार्थशब्दोनापास्तन्नसमाधानेपक्षादवस्थितत्वादिति इतिवि केन५
रोधप्रकरणम् विभावनेति प्रसिद्धकारणाभावेपि कार्योत्पत्तिर्विभावनालंकारः विभाव्यतकारणा
नांयस्यामितिव्युत्पत्तेः कारणाभावस्वरूपात्कथाधीयति सर्वेच्छलज्ज्वलणमस्मलन्यः यत्ततेवतन्तेलस्कलवि
भावनाप्रकारसाधारणम् सामान्यलक्षणं आद्यप्रकारे विशेषलक्षणं दर्शितमेवद्वितीयप्रकारस्याभि
ताभावकथनं द्वयेककार्यान्वितिकथनरूपत्वात्तस्य विशेषवैलक्षण्यमस्तेरिति विवेचनदर्शितम्

यं वं.

सुवर्णाभालाकर[illegible]म ह्वेतारादहारोः नक्तविभिन्ना इहदैवगतिर्विचित्रत्वान्निमित्तमेतो[illegible]
कनिमित्तेतिभेदः इति विशेषोक्तिप्रकरणम् असंभव इति क सर्वनिमित्तस्यनिषेधेनैव संभवनीय
वर्णनमसंभवोनामालंकारः गोपाशिशुकः गोपबालकः निदाघसायंवाके [illegible]नाः इये
तउद्धरेन प्रथमिति बालजलानां निलयः स्थानंत्वस्योपमार्गाभिलाप [illegible] लिनं चालिक
नं श्रितमाश्रितः शुक्तिनामकः पनेमतुइत्तणात्समेमत्तात्पस्मेतीतिको जाभीलेइत्यन्वयः को
हशीतिजकरउदीकरसंशुभ्रमेवकोठरं विलनहृते तथानाम्पेलोग्राधंतः लिमयोमत्स्यामकाम
घसेवभूतामित्यर्थः इत्यसंभवप्रकरणम् विरुद्धमिति अहष्टमित्यर्थः भिन्नदेशतेनभिन्नापि
कारणे विषंजलदालाहलेच संगतस्यभावः संगत्यम् तदभावोऽसंगत्यम् असंगतिमिति द
मयंतोऽपि तिहहस्थेत्यादि देहेमयूजि नेतदिग्धानलसंबंधि लोहरमन्यथम दोषी सकस्मामनोर
थः तद्रूपसोपानपरंपराश्रजसंनिर्ताऽरोहसि सतुनतेलः भ्रातानवर्धितिंचु चेन्नीतिया
वत् तत्रवश्यानानन्मय तानत्सहूपमवाप्येमन्वयः यत्रतनुष्याटेनामंपातिसमाधानम् भूपाप
ति भूपापवल्लीभूरुहरूपफलेतावावदिति परिमाणार्थवक्तानयत्याकर्षतीतियावत् तावृक्ष
रिमाणां हरंपं भियतेइत्यर्थः भ्रवहृदयमेदेयनुराकर्षणो ये तयोः कारणयोर्भिन्नदेशावहृष्टाने
कार्ये ।

48

शेषः प्रकारांतरा॰ कारे लाघवमिति न सोपन्यासबोद्धा वननिति कनमपि केन कोपान्मेति देति अ
निबंधकेमन्यपिकोपोन्यतिकथनं न्नतो यातिभावना नेदं ज्ञानिति नेदं ज्ञावातिकेनात्ति विषयेपिप
तिते इति विपक्षः अखिलेद्रूपवभुजंगाः चिरमिति प्रतापपवनपतनः स्वेदः आतपश्चंद्रश्चंद्रः न हि तस्मा
तपश्च आतपश्चेणस्वेदहिते मातपनम् उदितः इति कस्यचिद्राजकुमारप्रतापवर्णनम् कुमारं हृपत
यंउदितेमतिकोः कुचकाः वलयमंडलमेवलयं कुम्भेरमुलामंजामोति तच्चतेनिपद्धलनभा
ति अस्य तन्न तेन भातीति विचम तथापरेषां राजकुमाराणां पाणिकमलानि मुकुलानि भवंति
संकुचंति अंजलिबंधात् तानि कमलानि च भवंतीत्यर्थः अविवेकीति विवेकाविशेषदर्शनं विले
प अस्तत्त्वम् परस्परं संश्लेषनात् कचपुंजकनकांगततयं स्तनामध्ये निर्वेदः कांच प्रतापपरि
चयः प्रसोइति करपद्मतलेनाकल्पतरुः अन्नपपोपि जन्याना त्मतरोः कारणस्य पयोधेरुत्पत्तिः
षष्ठी विभावना जातेति जानकरोति तत्कनककलनं वकनकलनं कामिनी नितिदह्यमिव तत्त
दयम् इति विभावना प्रकरणम् विशेषोक्तिलक्षणं यति काणाजनिदिति प्रकृते सहकारीति धने
कारणे सति प्रसिद्धकारणसमूहे सतीत्यावत् कार्यस्याजनिरनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः विशेषस्यानु
त्पत्तिनिमित्तस्योक्तिरवगतिर्यत्र निमित्तत्वं तेः अनुरागेति अनुरागोरक्तिमा रतिश्च दृढः स्नेहः

अ.वं.
५१

तासंबंधेन विशिष्टाभावाः समानाधिकरण्येन कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वात् एवं नेत्रपुंजकाणमित्यादौ कं
काणत्वेनालंकारत्वयोर्विरुद्धयोः समानाधिकरण्यवर्णनात् विरोधाभास न तु विने एवं गोजोद्धार (द्वनेतापोत्युसहर
गो विरुद्धकार्ययोः पुत्रिह क्रियाविशिष्टभावनेति श्रवणे गोवर्णनार्थत्वाद्द्विगनिमेदोलत्कल्पनात्तु विना
मोहमित्यादावपि मोहनिर्वृत्तेकत्वमोहजनकत्वयोः हेतुजनकत्वयोर्विरुद्धयोरेकत्र वर्णनात् विरोधाभास
एवेति केचिदुक्तम् तदसंगतम् उक्तसंबंधेन विशिष्टाभावाहेतुत्वासिद्धेः नहि यदधिकरणे कार्य
विशिष्टं तदधिकरणे मंत्रभावोस्ति संबंधेन विशिष्टाभावाः कार्यहेतुत्वं तत्रापि कस्मै मंत्र पुत्रं वा समवा
कीर्तितस्यापि समवायोत्पन्नत्र कारणत्वाभिचारात् अत एवं विषवे व्याधिकरणस्य विरुद्धत्वा
द्यपि न ग्राहकमिका संगमत्तमभूविः वस्तुतस्तु विषजलधरैः पीतं मूर्छिताः पथिकांगनाः इत्यत्रैव
नात्र कार्यकारणवैयधिकरण्यप्रयुक्तो विशिष्टनिषेधोपि तु अत्रकतेव्यत्यास्त्वत्रकारणप्रयुक्तत्य
वेति स्वहृदयमेव प्रष्टव्यम् एवं नेत्रपुंजकेकाणमित्यत्र न त्वपि विरोधाभासे न्यत्र चमत्कारितेन तत्ता
लंकारभावस्यमत्रक तेव्यत्यासत्रकारणप्रयुक्तोसंगतिरपि कुतो धमानानशक्यानिराकर्तुम् एवं गो
जोद्धारपदं न तोषितुस्तुरादहरेपि गोजोद्धारविषयकप्रयुक्ते गोजोद्धर्तृरूपकार्येनात् विरुद्धात्कार्यसंप
त्तिरितिविभावनेत्यपि न युक्तम् गोजोद्धारपदं ने गोजोद्धर्तृत्वेन तत्कार्याभावाकर्यांतरस्यापि संप्र

गो२ ५८

49

ति प२ वेनतद्विरुद्धत्वा

ति नामसंगतिरलंकारः अत्रैवेति अत्र पूर्वश्लोके वस्तुनः नतोन्यस्मिन्नपि कारणेनाकृतिः कारणान्तर
प्रसंगात्तिरस्कृत्य पश्यते नन्वाः स्वकार्यकर्तृत्वं हेतुस्थानेहि कृत्स्नकार्यकारणत्वेनोपात्तः [illegible] अपगत परि
ज्ञानेन प्रत्यासत्तिमात्रमेव गीतगायानां ज्ञानहेतुत्वेनोक्तं यः कृतवानसि पदंगोत्राणः कृपिका उदारपरा
वारा स्तावतारे शङ्खनोपितं गोत्राणां पदेकानामुद्धरेहृल नमकगः कृतवानसि इत्यर्थः श्लेषोत्थिता
श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायोत्थापिता यथावेति हे भुवनैकवीर चोलदेव त्वं पयसि हस्ते शतवनेद्धे
नवेत्विता पसपत्नाः शत्रवः तद्विलासिनीनामपि नवाम्भुहृत्सु स्वाभूषणानि भवंति यथा नेत्रेषु के
कणाञ्जलकाण्मेव कंकणवलयमभवन्तीत्यन्वयः यथेति समुच्चये उक्तरूपसंकाव्यालीमेव प्र
त्रिकारवत्ताकारपल्लवेष्वतिलकं तिलपुंकंकं जलेषुनूपकमशारीरमारायामपीरात्तिकान
कांतिरूपरमणमुद्रेणामुनेवतूपमासुद्रस्त्रीणां मोहं च वहद्यमिन्यन्वयः यथेति अत्रवागे प्रत्य
र्थः आपोरादरणीत लक्षणानुगतिरित्यन्वयः भवतिनामभवनं पदनभवनेनेतियावत् मा
तन्ता दूपाभवनेनयोजनव्यापारहृपा गतिः अनन्तकरणिपर्येन्ता संगतिपदार्थयोरकपदत्व
प्रकृत्य अपरिज्ञातामित्यादारणोपरि ज्ञान ताहि त्वविकीर्णो त्यकारणसवं [illegible] यारिज्ञानतांहि
स्येनवेद्याभिकारणोपलितेधनेनार्थासिकामंगतिनोवे लक्षणानुपपत्तेः आलंवनात्वविषय

ख[illegible]

घ३

अ॰ चं॰
५॰

द्विमं स्तुत्यं सर्वपदेविकोऽस्त्वाभस्य माणप्राणप्रविष्टयात्वे : स्तुत्येकमेनमन्दिन्तःइन्यन्तयः नन्वधि
ष्ठ इन्यस्य ग स्य मानना ष्ठ लपदं ले ऽ न्ति केन विभुक्तं न दपि निवेश इष्टः स इष्ट हया नु भवविकस्य नम
स्तुपेत्वणीयम् यनिष्टस्यापिघ्नन्ति लभ इत्यवाप्यपि भिन्नकमो वो ध्यः योपाल इति द्वेन्द्वस्य गोप
लइति देन्तो वेद्गुङ्ग्यवान्नुपाया म्रिनः नयान्नु मान्नुस्तु नेद्गु त्यमपि मलम्भं हानं मन्त्रिदालेने
तिभावः सर्वत्र इष्टानवान्निर्यांगस्या इह नपिणतुगम्येति विशेषः इदमिति उदाहरणमिति

50

ज्ञात्वैकवचनम् द्वितीति मुदिसं द्विकेयस्मिन् द्विपुत्र मिहस्य भयान्न द्विवि आकाशे चेद्रस
श्रिनवतः मणस्यमानस्य स्यान्नपमद्विनस्य ननः पेद्विके यान् ये इति पदस्यानिष्टवान्निरूपे
पदस्यार्थः नञ्मत्रंस्त्रवाघ्यनिर्वानिरूपं द्विप्रत्तानितिदृष्टान्तेनापवाणः मानन्ते द्वेन्नुमतो

इत्यर्थ ६
ष्ठानाद

वालेपश्चत्रंडगंगुरुष्ठतलेवालन्नारीघ्य दीपयति स्मेति अर्थः अपिनाइष्टानवान्निसमनुचिता
याइष्टावान्निविषमपदेनान्वयः समनुचीयते विषमपदेन विषमपरामर्शकेन पदेन तत्या वन्ना
न्यर्थवत्वान्नवा कस्मात्वर्तनीयमिति भावः यनतिष्ठस्येवनतः दृनुपपिनाइ समनुचिताया : इष्टा
नवाग्नीति मेनान्वयो न तु न न्यस्पदपदाइहेन विषमो न तु न्यूनेहेति यन्नागेवापिशाहान्वय
व्याख्यानेनानिरस्ते वेदितव्यम् पश्चाति द्यितांश्चक्रिनायकोऽमि: यस्मात्सा नपरं छेचंनत्र

५॰

स्य कार्यं कर्तुं प्रवृत्तेन न तद्धितं कार्यं किन्तु अकरणमप्यनिष्टमिति विषमोद्भवमाश्रयत्वाभिन्यासे च मकारोल्लिख
लक्षाभिकारानीनिकारयितुं श्यामे न चाज्ञापि मोऽनिर्वर्तिकान्मोदोऽनन्तः एवं विभावनेति वाच्यम्
हृतिवन्निकल्पसिद्धवत्प्रतीतेः अतएव न विरोधाभासोपि विशेषोक्तिकथं न तेनाभासमेव तद्धि
गोत्रोद्धारविषयकप्रक्षिप्तरूपकारणसंभवेपि गोत्रोद्धाररूपस्य कार्यस्यानुत्पत्तिरिह प्रतिपाद्यते किं
न्तु विरुद्धकार्योत्पत्तिरेवेति विभावनाविषयम् इत्थं सर्गोत्पत्तिप्रकरणम् विषमेति परस्परानुरूपतारहि
तयोः पदार्थयोर्घटनायां विषमालंकार इति विभावनोक्तेन प्रकारेण विषमनामालंकारः एवं हि पदयोगादेः उ
भयोरन्योन्यस्वभावे संभवे एव प्रकारः साधारणमेतल्लक्षणम् शोभिस्त्वसौ इति अनेककालेकं
लालयत्प्रत्यालय अथ प्रत्यालानानं तो चेतस्तामनुलेखनेनेति वदेत्यनयः वस्तुसनीवस्त
गन्धाविषमाता चेदेति चेदस्मद्वदनलक्ष्मीस्मनयोरित्यर्थः विरूपेति कारणविलक्षणस्वरूप
स्यर्थः तापनिकालेक्रमः क्रमेणेति क्रमः परिपाटी सञ्जातोयस्य कार्यगुणानां इत्थं कारणरूपाविरुद्ध
कार्यस्योत्पत्तिरिति पञ्चमविभावनाप्रकारेणाभेदमाशङ्क्याह कार्येति अयं विषमः उक्तविष
मालंकारभेदः तृतीयप्रकारमाह स्वयमिति त्वक्क्रमः इत्यर्थसमञ्जसात् अनिष्टस्याव्याप्तिरपि
च तदिष्टस्यासिद्धिरित्यर्थः अपिनानिष्टस्यानवाप्तिः संपूर्णतेनैवकारः पूर्वोक्तसमं चेत्यर्थः भवेदिति च

अनिष्टस्याप्तिः २

अ.बृ. त्यक्तोक्तिः अहृष्टपुत्रनुत्वेवंकलशोभेक्षयिसवलानप्रायायातिनः अघंशापोऽस्मान् एहीमवति चलु
५१ तिम्मिन्निमिपनेरिष्टः श्रीमदहनः कथं कथितयोगांलिदहनपिबीजं क्रुवन्नलीकरोतिः इति हृष्टालः प
रेति पयम्नस्मारयस्मानिष्प्रायणाद्रूपं परिदृष्टंनदनवाति: अर्थान्तापसृष्टकनलमाह स्वलनीति निर्यो
इति४ त्तुप्रेषयितेः तंप्रति मोवृत्रहूतेलम् एवंविधायामानवबुद्धेः विधिर्दैवसविपाकपरिपाके लोमि
तिपावत् भानुरिति भानुःसूर्यः भवत्सुरणकिरणेलोभायामालोभात् सोपकिरणसमूहं निपातप्रभा
नपयंनप्रताप्यरात्रौ सूर्यकिरणानामग्नौप्रवेशात् तापयितानलवत् तस्मिन्किरणोत्करे इन्नवहादग्रे: तका
शादधूनेसतिवल्कतादर्शनानमवलंतापः सनलनामाश्रेणलग्नरागेणनष्टलोहितेस्मेसति मनुदिनपति
भवतीति उयानसूहीनानन्तप्रभुमातलोभाये स्वाहृष्टामिनकराः सूर्यकिरणास्तहस्याप्यथमनेबानुत्व
त्कस्यभावेननहृतःकालिलष्टाविक्रमेलहीयमानः दीपमालाः सन्ततीनाम्यायविनाभवहास्थिय
माप्नुनाशोयस्यालंशतःकथयतीत्यन्वयः अवेतिः ग्रामासितहं नस्मादिवाग्निरदिसंप्रविशति
रात्रावादित्यस्तमितिः स्कृतिः मिहप्रवेशनेनकलंसूर्यकलसनेषांकिरणानामग्नौप्रतापनहरूपं पवि
कल्याश्रेत्यं एवंनेषांकिरणानां असहमानमारकलनचाहणिमानहन्ति रूपपरिकल्प्य इतिद
र्शितमित्यन्वयः वल्लालेति हेयतनामकपालनन्दुतुनगरेसंचरंतिम्भ हीनकोणांनिरन्तो

५२

SL

रक्षिके हेतन्निकाणिकार्या मत्सीक हृस्यप प्रसङ्कं दर्मपथिन्नं निमिमी हशिमेयतः हे पते नक्षुगाहरः
काले: इदं जगत्कृत त्रवनेमवति नतः किं नज्ञाह तत्सी कहे सितान वै मसु त्वमल द्योहवि
ष्यति नत्व न्यस्माइन्यर्थः तिन्नीमीति विभ्रमः धारयामः वदन्त्रमोर्पणि यिलोभु जीय स्म: भे
णशेल भावेण भुमावक्रा वितता वाह वोयेषानथा भूतेषुमत्कलहमन् स्मेति नचभवभुग्रन्यनेन
वाङ्गमना [illegible] थिमं गतूणा निहजातैः सा दाडपानलान संकाद्युणिभावनवापतान्हयया म्बल
हेनाम्यमानत्वात् [illegible] भिमाच्छिमाचमिलुच्यनइति तूच्यम् अश्यिमं थिमंतस्याणह तान् भे
गवङ्गजशेष्विल्प्रभुकभशथि केननेवकता मावस्य गाह्लीपानस्य चत्त्रैकावि षानापाश्च के नानि
हत्यपदेशानहैलान गह इत्वा लभोपा नामति भ्रमप्राह्ला स्यान्तपपते स्वमनय वनसर्वीहृणिभा

वोपिनाम्यः गवप्रसङ्गमावाह्वेनतदपहो मतक्षिकालपेलभावणज्जन्य म्बसमपतिक्रिलोके वाणो
पनाम्बह नैरिति भ्रमवगम्यत इति निरवद्यम् लोकइति हेन त्रिलोके प्रसिद्ध के [illegible] म्रपहात
निरवने पितेम्युगाक स्नवश्चत्वज्ञातः नत्वापि नृनाक्तिलकवाजे नकलकूर लोनवत्र पदिकेः
षि हिप स्नात्वायः स्नमाश्रितजनस्नाश्रितजनतकलनवाणिकल किलभुवीतानयः स्नापीपा
ति स्नुतयोमसादज्ञाहत तगुकेरतनायमेतनमपि पुजरास्का म्नियमीति सार्वज्ञताप्रतिहतव

विषेऽन्तरंगीकृतः ग्रहणकाले संपूर्णातिशायात्ततं गतां आपितत्यर्थः अत्र कार्यान्तरापस्य कारिणी
भूतत्वेऽन्यानन्दस्य संसर्गान्तु रूपत्वभेदात्तरमाह विनेति अनिष्टं हिनाय सर्वकल्पत्वयनः नास्ति
हि रपि समभिसान्न हस्याबोऽन्यपदघ्नोतीति पाठे पञ्चामावर्थ इत्यर्थः उक्तरीति वारणानि वारणं वा
रणोगजस्य प्रक्तानस्यादपि तस्यादेवेत्यर्थः शोभते इति कविन्यासः साधुरेव अपि संगृहीतस्य अपि
शब्दं तं हरीतस्य तमेव वचनं परिहासवचनं अतेष्टावाप्ति श्लेषविकल्पितावोध्या इष्टार्थप्रतीतिरिति
इष्टार्थत्वेन प्रतीतिः इत्यर्थः अप्रतिदत्त इति अनिष्टस्येष्टाभिन्नत्वेन ज्ञानकाले अनिष्टत्वे नाप्रतिभा
सादिति भावः इभैरिति गजैरदन्तैत दारोहत्वमहदं कामतरहत्वत्वनारेड षितो स्मिवासं कृतवान्
स्मि तदेवमत्याश्चमानमेव च्छादतेहरन्तिरमलमेवइभैर्गजैरदन्तैमालभपर्णेणापयासि हियस्मा
त्मात्तामेवाविफलानभवतिरतिस्तुवेऽस्तुति ततोहरन्तिरमननमेवइपार्थान्तरपरिग्रहेणविषमाल
लंकारस्फुरत्यानिंदार्थापर्यवसन्न यतेनवैषम्यस्यानिंदाद्दृष्यस्य व्याजस्तुतिविषयत्वेन तत्यापवाद इति
निरस्तम् विषमस्यानिंदामूलत्वेन तद्रूपत्वाभावादिति इष्टावाप्तिसत्वेपि वास्तविकेष्टार्थापत्तिस
त्वेपि नत्वतिरिति अनिष्टप्रतीतेराभासरूपत्वेनापर्यवसानादिति भावः शस्त्रमिति तदेव नन्वेव
एकपदत्वेनानुपलक्षणोक्ततीया एकपदत्वोपलक्षितं यद्वस्तुमहदर्थः अर्थान्तरं च विवक्षितविकपद
नुमानिकथनेनदर्शितमेव श्लेषलब्धेति श्लेषेणलब्धा अमन्ततो वस्तुतः विषमालायाइष्टावाप्तिलक्षणीतिमा
त्रेणसमालंकारो संहरण अपि गतं अधिगतमात्र पदे नानिष्टावाप्ति म [illegible] नितिव्यवच्छेदः उक्तो वारणाला

52

न्याहायपु[illegible]तामहतीयावदितमायस्यं काभ्रांतिस्तन्याकुलांगीनङ्पारि[illegible]कलेति स्नाम

कुलोभ्रूतेनचाप्रकारं कुर्वतीमती [illegible]परिमलेन[illegible]मलेनप्रमत्ते[illegible]भ्रमर[illegible]कार्विभ्रमिकारीति

इत्यन्वयः भ्रमेति [illegible]लेत्यर्थः [illegible]सर्वे[illegible]त्याद्कभाव[illegible]सहधर्मा[illegible]कार्यकारण

योः कोचिद्विलक्षणगुणशालितेनानुरूप्याभावात् कवि[illegible]चेष्टीन्याद[illegible]कलेनाभिमतस्वकारणा।

ध्यानवाप्यातिशयवान्नि रूपकार्यगणानुरूप्याभावात्सामान्यलक्षणसमन्वयोऽलंकारः इतिविषमालंकारम् वि५

प६ [illegible]कारणम् समसितिसमनूह्येति[illegible]संबंधस्येतिशेषः परस्परमनुरूपयोः संबंधस्यवर्णनं समनामा

कारः [illegible]शिखि[illegible]मंडलेचंद्रकालाभूषणाद्धरम् [illegible] अत्र चित्र[illegible]योर्योग्याति

स्ययातिशयणयोग्यताय परिणतेर्धर्म[illegible]तिः [illegible]फलम[illegible]लामनुगाचा कस्लन८

नुयंतञ्चकोविदः पंडितः सानुरूप्यमिति कार्यस्यकारणेनसानुरूप्यमापि समालंकारः [illegible]ति नी

च[illegible]गतानीचमहतां[illegible]जायाः [illegible]इति[illegible]नादिति

भावः [illegible]ति [illegible]तामेय[illegible]वर्णे[illegible]णोः [illegible] [illegible]देवमेव दृष्नोदिव

[illegible]दकेतितिहंति तथा[illegible]कारणास्य[illegible]कार्ये[illegible]भवेत ५

[illegible]तिभावः [illegible]रिति [illegible]: [illegible] [illegible]

थः सकः [illegible] [illegible]लतानंतसं

[illegible]सहमा[illegible]हः [illegible]

अत्र स्वस्य स्वुपकारः प्रातन्मन्योऽन्यं नामालंकारः त्रियामायामि प्रयोति ऊर्ध्वाक्षः ऊर्ध्वं नयन प्रपापालिका प्रपादानाधिकृता का वि
वनिताधाः सजलधारांतनुसूक्ष्मा ॥ ६ ॥

अ० स्व० तादिति इत्यंचायापान्धेयायस्य तस्य तनक्रीम् [illegible] व्यवर्णनर्णामिति सामान्यलक्षणं बोध्यम् इत्यपिका
पत्र लंकारप्रकारणाम् अन्यमिति यदिति सामान्येन उपक्रमकम् स्वापे तया सूक्ष्मादात्मोपात् तदस्यन्त
मालंकारः मणितिमणिपंक्तिरूपकं मिकाव्यउलोयकम् तत्रकोऽयं विशेषावाधयाज्जयमाला
यतइत्यर्थः वरप्रापपालिकापर्यायनात् अतिसूक्ष्मता आपेयश्चैतमालापि नयाश्रितसूक्ष्मताय
दिति हेवंचलादितदमयआगावर्णियत्सूक्ष्महृदयत्वे तत्स्मणालसूत्रम यितवक्लनयोरतरेमथ
६ प्रकर नमातीत्यन्वयः इत्यलंकारेणाम् अन्योन्यमिति यैरेव प्रपापालिकायाः पथिकोपकारः कृत
इत्यन्वयः स्वामलेत्यादि प्रपापालिकाविशेषणम् संपादनेनकरणभूतेन एवं प्रपापालिक
५३ यापि पथिकस्योपकारः कृतः इत्यन्वयः यत्र स्वस्य अवलोकनमभिलषितम् इत्यत्रस्वशब्दस्य
प्रपापालिकाबोधकत्वमेवन्याय्यम् तदापबोधकत्वं यदि विशेषणघटकतनस्वनिजादि स्वत्वाउ श
पात्तात्स्वबोधकाः इति वृत्त्यन्तरेति केचित् तन्न मत्वविशेषणविशेष्यघटकस्य वस्तुनिजादे
शब्दस्य स्वसमानगामित्वनियमात् यथा देवदत्तः स्वपुत्रः स्वमातरम् इत्यादौ स्वशब्दस्य देवपुत्र
गामित्वम् न तु गुणभूतदेवदत्तगामित्वम् अतएवात्र स्वाम्यलएव निजतनुः स्वच्छलावण्या
नेसंभूतांभोजपोभाविधद[illegible]मितवाहेइत्यादौ भवानाइत्यत्रभन्मतयोगात्तहृषणमुवाहत
समस्तमहैः काव्यप्रकाशे [illegible] विशेष्यगामित्वयमः स्वाश्रितानां विशेषणमेव यालकः पत्र
स्वातंत्र्यकारिणांभूतानामर्थकत्वमुक्तं इत्यादौ व्यभिचारात् नचैवंसदारतानां विशेषणमहं

शिकोर

भोयमित्यत्र किं विदधाति इत्यत्रैव विलसद्भ्योल्लसति हंसपंक्तीति समाङ्गदाहरणं तदभाह यथेति नायिकां प्रति नायि
का सखी प्रति कथयति [illegible] शोभनताये भवतीति मतं यथास्माद् ज्ञेकमलं [illegible] विपरीतत्वं तादृ
शा सन्ततात्पः कृत्वा नन्दनरूपे जन्मति समस्ते भ्यः कमलेभ्यः कमनीयस्त्वदंसल [illegible] शोभनता गतिरित्यत्र
भवतीत्यन्वयः अत्र कमलेभ्यो न्यमल्लोकरूपता तिशालयेतपुस्सल [illegible] शोभनमामनसाति [illegible]
यबलात् [illegible] तिमाङ्गनत्वातिदृष्टमिति [illegible] इति समालंकारस्य करणम् वि
विनमिति फले [illegible] विनतामालंकारः [illegible] नमन्तो
ति नम्रो भवति [illegible] किमलयाति निमलीक
पं०८ पोतीति [illegible] भुवनानि [illegible] कालंकारः [illegible]
[illegible] कालेन लयेमति [illegible] विलासानुरूपः [illegible] हस्तस्य
ष्टभद्दिवः [illegible] तथा [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] दिति [illegible] एवंवद्ध
[illegible] इति [illegible] शानमूलकः चेप
परिमितः [illegible] नायनानत
हापि [illegible] इति [illegible] स्वादिपा

अ. वं.
पृ.

केनेत्यर्थः निबद्धाकविबीजंकार्ये [illegible] धनो यथोभिः कार्यविरुद्धो इत्येति इति विजयायद्यपि
नेराज्ञाते प्रतिग्रवराजस्योक्तिः कालेऽ[illegible]यिद्यायोन्यताऽस्मायतत्रूपाचेत्तदान स्यादेव हेतो
रहेतत्वापरित्याज्यप्रवृत्तिन्तत्वेनमहत्वेनतत्र्यरित्यर्थः अर्थान्तरे हेतोपंचमी अजये ध्यान्यस्मयं
नइत्यनेन अन्यतत्कृतीनेति जयसाधनेनेत्यर्थः लक्षणमिति तथैव शंकयानन्द्रिद्रशंकयैव नन्व
निश्चितं अत्र पूर्वार्द्धे लक्ष्यदानाभावसाधकत्वाभिमतदारिद्र्यशंकाहेतुर्हेतुप्रतिरूपणात्
दानत्वमेवति रुद्धदानसाधकत्वेनसंभवतेति एवं विरुद्धपदानि तु रूपणात्तु न्यायेन यद्यपि दारि
द्र्यस्यताकालिकत्वेन जन्मान्तरीयत्वेन शंकाभिन्नाला तथाप्यभेदाध्यवसायात् न लक्षणास
गतयः इति बोध्यम् सामान्यलक्षणाद्धेवदन्यत्वमसनयहितमनुसंधेयमितिदिक् इतिव्या
घातालंकारप्रकरणम् गुफ इति रचनेत्यर्थः कैतमाह यथेति प्राक्प्राक्तन प्राक्प्रोतेनैः कृतः
निरूप्येति यथाप्राकृतप्रोक्तयानिकारणानितैः पूर्वपूर्वप्रतिकारणैरुत्तरोत्तरप्रतिकारणोऽसमर्थः
एवंचोत्तरोत्तरेत्यादिसूत्रत्रयेणाभिधानसूरादहरणक्रमात्तु रोधेनेतिज्ञेयम् इतिकारणमालालं
कारः गृहीतेति वक्ष्यमाणस्यागृहीतमुक्तरीत्या निबद्धायथ एकावलीरलंकारः नेत्रेति नस
ध्रुवनस्य इति सर्वत्र संबध्यते दोः लभयोर्भुजयोर्लभयोर्दोलितमहोलतेतयोरोसौ दोलनाविति पादेद्वि
लादोलनंययोरलीतिविग्रहः रतयक्रोदराणः ह्रिकालेति ह्रिकालात्मभितत्स्यायसाकाशस्य

54

भक्तः इत्यत्र मदीयहारवल्लनामिति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यम् तात्पर्यस्यैव नियामकत्वेनायत्नभा
वादिति इत्यनेनान्यालंकारप्रकरणम् विशेषइति त्वन्मते शक्तिरिदं तदुक्तं विनाश्रित्वेहमाधार
मायेयमनवस्थितिरिति तिष्ठेदिति नाशयन्निनन्वयः स्तूयते किरणावादित्यस्यागोपवेश
प्रवणादेपस्थानम् कमलमिति अत्र कमलस्यादिनामुखादेरुपमानमवोध्यम् कुव
लयेते नेत्राणि कमलकुवलयानि कनकलताहृदः शंकाभिन्नाश्चन्द्रकलेतिकाचि नि
देशः कथनम् आमलयपवलयं मलयपर्यन्तं दिवितिति दिवमध्यपातालानामपि पाप्रतत्व
गुणगणस्तुतिभिः आकल्पं कल्पपर्यन्तं जगति भुवनानि रमयन्तीत्यन्वयः प्रभेदानाम
ह किंचिदिति किंचिन्मदाश्ये भेदान्तराणामवलम्बनमन्यकृतिः कारणम् तच्च विशेषः [illegible]

स्वप्रत्स्रोऽ५ प्रश्नप्रतिपादकोक्तिः स्फुरदिति उक्तः [illegible] ०२६

नाविधिना मनोभवादिः समृद्धे सत्यामित्यन्वयः अत्रचोक्तभेदत्रयालंकारा [illegible]
न्यलक्षणाख्यम् इति विशेषालंकारप्रकरणम् स्यादिति यथाकारे [illegible]
यथाकारितत्कार्यविरुद्धकार्यस्योत्पत्तिः [illegible] स्यादिति [illegible]
यः कृतानतिक्रमात् [illegible] नैव [illegible]
स्वजापिनीतिजगत्कारि [illegible]

का॰ प्र॰
५४

55

यत्तु न भुक्तं तेन किं विषवल्लकाद्यं तीक्ष्णिक्रमेणान्वयः केचिद्धामनाद्यः श्रुतिप्रयासं ... पर्यायदति पर्याये
णक्रमेणानेकसंश्रयः अनेकाश्रितत्वम् न युगपत् एवं क्रमेणानेकस्मिन्नाधारे वृत्तिः पर्याय इति तारो पद्मसंकोचात्
सागमत्त एवं भागेन पूर्वं संश्रयणादेकोऽपि देवश्रीरिति नयनवं यस्तत्तं तां कृशतां स्वनतिमध्यभागस्तां सेवन्ते
श्रयति वतः स्यलंकृत च संविवलां कुचसहितं बंधने वक्रंत्वदीयं यत्र पूर्वं वत्सोऽहितीयत्वावगमात्पर्यायस्य भवे
दयः अद्वितीयत्वं द्वितीयशहितत्वमनुपमत्वं चैकत्वेनाध्यवसितं एवं चोदाहरणद्वयं तिपूर्वोधारस्य माश्रय
णं मम् उत्तराधारस्याश्रयणां शब्दमिति सर्वे च सर्वाधारस्याश्रयणां नवितिदेकालकूटः उनेरोऽहरविशि
ष्टपुल्कपदं स्थानं यस्मान्नाद्दृशीयमियमाश्रयस्थितिः नवकेनोपदिष्टेत्यन्वयः हृदयेऽश्वमंतरस्थवस्तुतिरोधः
अथानन्तरं विषलता गोद्वरयकं देशयुताश्रुनरिति संबंधः स्पष्टः संकोचविकाशाभ्यामिश्रितः माधयति देवं
माधेः शोभां वस्तुतं द्वे मं तेच रितान्तरो व संतेन पूर्णं छायात्तु विश्रम्य संप्रतिश्रीकैतिमभानोः सूर्यस्य प्रोढि प्रभा
त्वं प्रासेसलिता नैरयां जलानामध्यंतरे श्रयात् गच्छतिस्मेत्यर्थः विंबोष्ठ एवेति विंबफलसदृशोऽधरोष्ठेन
मोरक्तिमा अनुरागश्च पर्यायः अनुरागस्यभेदस्याभेदाध्यवसायादेकत्वस्य यत्तु एकं संबंधनाशो न रसमपरसं
बंधे सत्येव लोके पर्यायपदप्रयोगात् श्रोणीबंधं प्रकाशो दाहृतं तत्पेवदर्शनात्तु न पैव एवेत्यत्र पर्यायः कथ
नमयुक्तमिति केनविदुक्तं तन्न काव्यपद विंबोष्ठ इत्युदाहरणे पर्यायसमर्थत्वात्तन्मात्रेण सलमनमेवोपेक्षणी
यम् आलंकारिकपरिभाषितानां शब्दानां लोकव्यवहाराविसंवादस्याकिंचित्करत्वाच्चेति दिक् भेदांत
रमाह एकस्मिन्निति पर्याये योऽन्यस्तु वर्तते एकस्मिन्नाधारे क्रमेणाप्यनेकं भवतीत्सोऽपि पर्यायालंकारः स

इति॥

५८

विभुना यथाऽलयाकारो विशेषेण शोभते सूर्यः यत्र वंशे प्रभुभ सूर्यस्य किरणा प्रसन्नचाभवति सचचंद्रोपा
साम्यंगतः स्तुहदभूत् यशांसि सामपिंतं भवति शुचिरश्मिमिति कोपात् यश्च यननामानः
उभः सगालः कालेभ प्रस्थवेदैर्विधद्विर्दीनाप्रभवति यत्र वाडुः शात्रवः नस्यपन्नमानस्यनी
वानवेनीवनोऽथापभवति यस्याग्रहयितः पुणांगं पमेववाभुवीत लायतामन्यपरिषेदेवरहो
सृतेयः वोध्रुकास्मातिति प्रन्वयः श्लेषकामस्यालंकारः मालादीपकमिति मालादीपकं नामालंकारः
एकाविति वाक्यहृपान्वयीमनेनकान्वितम् प्रसरति तत्रावस्यारेणादीपसाहृश्यादीपकं तन्नप्रागुक्तदी
पकालंकारः प्रकृताप्रकृतानां साहृश्य पस्यापस्यनेनहंगीकारादितिभावः सशोभेति कोदंडेनधनुषा
यशः समासादितः यौरैः शत्रुमण्डलं समासादितम् तेन शत्रुमण्डलेनापि भूमण्डलेन भूमंडलेन तथा
लक्ष्मीरासादिता भवतां कीर्तिः समासादिता कीर्त्या च लोकत्रयं समासादितमित्यनुषंगेनान्वयः इतिमाला
दीपकम् सारइति सारोनामालंकारः तस्याः स्तुतानः श्रंतरिति विशेषेनरुदेरे यथा रागो लोकानां समाद
राशिस्तोकीलोपि विलम्बविकलितांतानामानासीद्वदेशेते निद्गतिसोपिसेवोपिसिंधोरेकदेशेति इतीतिरोषः
नस्योपि स्विपुमपि कं भयो निरागम्यः चुल्लुकापांचकारपीतवान् प्रापमगस्योपिनभासि मानवानेत्वद्योतनो
भांधते उदंतानमपि प्रस्तावीयं संदरम् तत्कीर्तिः कर्णाभूषणं नीतोऽस्यलंविभातीत्यन्वयः तत्कीर्तिः कर्णोद्भः
कृतामृभूतास्मायाम् इतिसारालंकारः यथासंख्यमिति क्रमिकाणांक्रमेणकानांपदार्थानां तेनैव
क्रमेणान्वयो यथासंख्यं नामालंकारः कुमुदमिति कुमुदं नयनानि पद्मानि मेनेन किं साररं प्रयच्छति ।
थोशायांसकनो २

अ॰चं॰
५५

यातनुगुणितिनीणामबलितुलिकासांकिमुजनसमताहीनांघातवधस्यकरत्वमवबद्धानंदशानं अग्रेप्रथमनि
ति अग्रेपूर्विकेत्यर्थः अग्रेपूर्वमग्रेपूर्वमित्यग्रेपूर्विकाक्रियामित्यमरः ५८. कार्यान्तरैकसाधकत्वे
नः समुच्चयालंकारः अहमहमिकयापरस्पराहंकारेणाभिलाषं कुलीनत्वेसमग्रेपुष्कले प्रकाममिति प्रचु
रंपुष्कलम् रूढेप्रसुप्तगतेः पौरुत्तितोलक्ष्मीमपत्रगुणत्वेकारणताभावः अभिमतानिहानकुंभस्तनाः
मानमत्तकुंदलंसदक्षिणभागापरेणाकुलाचार्याउपकृतेः कथंचक्रेतेशास्त्रप्रवणोसर्वप्रथमानानांगुह
तमभिजातानंप्रत्ययानीयनेनान्वयः अभिमानंकुलीनंप्रत्ययनिकमयानि इतिसमुच्चयालंकारः क्वचि
केति कश्चिकाणामयोनक्रियाणांपुकारकगतानांगुंफोनिबंधः कारकदीपकनामालंकारः त
दुक्तं सैवक्रिया स्वबद्धीकारकस्येतिदीपकमिति सेवक्रहृतिः मथ्यतिसार्थदृष्ट्वातिमागं निद्राः
तीति देशांतिकस्यमशूपयाणाग्रथतंदेः हार्यपिक्षनेहारमालेरित्यसत्कृहारिताल् अतएवदीना
नस्यमूस्पर्शिरूत्युगीनापरमपारिचितेरथांगेः करालेः मरोत्यन्वयः इतिकिंप्रभुर्निद्रातीत्यन्वयः पं
नरंनः भरेत्रलेः पाशाकैर्दीप्रतिशीइति भूयः पुनस्त्वायासाहचर्यप्रत्यर्थदीपकस्यपूर्वोक्तप्रकारेणास
मवादित्तिभावः प्रभिहृहिहिविपरीतम् इतिकारकदीपकालंकारः समाधिरिति कारणांतर
सन्निधेर्वैशात्कार्यस्यसुकरत्वंसमाधिरलंकारः उक्तंहितानाम्नकसमीपंगतम् मानमिति ।
मानंनिराकर्तुं अस्याःपादयोःपतिष्यतोममोपकारायदिष्टाभाग्येनदेवगर्जितम् उदीर्णमुकु
लमित्यन्वयः समुच्चयेकारणानांतुल्यकरत्वमिहतुनहिरीलमनुल्यकर्तृत्वमितिभ्रांतिहरी

५५

56

मनेनेत्यर्थः पुरेति पुरा अकामित्युक्तेरदृष्टोऽप्यनिर्द्धारितो यथा बकुवचनं पूर्वेणानेनैवं सूच्यते । तीन कालेऽप्युक्ते मत
यिमयमंनज्ञार्थे भिक्षाभून ननोऽनुमित केतं प्रियतमाः वयं प्रियतमाः इत्यादीनां नायः यतिर्वेदं भार्योऽलंकारः
रं किमनिष्टमिति निरोधः कुपितं यं वक्ष्ये प्रयत्नप्रेयानि प्रेमैकवचनेनैकत्वं प्रेमस्य ततोऽन्यत्र प्रियतमाः इत्यादि
बहुवचनेनैकरूपता प्रतिरेकत्वं निबोधय इति पर्यायालंकारः परिवृत्तिरिति न्यूनाधिकयोर्विनिमयः परस्परं
विनिमयः परिवृत्तिरलंकारः नाथादेशिक दानवपूर्वकं एकं यांशः कामिन्योः प्रियं नाथाः देत्यर्थः नयत्वेति ।
प्रवयसोऽतिदृष्टहस्तनदाहुर्धूमविशेषवस्ये स्वर्गं गतवान् किमिव शोचनीयं न किंचित् नतेरेन्तो सीनरे कलेव
रं तस्य मधोगतवानत्यर्थं हस्तनः न सादप्रः कीन यश्वीवत्सार्थ योगं हृत्वाऽनमित्यर्थः इति परिवृत्ति प्रकरणम्
परिसंख्येति एकं वस्तु प्रतिपिधान्यक्षितव्यनिवंशगणम्नियमनं परिसंख्यालंकारः स्नेहेति स्नेहस्नेहना
दिविरपदे पृश्नानाम्भस्तानेषु विवेषु विलेतवनीति यस्याः प्रस्तावालीयुर्षोपतिः कर्णेः वदस्तवर्त्मानि
वक्रिमाणं केटिल्यं कुमकारता न च महाकालेऽतिनैव यत्यानं शिवलिंगम् इति परिसंख्यालंकारप्रकरणम्
संधिविग्रहश्रमाणोति संधिविग्रहयोः कर्तव्यतात्वेपकम्प्रमाणेत्यर्थः इति विकल्पः वहमार्गमिति पुराण
नभावनं नन्ज्ञानं वहनं गुणे फोनिबंधः वर्तानमितियावत् समुच्चयालंकारः विभावोगिति कार्यकं प्रतिरूप
प्रयत्नः हे स्थोल्वसाहृदयेदिनिर्दिश्ले प्रेमाभिधानं नवेदालं धारयन्ती धिक् इति नाविरहे विकृतासनोधि
कायद्विदधातिनदाकर्णित नामित्यत्वद्यः किंतदित्येव तात्पर्यमारूपो गतेऽमूनि तारण्यनिर्वास्तिनिप्रमेति
प्रकर्षेणगलायपर्षा पीनवनिचलनि मणरूपति नैवेत्यानिशायेन सततमुखाभवति गलतिवेदनिष

० ग्र.वं. ५६

विद्यस्मिन्नित्यनयारूपोऽग्रेनमोवस्यावेंडुः शब्दमेवेत्यवगतमर्थस्याथ साम्यादापः ग्रते ननु कैवतिकस्यापेनेतिके
नचिद्रकंतस्येदं वक्तव्यम् केचिदर्थेन तुल्यत्वाया दर्शनात्स्यामीतिरर्थापत्तिः उपलक्षणलक्षणामप्युक्तम् कावा
सास्वरूपोत्कर्षमिति प्रागिति केवलमस्यार्थविशेषपाद्यो संभवात् प्रतीत इति नत्वाम्र्यकैश्चन्यस्या
यमाश्चार्थेनत्वसंकारस्त्वंमेति युक्तम् अलंकारत्वाभियुक्तानामयीनालं भूम हृदयेनावाप्रयाभरोसंभावयि
तुमशक्यत्वात् लोकस्ववहारेऽपि केवलमस्यार्थस्य च ममकारित्वाच्च मवेलतेनेव यायेन तस्यालंकारताऽस्ति हे अयुग्मं
न्तुरुकाव्यो [illegible] राहुरणेवद्दव्यमाणसंभावनालंकारो योऽस्यैपदर्थो लोचकत्वनमितिवद्यातिशयोक्तित्वेनो
क्तः यथा [illegible] योक्तावाक्यार्थादकयोर्विपरीतार्थो विभ्रांतत्वमित्यावादकस्य सिद्धमाधायस्य संभावना
लत्वमिति वैचित्र्यं तु नदर्वाणनं भेदसाधकम् नत्वतदुहिं तत्याप्रतिलक्षणमाम्भिशंकापीत्यलं विस्तरेण ३
पर्यायमिति प्रकरणम् समर्थनीयमिति समर्थनापेक्षस्यार्थस्य समर्थनेकाव्यलिंगमलंकारः अर्थान्तरन्यासवारः
णाय समर्थनापेक्षस्येति यदार्थान्तरन्यासप्रकरणशोभासाम्यविशेषभावाविति विक्तत्वं निवेश्यते सहस्यैव
हेयमिति भ्रम उक्तस्वविषयत्वात् डक्षरविषयरूपत्वात् समर्थापेक्षस्यानंतरं अस्याति शेषः नैयायिके ति
नैयायिकाभिमतलिंगस्य लक्षणतावारणायेत्यर्थः भस्मोद्धूलनेति संबोधनम् शुभमस्त्विति शेषः गिरिश
नाकांतस्य शिवस्यालयः प्रासादः तदलंकारभूते सोपाने पक्षे उत्थापि संबोधनम् हेमिदेव्यै विभूताघ
णा शिवेन शुभ्रा केवलं पासमपवी तत्स्वस्यालोकः प्रकाशः तद्वच्छेदके निपीयमहेशवति मर्यादा
विकृतेति विकारप्रकाराः केशकलापः शिखण्डी प्रसादमर्पिणी अनुरक्ते नानाहले नवरोभागेऽग्र

वा ५

S7

५६

तदेवादित्यदर्शितम् इतिसमासोक्तिरलंकारः प्रतीकमिति वलवतः शत्रोः वधेपत्नतः पतितिनदोदेपः
पराक्रमस्त्वानीकेनासालंकारः प्रतीकप्रतिनिधिरूपत्वात् तैवेति तत्त्वाभ्यां सत्तयकारितेनानुवादितो
कर्त्तृयथः कृतोनितरत्नतैश्चवतेशात्नयाततुपरिरक्षितत्वात् प्रथकालेनोचेतिश्लेषः समेति मुविम्बलो
केममरूपाख्यातिंयोहृतवात् तस्मिन्नवप्रविष्टमतुरकं हृदयं पश्यात्तस्यावातारुतिश्रमितितविसस्ता
दिववलतिश्रितंनिरस्तदयोमदनः तोसितोपातिलीलाकरोतिरत्यत्वयः प्रथमस्तरादिवेनिदेतं योउत्पेता
सत्वेषितदेनुकप्रतिपदसंवेधिवाधनंप्रत्यनीकत्वंकारस्यविविकोविषयरूतिवोधं प्रतयवमसतमहेर
मुखाहृतम पवंत देवत्वेतवेगतार्थत्वाद्वेदमलंकारं तंभवितुमर्हतीतिकस्यविदुक्तमस्तादेयम्
केमुतिकेति ततंवेधिवाधनात्वेतयासत्ताहापतेविषयो दृतिभावः सविवेति भ्रमरोपः स्वकीयमधुसमानू
पस्यपप्रस्यानिमीलनेनक्रुपितः सन् मुखंयोविंववलात् समाकृष्यतस्येकेनप्रभागेकलंकंप्रवमानतो
तोपत्वयः इतिप्रत्यनीकालंकारप्रकरणम् केमुतिकेनेति केमुत्यन्यायेनार्थः काव्यः लंकारनूपार्थापत्तिः
काव्यार्थापत्तिः इंजहविकेति इंदुकलंकितववतं लितासधुपातामाकर्षणस्य यार्थसिद्धतदुहितस्यर्थः वातरा
येति लक्ष्मणावारामयत्यर्थः स्वपरोपमिति वंधुतोवंधूकपुष्पंतस्यभावः वंधुसूतालंकनोतातोप्रमाकर
म पत्नपल्लवानामधुरं केमुतिकन्यायस्यमूलार्थविषयत्वेनाः ... योपत्तामाते यथालवाग्रोवदि
हरिद्रंप्रसिद्धिनभूषितित्वतंसाके ... प्रत्यग्रतयः स्पर्शस्य सत्रयम् प्रवयाते ... हिमालाराजाग्रेद

न्त. अथ्य तत्र सत्तारूपत्वीयत्वोचनत्वस्य तथा चोभयत्रापि करणे काव्यलिङ्गात् काव्यलिङ्गे गोष्ठहरणात् तदुपपन्नमिति भावः तयोः संमतो नायमुक्तो
दाहरणयोस्तूदाया पि १

उपमानोपमेयः सूर्यचन्द्रः प्रतीतिर्दैन्यात् इति निर्दिश्यते तत्रार्थन्ते निर्देशः साहृत्ये न विषयी [illegible] कृशाङ्गत्वादिनेष
श्र. चं. विकरोपमादितं संगच्छते न कोटादेतानुभवे शादिति भावः एतदेव विवृणोति प्रतीयमा[illegible] पूर्वस्मिन्नेव का
५० रस्तुत्वितं संगच्छमानत्वं नहीत्यादिनाविद्यते तदुपमर्षः यदि पक्षादि पद्धतं संकेशापाचासाम्याभावादेरर्थस्य
म्यगुपपादकत्वस्यानादानुपविकरणत्वात् नकाव्यलिङ्गं नत्वेवमस्तिपक्षे पदप्रतीतावविवेकितमोऽप्रशानस
भावस्योपपादत्वासंभवात् किंतु न हि विशिष्ट पक्षप्रवृत्त तत्त्वाभाव एव साक्षादुपपादक इति तत्कोटि निविष्टं चेत्
काव्यलिङ्गादुपस्थत स्यागमेव तस्यापि तस्य तेनोक्त काव्यलिङ्गानन्तरमर्थोपपादकमस्तीति निराकाङ्क्षमेव काव्यलिङ्ग
मिति तत्रस्वपमस्योपपादकस्य काव्यलिङ्गस्य प्रपञ्चपपादकं कष्टं तस्याप्यन्यादाहरति यद्वत्तेनेति एतत्स्नोपा
लंकारेष्वप्युदाहृतम् अनेकवाक्यार्थहेतुकेति पूर्वपादद्वयवाक्यार्थद्वयस्य चतुर्थपादार्थहेतुत्वमिति तेषाम् हे
तुभावोपपादकानीति इन्दीवरस्येन्दुसमानकान्तित्वं विजयादेरिवनददर्शनस्येव गतकान्ता साहृश्य विनोद
सहितस्तत्वेदेन तासंभवादिति समादिनमदर्थमुपसंहरति [illegible] तयोः प्रस्तुतापीति समुचितेस्त्रीयेतयोः उ
निकाव्यलिङ्गप्रकरणं प्रस्तुतसंगतकत्वेति प्रथमस्त्वभिधानैतुस्यत्वमनुवक्ष्यते एवमेवापि विस्तार इति स्वल
स्थविस्तत्वप्राप्तत्वेऽपि दोषः स्वस्यैव बाधप्रभवति यतोवाराणां कोपकमकं सिंदूरनिद्रारुद्रीवनतरुभराजत्वय
निकरेणैव बाधायथेत्यर्थः तदर्शनात् उपमानत्वादर्शनात् तन्त्रमकापुरुषाकृतिविबोधोमोऽयमस्वाहृति
रितिशस्त्रोऽसमानस्योपमानताहृष्टेस्फुटचेतन उपमानत्वेति तु वाच्यभावात्तात्पर्याभावाच्च उपमानतयाप्र
वपवस्यसामंजस्येनाप्रतीते रित्यर्थः तु द्वाभ्यामपि तत्काव्यलिङ्गसमुच्चयः प्रतीतिवैसंभवात् प्रतीतिदार्ढ्य

58 ५०

निरूपितेन च पदार्थस्य प्रत्येकपदार्थस्य वृत्तिरिति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

गत्प्रवृत्तस्तस्यसामान्यरूपस्यसमर्थनमित्यर्थः यत्रयत्त्वमिति देशान्तरीति रूपसाहसिनसीदर्शितमनुष्पद्येत्तस्य
चरणीयमभवति यथाकृतिस्तत्रगुणानवसंतीतिस्माचात् इति नघुणाते तदेवं चार्थगर्भितमेति यथाहि तथाहि
उदारं समणीयं दर्शनं यस्यास्तस्याः भनेन वैनितवधीत्समाचरणं नगरिकासामष्ठमुपदेशसूचनं सत्वंग्रामणीति ग
कृतेन विशेषेण प्रकृतस्यसामान्यस्यसमर्थनम् हातमिति दानं सुविशंसनलवन कलेवदवैः तीर्थसु उ
लपोरभेदात् श्रधिरूढे प्राक्कोनेसमित विपमानगतिःस्वाविनः कुंदिमांसकः प्राविलं स्यात्तमुस्तेत।
स्कंधात् यस्मान्निमंतोमेनुलंकर्तुं मित्रोर्गतस्तकदेशंगंतुमवकतृवाहः तस्यसदगयादत्तीनां पदेः सम
ग्रैः परितोमंजरीकुसुमदर्पणं उत्पलितभुमन्वयः अत्राधिरूढे इति प्रकृतेनसामान्यमुल्लगदेहुं केनप्र।
तेनविशेषेणसमर्थनम् द्रमलीतरत्नासप्रकाराणाम् ध्यनित्विति कान्येरत्यर्थातलितव्रतेइतिशेषः स
मर्थ्यसमर्थकभावापन्नसमुद्ववितिषष्ठीविशेषोऽलीयम् अहिलाचमत्काराभावेनचमत्कारित्वादिशेष
णानावभूपवलक्षणेनैवानतिप्रसंगात् पदमर्थीनरन्यासलक्षणाविलोपम् सनेति प्रकृतोराजानजिव
नेनजितोशाल्वैरितिशेषः प्रकृतस्तस्यसमर्थनंमन्तंसोदेदेहमर्धभोमुनाक्रमणीयमितिसामान्येनतस्या।
पिसागरादेवेतिविशेषोपमेवेतिनेयम् प्रसिद्धत्वस्यानुगर्वतोपावोधः यथाकथंचद्दितिमहृता
मकारणीयत्वस्यातिप्रसिद्धत्वेनतस्यसमर्थनापेक्षाभावात् चंद्रालोकगतमेतल्लक्षणंसमीतिमाहुः
उदंवस्तमाणोम्रकमितिगुणसमुदायेएकस्या दोषस्यानाकलनमनतिप्रसिद्धस्याससमर्थनापेक्षितिदे
रित्यादिविशेषणासमर्थनत्वनः स्फुटमित्यर्थः कर्णोमि देकाककरांशोरतुं नुदंपौर्वगतनिकरतिं नं

59

पदयोजनवशात् अयोजनस्याभिदेशसर्वविवक्षणांश्च मीठकवैलक्षण्यप्रदाकरणमतिहृदयादर्थोपति नह्नी
त्यादिवाक्यादिकाव्यलिंगोदाहरणेष्विव प्रयोजनस्य हेतोरन्यसिद्धरूपेण प्रयोजनस्य समर्थनतायेन्नैतदृशी
तिसंवेयः शब्दाद्यर्थायेऽनुपपत्त्यालिङ्गेनेति प्रयोजनं यत्तमात्स्फुटयत् कल्पनाभ्यः साध्यहृदयो
गतवती उक्तंविशेषकरूपसमर्थसामान्यरूपेणार्थान्तरन्यासभेदानि प्रतिभट्टपक्षोपक्रमोक्तासामान्यनाके
भागपत्त्रोनेत्युक्ता इति पक्षोपपत्तः कृताः शैलाश्रि..दिति कुमारसंभवे हिमालयवर्णनम् धीहिमालयः
समस्तैर्महीधरत्वादिः शिरोमलकैशिवादिव समर्थनार्थिकाय समर्थनापेक्षत्वं प्रथमार्थान्तरन्यासेन समर्थना
नपेक्षत्वरूपः सामान्यरूपस्य हेतुरेव प्रतिविहितत्वान्न वा हिमेनानन्यः संप्रतिपन्नेति वक्तृश्रोतृसंमतेऽस्यार्थः
विशेषान्तराणां विशेषान्तरणेन नववद्वन्ना भिन्नादेशसामान्यस्येति विशेषान्तराणांहि नैव बुद्धौ प्रतिहित
त्वं संभवतो न्यायेन प्रसिद्धत्वेन समसामान्यानां विशेषसमस्तम् तत्रैवमस्यार्थान्तरन्यासैकदेशेव
समर्थनापेक्षाकाव्यलिंगेन सर्वोपेक्षमस्तुभेदइत्यादिशंकयाह किंचेति कविकुलगुरुणैव कविसमूहस्य
कैवेनतदास्यप्राप्यस्य तनस्वरूपदोषप्रणयेषु गुणोऽप्यनिमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः पार्वतीमाः सर्वेषीश्वरः चेत् नत्वविशेषेणास्य
दैः स्थितः कृताः अनन्तरत्नप्रभवस्य सौभाग्यविलोपि जातं प्रतीकमवहितंमाह ... यास्ते यत्प्रताः उ
भयत्र प्रत्यय व्यतिरेकाभ्यां समर्थनापेक्षायामभिनवप्रस्तावे पीत्यादेशलक्षण नविशेषोऽस्याः
द्वेषतादिहेतिसमर्थसमत्वात् उपपत्तेनेति प्राप्तेमतलनां सर्वेषु ... मदस्तिन्नरास्य
प्रकृतविषयस्यसमर्थनं हेतोरुपमालायत्कृतानेनाप्रकृतेन विशेषरूपेणाप्रकृतस्पष्टतां

अ० वे०
५९

60

मित्वेवर्णितवशीकरणमितिनिदर्शनाधिरोधा अप्रेषोति पराईपरस्यापरार्द्धसंयोजनमिति कांतपालत्वीहृतानुपलक्षिताः
प्रत्यावृत्तत्वं तेनावेद्यमाणत्वात् अविद्यमानसम्बन्धेति कर्मधारयः कल्पयता कुर्वता प्रकारेणानुष्ठितेन क्रमेणमाणीकृतश्रीरो
धसिनीरमणभेदमुपत्वात्वयः कल्पनविच्छित्तिविशेषणकल्पनात्मलेनेतिपादैकैकस्यनाम्नः सूत्रेणेत्यर्थः उभये
यसंकोरप्तुणधरसंक्रमात् विच्छित्तिविशेषणोति चनत्वेवविशेषणे विच्छित्तेर्विशेषो यस्मादिति विच्छित्तिवि
शेषयति आवर्तयतीतिवाक्यान्तेः पतेनप्रौढोक्तिमेव गतार्थतामाचष्टे णाभिनिरस्तावेदितव्या तदभिप्रायाय
वसितेनालंकारान्तरत्वेन विश्वं हेणासंजाता प्रतीनायर्थसमूहनताविलंसीनि गमोत्संगेमानसंतेगुणात्वेवेतिप्रादेर
विश्वादिसंवंधात्गुणानांसन्यतापतीतेः स्वस्याश्रवसितिरपिनचाप्रासादपिनिबद्धम् सम्यतापतीत्यर्थकस्याश्र
येस्यकविप्रतिभाकल्पितत्वाभावेन फलस्यासेरणालंकारत्वाभावः प्रसंभवात् कविप्रतिभामात्रकल्पितः अ
र्थः अलंकारपदार्थइतिविषमा[illegible]नैवाविधानादित्यलं विस्तरेण इतिश्रीप्रवसित
प्रकरणम् प्रस्तुतमिति ललितमितिलक्षणे[illegible]ः निर्गतमस्मदादृशाम् ददितिलप्स्यादि क्रमस्यांतवद
द्भवम् नायकविशेषणम् तथोपमेत्युपाधीलनम् तद्याचारेति सर्वाभिव्यानुभूतताधिकारान्याय
भूतेत्यर्थः सामान्यवाच्यनैवर्थत्वम् अलंकारैर्व्यभिचारिसंचारितिराकरोति नेत्यभिप्रायादिना प्रस्तुतप्रस्तु
तेति तथाचप्रस्तुतेः प्रस्तुतहृतां तैस्यकर्मैवोपादानात् निर्दर्शनानयुक्तेतिभावः ननुप्रयोः शाब्दोपात्त
प्रत्वापस्तुतसमारसपतत्वे पिनिदर्शना क्रियात्वांशकात् यदीति प्रतिबंध्याताववसरविद्रहमिति नार्दमाहूये इति दर्कः
कृतीशकृतेकश्योक्ष्मांसाकान्तयावत् उत्पाता विमर्शः अप्रस्तुतसमारूढतादेन्तरवर्णौ नीयतादतिशयोक्तिरस
अग्रस्तुतेति १

५९

रादिनमंगरेणा विनाशलयंमकरंदः पुष्परसः नक्ताविनमकं द्याक्ह्हं नाद स्वप्राश्चय इत्यमनरोत्वांमुंके
किंलमस्मदेसानीमहे यतः स्यदेवमेवेन स्थानमाकाम्ये नकर्तिद्ध निधात्वामिधवं शासामेन हदीक
विशेषसमर्थेनम् प्राणिनदाकानाणांविशेषह्णमांनरंस्मर्यति इत्यायत्वमा मिपालसभाले दर्शित
पंकेकलविकांकोनशंकेनापिनसखेइति मालिनामीवेन मधुलिहृभ्रमरः कलंकश्चेलाव ह्रयाधिके
मीलितम्पनः कृतस्तवमुखेनहह कुचालिलकोशननचलयोरामानोमेपनः इमश्चमभ्ये प्रंननामेइलि
पादेहितीयाहिदवचनम् उक्तमर्थेरामाने निःशेषयति हीदोषावपिक्वचिनेलकनेनाभिधामितनाम
गुणवत्नीनः मान्तुतः इनिकयमेनवार्ष्टुनितमःवक्रवेत्रमित्यमविमलभोभोमिप्रमारणोगुणोभवत
सर्ववितत्वराभावनिगीयपरप्रमाप्रमाणहेतोमीमकेवादेश माननकनानयोगुणनमिनिभावः इ
तिचिकत्वरालंकारप्रकरणम् मोहोविरिति उद्देकलेमेति पथरानाकसहदाहीनांकमेणाह्लामग
हिमिः रचिनउत्पलवचः धनदः कुबेरः यांचोतिपरिविषेणः स्त्रोभरः मराणाह्लदूषः मनोदुरंत्यामसः
प्रीतिद्ध्नः प्रोनरंजनम् पांत्वाभ्यंनमाकायाम् प्रतिजाधीलम्प्रियविनयेनात्विनम् प्रेमेनोपंचविमिनने
नेतिसामानाधिकरणेनान्वयः इतिमोहोक्तिरलंकारः समाधुर्नामिति अहस्कर्कःकमलविकेन ग्रहं
पदिस्त्रिशकर्मस्थानपाककरकामनगाप्तमहेकोधाना प्रतिक्षेनाधद्वधक्रमकामानवच्यनमिहृत्यंनिवे
मानुष्मामिन्नमन्वयः इतिसंभावनं किंचिदिति कस्यचिन्निध्यमिष्यानश्चिंतिशेनिष्माप्नानीयनइफ
त्वनभिव्यायावाकिनिरलंकारः वेशभिमहदकाणाम् स्वसुतनंदनमालां ग्रपलपुष्पमालापाणा

अ.चं.
९०

दृष्टान्ताभिप्रायिनः स्वाभिप्रायसंकेतनयाकृतार्थो सेनानापि अनेन मल्लविनोदेन अस्मास्वस्मास्वयम्णा हि अपि
त्वेदं ति अयं चनाहशवदरदशानूपस्य प्रस्तुतार्थस्य अस्तुतं दे शेः कथं नान् अस्तुत ह्नं तु शोकरूपस्य प्रतीतिः नः
नायवारतोऽङ्गीलाभिनिवन् पदार्थनिदर्शनाभ्युक्तेलिवाजन तत्र पूर्वोर्द्धे नयकृतहृतानोऽरनेन संहरणपर्य
वसानरूपनिदर्शनास्यैव्यवहृतदङ्गुणादोनन्तं ध्वपनाप्रयुक्तं विवि निविशेषवत्वेन ललितालंकारस्यैवो
चितत्वात् एतेनदशापदलहितानिः श्रीकन्दूपकार्येद्धारेणाकारस्यालंकारस्यैक स्तामाकमेत्व स्वाभिधान
तया तोक्तमित्यपिनिरस्तम् उपमेयप्रकरेणधावयस्तं कथोद्वे निसंदेहः ॥ ललितप्रकरणम् समाप्तम् ।
हृतिकामेवेत्यर्थः निरन्तरप्रेषितानां संकल्पानां मनोरथसहितानाम् सेवैरिति सेतुर्भिदेलम् तत्कराभिरिलीमिशे
षः नेदं निदेशनः तंदस्यानावधानं प्रस्तुस्कंत्नसुमम् अथ्यसंबंधिकंलसुंप्राप्ति ग्रंथकारेणगीतगोविंदकृता
चानकारेति यतुवानकस्यापि चतुरकारा [illegible] लदकल्केतांभ्सांविस्पष्टरेण नरूपोषिकाभावात्
अप्रुकमुदाहरणाभिमिलनुज्ञान हेत्वसि [illegible] त्वदुपश्यामायस्यर्थोमात्वमात्रार्थितः तदपि कान्तलाभेद्
ऽपि यदंपनासीतिवक्तुं शक्यं तदलीमुपयोगाभावेत्वस्यैव कालांतरेतदुपयोगसत्वात् नचचात्मकस्यललं
प्रकृतपयोगाद्वैयर्थ्यं शंकनीयम् वानकहृत्तौ तस्याप्रस्तुततयातद्भूपेणप्रस्तुतदात्म्यावृकहृत्ताविकारस्यपर्य
वसानादिति तृतीयंप्रभेदमाह वलादिति प्रत्यर्णाभिमत्तुवर्तते निष्पन्नेतेति निविदर्शनसाधनेयदंक्षतं
तत्साधनीभूपीभूलंतत्यर्थः साधितोलब्धः उद्धेति अधः स्थितं हृतस्याधोदेशेस्थितम् अथःस्थितमिति
पादे समीपाणीयशवच्छितं तत्यर्थः शिता आश्रिताविदधमासाबाधेनेति तदेवोपाविशेषणांप्रदधात् अरिति

६२

९०

ते वापीकापीत्यादौ वापीत्यादिना प्रस्तुतानामादेर्युक्त्वात्वादिति सयोगिस्तत्राध्यार्द्धितं यत्को[illegible]ः अतिरिक्ते
तु विस्माद् नेति अतिरिक्ते वापीकापीत्यादि शब्दसंभवेऽन्यथः तत्कृतेति प्रस्तु[illegible] प्रस्तुतनवांस
संक्रमित्त्वस्तनमेव मेदरूपवत्सान मध्यप्रस्तुतवावक्ता[illegible]प्रतीतिकालेनुरूपतेः स[illegible]नस्ता यौति सम्यक्
निशायोगिनो भेदात्स्मात् सोऽपूर्वेऽस्मादिना रञ्जनाविरुद्धयः अपि[illegible]निर्माणाविस्तापनि हृतिः पूर्वे विपरीत
मिमालंबनकर्णीचापलंबमधिहृत्य मित्रनप्रमाणलंच मद्ः प्रसिद्धोमार्वेभ्य नेनविस्तनारूपवयोदिष्कार्गः अ
मानानां विभागाश्च यथाहृष्टिः वाचोना[illegible] मूल्मसंयुः पतनहिनः करःस्तुतरुत्तनश्च प्रहृष्टाय
दृःकृतोनवनेनमात् प्रप्रस्तुतस्ति [illegible]भेदात्स्वरूपविशेषणाम् भवनादिनासकरणसमित
कर्णिचापलमावस्थमर्धप्रस्तुतोऽङ्गीकारः स्वार्थेनसममभेदप्रसमायः प्रप्रस्तुतसंबोधनादीति आदिनासदृश
निवंधनप्रस्तुतवाचनार्थोवमानिपरिग्रहः अपि लक्षिनालंकारेति वर्णनात्रूपमेति वनस्कारितमूप
याः विशिष्टमस्तदवच्छेदकवर्णनानुपपत्तिमिन्नप्रायः कस्यचिद्देवहंस्यादेः स्वचा‌द्वैकेनमादिपदेनातिदे
शत्वादप्रतिपादितत्वात् अतिशयोक्तिरस्तीति अतिशयोक्तिरेवास्ति[illegible]र्थः तत्संभवात् संबोधनस्येत्यार
भिन्नत्वेनासंबंधोपि संबंधवर्णनादतिशयोक्तिमात्रप्रसङ्गात् अलंकारान्तरकथनत्वविस्मादप्रस्तुत
प्रशंसा प्रकृते तुल्यविलक्षिति नव्याति विवेति अस्तुतार्थप्रतिविंबरूपस्य प्रस्तुतार्थसंदर्भः आदौसद्
दृं विरुणेति स्वमनिरूपसंगोत्सवनानुरूपत्वानुरूपमर्थः नामधेयस्वतारूपः इति कस्यावन्तर्वंशाव
तिनेद्धौ विशेषस्य अन्यान्यौति स्मेशपतिरूपवर्णस्योक्तिः देवस्तुत्यत्वात्कनमोदेशः वंसतनुरूपसवनस

श्रु० वं०
९१

62

तीति वदित्यर्थः उल्लासप्रकरणम् सदुक्तिरिति समोक्तिः कवीनां सुधियामंतःकरणम् सुधीभूयाम
तीभूय पचेसद्यत्तितो पयाति तथा मङ्गकैः अरसांतीरसातोपकाराणां नादसम्भूतैः किंतामः नाकिंचि
दित्यर्थः कांचिदसेतिपाठः परमरमणीयाधिकैव रमणीभूतः ...यथांतः कस्मात् दूरांकुरते
तद्दृक्सारागं बालानाभिरव्ययः तंचेदिति शिवं पतिकस्यापि कवेरुक्तिः तलांपुंचद्दृपदेनरसंतु
अंकुरवान्यवः स्मृत्ये उल्लासरूपगुणाभावः उल्लासरूपगुणाभावः उल्लासप्रकरणम् दोषसे
ति अभ्यर्थनां तु उल्लासे नैव दोष एव अनुतेति तातानिर्देशः यथा तिरस्कारं संकोर्णितत्वेनान्वयि म
धेवेति शीर्णतामस्य प्रकारादमतो दृशिपार्श्वोवातरार्थः अतिरेकम्पुरेवति वैयर्थ्यमुखे त्वर्थः अस्य
...लस्मासेतेलतेनान्वयः दृशिनेति वैयर्थ्यविपर्ययेप्रथमप्रकारात्तभिलाषीविषतिंतार्कांततीस्य
...धर्मशालातिमावः अतमिति दे[illegible]रमेशाचिकीविशगवसंवेधितीप्रकृतिग्राम्यभवतो
...कंसेमपदेशं भजेम अमरसंपत्तिं कि[illegible]सितिसार्थयामहे यतोमचवदादिभिः ...ब्रह्मतुखे
...धिभवद्भवनदेहलीषु विकटतुंड ... सदंतयानैः स्फुरन्तुकुटाग्रे ...भूपनात्यर्थः इमतु
...प्रकरणम् लेशइति तस्य निर्देशः भवसतीति सतिस भूमंते अकस्मात् दायांतिदाशजेतस्तुतो
वेतन्वयः संतइति सच्चरितस्योदयोवृद्धिः तस्य सत्तितस्य ... प्रादुर्भवयं ... स्वच्छाचरणानिवाधा
येषांते सर्वत्रैव विषये ... क्रियाविशेषणम् अनुमन्तव्यमिति प्रतिकूला ... सत्ता समीचो
नेन कृतेनाचरणेन ग्राहकेतोनीचः सुवेषइति वरप्राथिनीकस्मकं ... वचनम् चपल इत्यादि

९१

प्र. चं.
६२.

नानारसाभिनिवेशनानां तदेकमानांकत्वं बोध्यम् वदन्मातीति यथा नवैराचवे सांतन्याय प्रवृत्तत्यतिर्यंबोधित
रसवताम् अंगसानं तनात्कं तं संदेशो पिविशंचेति इति सूत्र पादपदेन वदमामाणवणर्ज्ञानं तत्र वनमिति बोध्यम्
कृतिप्रवृत्तप्रकरणाम् अधिकमिति प्रकृतार्थानां कमिकं प्रसिद्ध क्रमानुसारि प्रवृत्तं प्रतेपादनम् रत्नावलि
लंकारः प्रकृतत्वं चयथा कर्णचित्प्रकृत नसंबंधित्वं बोध्यम् चमरैति चतुरमानं यस्य सः चतुर्भुजस्य रत्नाके
ति देवालेभवमाः तुवे श्रीरमणस्यविलासोरवतारदशार्कं भातीमत्वयः कीदृशो रत्नाकाले प्रातः प्रियस्तत्र
मंचिकं लक्ष्वतनोतरुणा विकंपेन तथाभूतेक दिनतायामुवासेस्याते सेनालिंगिते प्रकृष्टाद्रादे च
करसेतन्यैकमाहृदयामलकादि परिमाणला भेनोपचिते प्रवृद्धे भूसनां पदमानां गुरुत्वम पदं तिनाशायति
ताहशो ततो पित्रहृत्वाच्छकवाकस्पर्शोभीते नसादृशात्वात भोगः सुखं शरीरं वानङ्गाङ्गेन नितमदनेच।
देवदुंदुभि येभुलीना प्राप्तवा उन्मत्ताय [illegible] पत्नेरेव विशेषणी रवतारदशाकनुपता धिस्त्रव सर्वो
ष्मा तयथा रत्नाश्रास्रः प्रियः कामः तस्य [illegible] स्तनद्वये कदिनतायाश्रावासेकूर्मे रसयाष्टयिकाले
हृदयकाले आलिंगिते वपदे प्रकृष्टेदेपकोरस्क प्रीतिर्यस्य तस्मिन्नेत्रसिंदे कमः पादविक्षेपः नदनुसारे
णोपचिते प्रवृद्धे वामने भूमिः तां गतां तरुवनतामाके भोगदे कोकस्पर्शे इति सीताविशेषणवनयावक्रवा
कशापदेशामे भोगः फणानङ्गाङ्गशेषावतारेषु लभद्रे जनितमनेतमंगास्फुरस्भे विरूढं सोनभोगास्या
गतमात्मिप्रसतिभिर्येनतस्मिनवुद्धे रवलीनमध्यसवलानतन्त्रवकस्किनीति मत्सावतुमवतोपीति तथा
चमरसिंहसस्रुपाठ नामर्थोना त्यसने रत्नावलिरिति सामान्यलक्षणम् सकमाक्रमत्वेनास्यभेदविति

63

६२

नायिकायाः सर्वांशेति उत्सेकः इति पाठे उत्कर्षेणवार्थः कन्यायाहे येनेन भासता इत्यन्वयः निवर्तितु इति
वर्ति भानहूपदेशपत्ते नेत्यर्थः निर्दृ नोरिति पाठे नानेविशेषणाम् कृतवलीहं सुप[illegible]न [illegible]नवाह् नाम
येति श्रमेनाविदितेयथा स्याद् इति क्रियाविशेषणम् लेशान्तरेति नहृंकं दं[illegible]व लक्षमेके विडंबिंद
लक्षितवालेशनः कृतार्थमिति लेशमात्रेणेति कृतार्थैकस्तुदरवणयोः श्रीविलेषित्यार्थोपिन्न विषये
इति श्रमनिर्दयामस्यत्वत्वान्वनिर्देशेयमाहितेनार्थः नत्वन्यापेक्षविषयात्मानस्तु निर्लेशादितेर्हे
स्वार्थोकताद् विषयेनेवेति लेशामर्[illegible]नेन्तान्वयः इशेमिति हेतुवीवलयतिल्लकत्तूपरान्न
लर्दशेषोभिः किंपवलितम् नहर[illegible]लक्ष्मादीति श्यामलितायाम वर्णीनातुलितानि श्रा
म[illegible]त्यन्वयः लक्ष्मीत्वते विश्राम[illegible]मानांमहन्नलक्षेत्रमसीनन्नां जिनपुत्काति ममिंसंश्लेति प
मान्दहप्रमामानीसेवंरूपेत्यर्थः विकसनेनरंशोभिकाहित्वेगुणाहूपमालसवनम् सर्वदेति प्रत्ययः सहमर्थो
नवनलोभिरेशम्यवेतः पलायनाभावात् दीनाः परिमाणविशेषवदिहितान्ता त्वर्णांसुग्र एवंलेशयानत्त
त्वेभसंकीर्णविषयमत्वेवत्तुणादेशीकरणादिक मित्यादिपदेनदोषगुणीकरणां यद्वः केचित्त्वेकमाहूनानेपि
पादेयुक्तरः श्रमेत्यपियुक्त एवाइदमेविषवत्तुदार्थपरामर्शीकृतत्वात् इति लेशमकरणात् सूत्रार्थेति स्तव
नीयस्यार्थेस्यत्यर्थः भुत्तेति लक्ष्यनिर्देशाः स्वगुणंविपुलं अस्याः स्तः स्तोकेः इत्यत्रलंकारात्र स्तवमालायाद्वे
नमनवत्ता विपद्या वलीविशेषः उत्थने स्तवानामनिवेशेनसंकुलार्थेपरवाविपद्यत्वेनेनत्वामकनाभि
स्तवनम् नत्वामसक्तनिलिनितरत्न जातिजातिसूत्रवनम् नपरमालाशकार्येति सर्वोक्तेस्सव ग्रस्यादिदेव

प्र॰ वे॰
६३

उल्लसद्रूपेण तद्गुणालंकारो न स्यात् नृपेष्टा गतिः अनुभवसिद्धचमत्कारस्यानिरूपितत्वादनवकाशेन विरुद्धतीयम् अथ
वा यं तद्गुणापेक्षया वकारक्रमभंगेन काव्यप्रकाशकारादिमतेऽपन्हुतिसमवर्तित्वेऽपि [illegible] तेनात्र न तद्गुणास्योदाहृत
त्वात् अत्र हि पूर्वं मस्थानामरुणगुणत्वमनंतरं वैवर्ण्यकत्वेन भयेऽभ्योन्तद्गुणत्वमिति तद्गुणाद्यस्मिन्निति नामालिम
नम् पूर्वेति वस्तुनि विकृते रेखा तेन त्वपि पूर्वं वस्यायाप्रवृत्तिरिति पूर्वरूपालंकारः सहस्रकाशः शु
रेमिति दृष्टान्तनवविरहिणामिदि रेखान्यपि हि दंतनमयोयस्याः सेवरागस्य हि लिम्पोदाहृलीति शेषः यं तो हृ
रेवच्छिभिर्गेंडकाव्यमपश्चामराहूतेन वर्द्धितयपि सप्रयः सदप्रसिद्धरागैर्गौरैस्माश्रितः शुक्लतां प्रभूतः विलस
न्माणिक्यादिभिरंशुकिभिः सर्वैरेव शोणिरकृतै रूपाश्रिता शायनेन तत्स्वमरुद्भिर्विभर्वनितानिदेवसरिद्धरश्रीभि
रागांतमिन्यन्वयः पूर्वं सूर्य [illegible] रंतनिति संगतः स्वसंबंधोऽयोग्यः यदर्थः तद्गुणालंगीकारस्तत
द्गुणालंकारमाह विपरिमिति [illegible] नेरतिप्रक्रेव निर्वाणोऽपि स्वनवस्त्रपि रक्तोऽन्यरक्तस्थन
भवसिद्धनिस्त्रिष्टः गंडेति देवीमकृ [illegible] पानवक्रीर्निर्मिदेनापि क्लिलेषंकिलेटिसागानांगात्र
प्रदेशोपरत्यपि विद्रुम नथावैरिस्त्रीणां नयनकमलेषु स्थितानां ननामितप्रमाणिं प्रोज्ज्वलितदपि दिदृक्षुहिमद
स्वयान्तिरागादेतेन तस्माशौ वशित्कौसुकल्पान्यादेत्येवतदाहलिमाशावादिम्यः पूर्वानुस्मरतेन तक्रप्रमयस्त
स्मृतिशीतिलयावत्स्फुरति प्रकाशानन्दमयर्थः विशोभाकारे गतिमाक्कलहितगावि [illegible] नुपेणो यथ्यैः उल्लतद्गु
णालंकारप्रकरणाम् काणेति यस्य स्वीविधिवशात् पूर्वसिद्धस्यनतद्गुणासौ [illegible] प्रयुग्योत्सालंकार
नीलोत्पलानि कर्णावतंसीकृतानि कथितिकारिकाप्रशायनं समतस्य उल्लसद्गुणालंकारः नीलितयोरिति

64

६२

वः पक्षेति पक्षपातः निरूतानां प्रतिसामंतानां शत्रुभूतानां मतेन: द्रोणेभु महान्मूलेन मध्योन्मूलेन [illegible] वादश्चो [illegible]
यः पंचमस्त्रा भूतमयत्नमेव विशेषयोर्देशोपति वहिर्मयरन्ध्रादिः श्रेणिभुवनमा [illegible] मयः वीरमर
सदृशत्वात् स्वान्तेश्रंतः करणेभुग्राकाशमयः तेषां सूत्वमात्रप्रयत्नात् यथाक [illegible] दिनस्वप्रपंचवंसह
तोपमानेन्यादिरुपमानेचोपरंजकंचोपमानोपरंजके नयोर्भावत्वात्ता प्रकृतेप्रस्तुपमानता उपरंजकतावेस्यर्थः
उपरंजकमानारोप्य मानानानहुमस्तुपरंजकंतमिति विषयीरूपकं नरेतितेनोपमानता अतिरेव प्रतिप्रति
दिवसेऽपि नायमानोदयरन्ध्रादिवत् पुनं [illegible] नराम्यरुन्मस्तुदाहरणेवहिर्मयरुमादिप्रतापवर्तनेव
स्पष्टेतिप्रकृतात्वं विनेति भिन्नवंट् [illegible] हितापरपहृवारुमाराविलिभावः कर्मिकेस्त्रुपलन
णम् नद्भावे विग्रहणागसचनेनेयत्न [illegible] संद्गाभिनीमादावण्यमलंकाररूतिवोध्यम् रूतिर
त्नावलीप्रकरणम् नद्गुणरूति स्वगुणत्यागादेतनरंप्रस्वदीयगुणग्रहणंतद्गुणालंकारः पद्मेति नवतास
मोक्तिकमयरकांत्याणणगावदाचरतीत्यर्थः वीरेति हेवीरत्वदरिकामिनीवनभुविपरिधानेकर्तृपल्लव
निकरेणासंस्पृष्टपर्णारुपवनबुद्ध्यानाहरतिनगृह्णाति कीदृशानिनिजकरकंकणोंतानादानोत्थास्वदंतकांत्या
विवृतानितथाननीत्यर्थः रूतितद्गुणप्रकरणम् पुनरिति स्वगुणत्याग [illegible] रंपुनः स्वगुणग्रहणंपूर्वरू
पमलंकारः हरेति नीलोपीतिपुक-पाहः विभिन्नेति मरुरेवतिकगिरिवर्णानाम् गरुत्प्रयतेनाहतोननाव
भिन्नवर्णाभिर्बिन्नवर्णाः स्वर्धस्वरूपाः ग्रस्ताः यमतिमेव्यांकुरनीलेवनैः प [illegible] तः स्फुरेत्याहद्याराल
विनीलपुतिग्रानिन्येरुत्रानीनर्दैः रुद्धाविविभिन्नवर्णारुतिवामयः किंचिम्पामरवीतपग्रामणयन

द्भेदाग्रहणं निमीलितमित्यंगीकारे प्रथमः पक्षः॥ सादृश्याद्भेदाग्रहणमित्येतावन्मात्रं मीलितलक्षणांगीः
कारे तु द्वितीय इति भावः। इति सामान्यालंकारप्रकरणम्। भेदे तिरोहितेऽपि ... उन्मीलितं विशेष
कश्च क्रमेणालंकारौ भेदाग्रहाद्युन्मीलितः ... सामान्यमीलितसामा
न्यालंकारन्यायेन एवं चैवं तत्र चानुल्बणतोद्भूतां करुणाग्रलेखा... भेदाः संक्षेपदिशा
प्रतिष्ठन्तो वेदयिष्यन्तश्चैव प्रकाशिताः ... विशेषकोदाहरणं द्रष्टव्यम्। यत्तु मानालंकारेऽवगतार्थ
त्वात् ... योरलंकारत्वमिति तदयुक्तं उदाहृतस्य ... विशेषस्फूर्तौ विशेषदर्शनहेतुकप्रत्यक्षत्व
त्वात् ... कपोलकल्पितपरिभाषया ... मानालंकारलक्षणे तथापि ...
नयोर्गतयोर्भेदे ... सामान्य ... कारेणामीलितसामान्यप्रतिद्वन्द्वितायुक्तमेवालंका
रत्वं ... योरिव विशेषो ... कृतं विस्तरेण। तत्पदिति तत्संकुर्वतो भवास्य ...
... विलास ... यो रिम्यर्थः। उद्दण्डी ... कमलाकान्त
नाभीकमलपरिमलप्रमोदि ... नासादयिष्यत् तावदयं ... यन्तु ...
... त्वात् ... उन्मीलितस्यैव ... तत्त्वतो नभेदानवसायमा
त्रस्योक्तत्वात्। वाराणसीति तां ... लोचनादिचिह्नसाधारणमपि ... पार्श्वोऽर्जुनः ते
नकृतोयः ... शिरः। एवं ... विकल्पेन ... भेदः ... मी
लितविशेषको किंचिदिति किंचिदिति किंचिदभिप्रायसहितं ... रालंकारः चेत ...

लक्षणनिर्देशः यस्येति स्वभावतोऽपि हि तेन च यतो लाक्षाकारसो नात्र लिङ्गमतः मन्त्रिकेति [illegible] कुलेन [illegible]
णः इति मीलितालंकारः सामान्यमिति लक्षणनिर्देशः विशेषो व्यावर्तकधर्मः [illegible] रः वया [illegible]
वालित तु लोनोद्देन एकेन तद्गुणस्योत्कर्षेण काम्यपरस्य लाक्षारसाभिसारिकादेः [illegible] मुखपद्मादेर्भे
दस्य तद्रूपस्य वपासेथीमर्थः उक्तमेवार्थं प्रसङ्गादुदाहरणान्तरेण तत्यथावद् यति मीलितोदाहरणे कोऽस्यादिना
वस्तुतरं तेन नभाएव नु मन्तव्यः नन्वानिर्विशानां [illegible] तवक्ष्यलक्षणमानमस्त्येवेत्यन्नुपपन्नः केचिदिनस्यानु
त्तिमिश्रेणत्वयः काव्यप्रकाशका [illegible] कम् स्वभिन्नलक्षणवस्तुवस्तुनायत्रिगूहनेति सेना
शेनुकेनापि तन्मीलितमिति [illegible] एवं चैतस्येत्यन्नमीलितालंकार इत्यत्र नत्नेनान्वयः
श्रयोगेति श्रवणगतत्र लोचयोः लितरस [illegible] रस्यान्तस्य कालक्षो कि नाभीवर्णो यात्र सानिरोवाका
नु भारति मकारेणास्वगत श्रामसा के लीन [illegible] तः स्वभावत्स्फुरितं श्रवणकटीस्फुलं ननस्वादं णाके कुलपदः हे
तस्थितिः मेदाप्रवमलपेपीति सुखपद्म [illegible] भेदवभासेणोस्य थोक्तालिकास्फुरणेन हेतुनाः लेकांतरो
ति स्वरूपतिरोधानेन मीलितासंभवात् मेदातिरोधानेन च सामान्य [illegible] संभवादिति भावः सामान्ये
ति लक्षणाच्च सामान्यादि विशेषाग्रहणे इति सामान्यालंकारस्य सामान्य लक्षणम् [illegible] विशेषाग्रहस्य स्फुटं विहेदे
शृङ्गमाले कुचिन्त्रापृत्समानो इतिश्राव्य सकारांतः नोति इयतं तस्मिन्नेव प्राप्तिरिति भावः [illegible] एवं तस्मिन्नेवेदं तेन सतत्वं
भावमिति तत्र प्रणयते पूर्वं श्लिष्टेति मीलितं पूर्वे हारशोदिन्यादि पृवींक्तं श्लोक कृतालिङ्गनयः स्वरू
पतिरोधानेस्त्रयोगतरलपत्यादि स्वरूपतिरोधानस्य लेश्रुलेकांतरेणास्यादि स्वरूपतो नाप्यमाने साहश्य

श्री० चं०
२५

सांचकं पादिभित्तनुभावैर्व्यभिचारिभिरनुयातं एकं नेह रसप्रमाणमेतीसमीपसूत्रगोपितस्वरीप्सन्वयः लक्ष्यते यस्येति ग
वमितिसूत्रालंकारः गुंफितं तच्चाख्यं न च यं प्रीवयस्यानामान्हायत्वात्प्रथमपूर्णमिनाय [illegible] आत्मस्वरूपे वसिन
ध्येः तुदाहर्त्तव्यमिति यथाचक्रसंदीति पदोपद्याली वालांसस्मितं प्राह् [illegible]
नराह्वेतिमत्तोनायमित्युक्त्वाप्रकाशनमितिवोध्यम् वस्तुसौंदर्येति [illegible] सौंदर्येत्यस्यः धृति
भावास्पदत्वात् धृतिनाश्रयत्वात् उपसंहरति अथेत्यनियेषित्रस्यभावादिः कारणमस्तीत्यन्वयः धृविका
न्तोक्तिः धृतोक्तिरिति यदन्योद्देशकवाक्यतदन्यप्रशंसिका यत्ते चेत् धृतोक्तिरलंकारः तेनेप्रसादेः कलत्र
च पुष्टेर्दूरीभव अविवक्षितत्वादिति प्रत्यभावः प्रकृताप्रकृतश्लेषे प्रसादुदयमानूपः कांतिमानुर
कमंडलः प्रत्यादावप्रकृतार्थस्य प्र[illegible]नयान्वयः स्वीकियतेसर्वथैवप्रकृतासंबद्धस्याप्र
तत्याकथनेसंबद्धार्थविधायक[illegible]कनेपिश्लेषवादिनाप्रकृतस्याप्रकृतसंबंधोवाच्यः
सम[illegible]भवतिविवक्षाविरहादि[illegible]कृतार्थकथनम् तमाह् नखेति अप्रकृतार्थ[illegible]
स्यार्थः तन्नुनाहशविवक्षाविरहेनार्थविन्यासमात्रेणा[illegible]पवेल्यासंकार विद्धितिविशे[illegible]
तथाचश्लेषसत्वेपिविच्छित्तिविशेषाभावात् धृतोक्तिरवश्यंप्र[illegible]माशयः अतः श्लेषमात्रमितितत्व
चतिरस्कारणमेवोपक्रांतं तत्र श्लेषवत्विन्यासंकार विद्धितिविशेषेति [illegible]
विशेषात् धृतोक्तिरवश्यंप्रतीकार्थान्याशयः अतः श्लेषमात्रमितितन्मा[illegible] २१
तत्र[illegible]राकरणमिति तात्पर्यति विपरीतः पाण्यवीथिका [illegible]

66

लीलनास्त्रखेननरितंयोग्याः स्तनाः आम इति प्रकारप्रायेणाणावकुलेष्वमाल[illegible] नाके[illegible]
योरतिकोपात् किं हितास्तरणादिकं समागमप्रतिबंधकं च यद्यपि[illegible]कं[illegible]
व्यतितास्मतीस्थिताद शाउत्यादिपूर्वपद्मवेयः कल्पः प्रश्नोयेननाद्यास्मात्[illegible]ते रुचिरादेव
मानेस्मर्थः श्रुततमायाः पश्चान्नायुक्तायाः प्रश्नोत्तरेति म[illegible]नीतरेत्याममित्व[illegible]
रघ विप्रश्नुत्तरार्थः केद्वारेति स्रोतोपरेरताः केइतिप्रश्न[illegible]केद्वारस्यतेन्नस्यपेतवतोवनाइतितदेतो[illegible]
केवितः विश्राकायोरंतीतिप्रश्नस्य[illegible]हिनाइति नलिंकचलमिति प्रश्नस्य यद्वतवंचयत्ता[illegible]
णादीनितेनाभित्वम् उत्तरम्[illegible]णवायाभिन्नत्वं तु नरस्मिन्परविषयेय साभिप्रायवो[illegible]
तस्तूतालंकारः परायायाभिन्न[illegible]स्पसाकूतचेष्टितमर्थान्तरविषयमितिवाक्यार्थः संके
तेति संकेतकालेमनोपश्चनिज्ञितास्मितिपावत् चिरंतरम् नेत्राभ्यामर्पितमाकूतं यस्मिन्नतद्यथा लीला
संवृतिपद्मेनेत्यादिक्रियाविशेषणं च इतिम[illegible] पिहितमिति लक्ष्यनिर्देशः तल्पेशयनं वक्रेति वक्रम
स्तवणशीलानांसेदहितानप्रवेषणाभिः कुंडैभिन्नं लसत् कुसुमं तद्व[illegible]वयस्या सखीभिः त्वस्मिन्नाकू
तांगुलंतंप्रति सखीनखाः पाणौवक्रलेलालिलेखत्वयः स्तुतालंका[illegible]भिप्रायमवगम्यसाकूत
चेष्टितेनोत्तरसमर्पणं तादिपिहितालंकारतु गूढंपरहृतानं त्याकाराकूतचेष्ट[illegible]कायत्रैवतिमिमेतोवापः
इतिपिहितम् आत्मोक्तिरितिलक्ष्यनिर्देशः चोरीरतेकृतं यत्संकेतभूतम्[illegible]लतानीसपत्न्यः उपप
तिनात्रारमाणस्तो वेकापकृतौ प्रापौतवेक्षते प्रतीस्यांरथ्यायां एकाकाचित भामावलितासखाः कुरस्तान्त

अ.चं.
६६

67

तोयोद्भूयावस्थानविशेषणात्स्यात् कांतिमत्त्वेति कथितिवदेनवश्राणुग्रहोस्यर्थः सुभ्रूत्वमिति तोमन
भूदयितात्दृष्टिप्रसंधो [illegible] कोपोरोषः विकारश्चरागिप्रवृत्ताति [illegible] वतनेसमेरुमितिवमथोम
स्वविशेषणात् पदेरागिताशृंकिमयोले नमश्चलितश्च संबोधनम् [illegible] उत्थासतोमित स्व
रूपेणोपरान्तकलोत्थापरोलेत्यर्थः इतिविह्वलोक्तिः मुक्तिरिति [illegible] गमनायक्रियायायस्वस्वाति
संधानंवचनंसाधुक्तिरलंकारः त्वमिति तावकं मतिवचनं मुग्धेसहमोत्थं दंपत्योरिति तस्मुकस
प्रतिमात्रमस्यर्थम् नितान्तम्रमिति संबंधः कलशाद्योवीनयरः सोमतीयविषयभेदस्योक्तिरितिभेदा
प्रयोगकलादाह तुयेति नन्वेवंसत्या [illegible] लोदेपत्यादेखाजोक्तिरेवेतिप्राप्तकेविरुद्धेनेत्याशंक्या
ह एवंचेतियद्येतिपत्नीभीकारे [illegible] पूर्वग्रंथप्रायमत्ताभिप्रायेणेतिभाव इतियुक्तिरलं
कारः लोकेति प्रयुक्तिरित्युक [illegible] ति प्रर्थाहितरूमासानभिव्याप्तमर्थः नाम्नेवेति [illegible]
रदत्वनाम्नेवबांहितदात्मनमात्प्रो [illegible] व्यपतिं मनलंवदानमुद्रामिनदेवनवद्धयं [illegible]
तोविश्वप्रसिद्धत्वनाविप्रकृलेयस्तेतिकत्यर्थः यस्मताहशोयस्यर्थः इतिलोकोक्तिरलंकारः छेको [illegible]
तिलक्षनिर्देशः अर्थोतरगर्भितामर्थांतरगर्भितकलासमीपस्यवृत्तांतः [illegible] नसमीपस्यम् सत्त्वामि
ति एकाप्रमातवृत्तांतस्तत्समीपस्यक्रेतिअर्थः तेनलोकोक्तुवादेन मत [illegible] स्वनः [illegible] तः
गताः विकारीनांमल्लिकाकुसुमानांपरिमलस्यमरोधस्मिनताहशोपौ [illegible] मयेन [illegible] हेतु [illegible] स्त

६६

मूलगुप्त २

तीय: स्तुत्य: आगमेन लाल तीयस्त्र प्रनीहाठे: तंमसंवोगे हिनीया इति तृष्ठोक्ति: त्रिह [illegible] त्रि [illegible]

गम् अर्थशग स्यापि गच्छाम्यखिलेष्य दोसंग्राहत्वात् वनेति वनेलतिहि [illegible] ठतत [illegible] मन:

वेशं कूर्ध्वग्रहं नस्व मनं स्वा मपत नसंस्यज कंजलेणनेति नस्यानकण: कं [illegible] न्नु हृदस्यानिष्ठ [illegible]

प्रभिरं नद्विहानामकेन दलायमेदे स्वनाथाकेनें द्रेणाग्रस्वस्त्री [illegible] नद्वियोगा त्वनिप्रकोरेणमयनि [illegible]

आलिनस्त्रागणिप्रमायत्वानं नर्जनं कार [illegible] मध्यमनेनतुराय: पयेधि: यस्मेलत्तीमहात्त [illegible]

लक्ष्व हिमयन्तय: पयेति परवद [illegible] करुणमित्यर्थ: नयेति लत्तयापुत्रत्यस्वयें: तुष्ट [illegible]

गणेमतोयिद्योगरायाणामतृति: तहप [illegible] णगतापरागेपूलिभि: आनयाच गोपेनिसंवोधनम [illegible]

र्कचित्स्मरहिणमे पुलकाप्लुतंच तायम [illegible] : यत्नभावः परिततोपतनंमगांविषमेषु: पंचशर: न

न्नातिवल्लमनगांविपमेषुविलासमनसंच प्रबलानांमहीगणंवलरहितानांच मलेयंसहृदनेषांहंगोप्या

र्गचैनोलनामितिलंकानग्रयतेगच्छतीत्यर्थेतननेकामयतेउच्चलीत्यर्थोग्नुरु: नहृदि: करणंच प्री:

गणाच हूंषृ सैत्यनेनेतिवोधम् गच्छयमीति गच्छम्पवपीनस्थे: [illegible] रीकृतन: संपूर्णन: गच्छामी

ति प्रस्तुतमहिपयेप्रस्थलिनेमि गुणेषु: चिरकालनदर्शनेनाविनाश [illegible] रिनयेंछुनहृदेनन [illegible] स्थि

तसंभोगेनेत्यर्थोगुरु: विलनस्याशेरकंनतनयो: कृतस्नानोत्तन: प्रस [illegible] नर्थेस्थितविलिहं गच्छ

ति तेनहयोरकोर्निजाने वहहृ थेवात्नानंवचयाव इतिगुणोर्थ: आमंत्रणस्माद्गुनेनाहभेगारावनयांतृति

देशः जात्यादिरूपस्तात्पर्यविषयं भिन्नत्वे इति आदिपदेन क्रियादिपरिग्रहः उक्तं गाथानितं सं गायमानाः स्वहीनो येषां
नैः नादिति नौ अर्थं नीवपूर्वं यो यूनि प्रक्षीणे अस्योत्पाभिमुखं विप्रचलितो यस्य [illegible] यतने योरस्य सेवेषा तेना
न सकलनं भवत्तमपदानत्वं भवत्तमपदानत्वं पयो तो नाह यो पुनावपिभिन्न [illegible] नामदृष्टि रूपसेवी भवस्व
रूपाख्यं भागो पद पर्यां पुरुषेकुः इत्वा सकलत्वं यथा स्थानयोपासपरता पुरुष [illegible] णीयकृतित्यर्थः पूर्वोत्तमह रागेकृ
भगत्वादि स्वभाववर्णनम् अत्र सकलकृक्रियास्वभाववर्णनमिति भेदः उक्तं स्वभावोक्तिः भाविकमिति लक्षणे
शः अयापीति समनयनं नयनमिति नमाचावदंति शास्त्र ज्ञानतदात्मनितं पुनरीयं पदे हृदयः शहते नोप
मिति नदाग्रायनाहीयति इति समन [illegible] यापिसमहृशोः पुरक्तिष्ठतीत्यन्वयः अत्र नयनपदेन स्ववाचः
कपूपशक्यसंबंधेन नेत्रपदं लक्ष्यते [illegible] नीतिः किं स्ववाचकवाच्यत्वयदूपशक्यसंबंधेन वक्तृ [illegible]
हृयतीति वचो व्यायो गोरित्यादिवत् [illegible] वावोध्यानेन संयुग्रणेवस्तु इति विश्वः इति भाविकम् [illegible]
नमिति अहेतुः समहेतु अनिजदासात्तावकाः तथा [illegible] व्यापकलक्षणम् अवोचनदधितया सा [illegible]
तरेव सपर्वतनसा किरीटी अर्जुनः कृष्णात्कष्टात् अंतनेयेन [illegible] सुदानम् अस्तुफेरेति लक्षणे [illegible]
अङ्गुलं वनदन्तस्यम् मिथ्यारूपम् अकृपयः समुद्रः आकृतिरिति स्वरूपेण न [illegible] तत्ताभ्यां भेद इति गाव
अतस्त्यो अङ्कुतत्व विशेषणास्यरूपमदर्शयति अतयोर्विरुद्धादि एतन्यंत्रयोर्गौयो [illegible] संबंध [illegible] यो [illegible] अत्र
हृभम् असङ्क्तितारतन्येनेति अनयोर्विरुद्धासङ्क्रिमाई अस्मिति पक्षेन्वयस्तासङ्ग [illegible] जनता [illegible] र्थः

श्री चं.
६०
68
६२

हस्तउस्मात्स्वान्मवति तदन्तं निःशेनमथामहृहंयोजये गतांनिवर्तनेपराम्वनातं [illegible] नेतेप [illegible]
निसप्रवधनंतनयोर्नेः उम्मत्तः मिस्सथाप्रोधितस्तांगाता ननादीवचनः [illegible] प्रातै [illegible]
मत्सहीमोग्रायोगीभूस्मः उतिदृष्टेकौतिः वकोकिरिति काम [illegible] नेरिति [illegible] नाव्रतनेचदस्यति
हणेस्वतयोहोयास्यापविजीति सीतांप्रतिगावणंतिः [illegible] मचनत्य लप्रतिसोनाया: नेन [illegible]
तिः रामः शुभसंत्रामेशुवनोः अतीत [illegible] नस्थारथनीमथः प्रतिघाथेनलपुलेविस्तः ननस्वे [illegible] ५२
इमाद्यं भन्नानरवणांस [illegible] निचर्णानांविलोपोयप्रनादपशुनः पदेस्वदेः ग्रा [illegible]
हिति शल्पस्पति हृममहन्तामि [illegible] ति ज्ञलतिपिश्वहिमतांसूनलकरूपोलक्षीमावेस [illegible]
मेतेस्यंलीलयासंलाओमितिशोभाप [illegible] तागाधनातिम्पत्वदः उत्पंकीहकृतदाद मितांगीति
रुरमभिषेस्वलत्समावावतम् वलेदेवस्मामयेयेषु उतिवामनाभिप्रायंप्रदेवता: भेद्वेमाभेनेता इवंतम
मथकावनीनं उतिलक्षीमघ्रस्पोतनं हृंदावनस्यान्तेमध्ये उतिधृतीकृत्य भिमायं स्वगाधिमुलतादेवनक
रेपुनः मरधुरगवराभीतिहलेप्रमन्ति मितिध्यानश्रवणात [illegible] मावकं नेवेलिपातेस्या स्वसंप
सौकुरंगेचेतिविस्वः कश्चिदितिमश्चेनरथेसीरोहस्यतिः हृथ्येन [illegible] सः हृषमाभिप्रायंहृस्तीव
वाममृगोपोगवांपालकउतिक्रमाभिप्रायस्तुनइमिति श्रवोभिस्वादिप्रस्तानां [illegible] रसहस्तादयेस्थम्
लवम् प्रममालोकेति प्रविचायेत्पर्थः सात्मयाशुध्यमालया शुनिवर्कोतिः स्वभावोतिरिति लस्पति

अ. चं.
६८

69

सर्वासां तसिंस्येतेनोक्तः [illegible]तिभावास्पदानि तु [illegible]निलप्रयोजकानि अवच्छिन्नतादि निगद्यार्थ्यानाविशेषविसंयोगोऽं[illegible]

विनाभूतर्थ्यादिः किंयतेस्तोत्रात्मीयालंकारलक्षणे विनिध्वनिकारलक्षणेन [illegible] दिनार्थः तुल्यादिति

निषेधाभासमाहेवं बुधाः केवलमन्वते आदेयोऽयो [illegible] प्रसक्ते निषेधे [illegible] लाभेन [illegible] लाद्दृतीयच्छ

गच्छ सीमन्तदारुण्यायोः प्रतिपादनादिष्पष्टः प्रसिद्धत्वादापि [illegible] इति विधिः हेतोर्विशेषे हेतुम

ताकार्ययोरवच्छेदः कार्यम यथा [illegible] विद्रुमच्छायः प्रवालकान्तिः [illegible] च्छायप्रभरुचि[illegible]

मानेऽरति मानेन तच्छविश्रीति [illegible] विनाशं यत प्रत्युपशमेवाश्रयति [illegible] मालिरवं[illegible]यः भूम्नः

हेत्वनन्तरं तद्भावत्वात् सानेक्षेपः [illegible] प्रसुप्ती भूय तिष्ठतिसति पर्यंकरोत्याधूपमन्नताङ्गन

लिनित्य वनायद्दलभूनं कान्त्या [illegible] नामत्र स्वतात्मनेनेताम्रफलं प्राप्तम् यस्मादेनाभिधेयो[illegible]

ः सप्तवचरणोऽपीयोत्पत्तं नमम [illegible] तीयन्वयः अत्र तस्माद्रूपो हेतुतत्कार्ययोः सहभि[illegible]

म भेदान्तरमाह हेतुहेतुमतोरिति कार्य [illegible] त्र पक्षान्तयः तत्र हेतुमता सह हेतोरभिधानम[illegible]

हेतुरिति लक्ष्मीति कटाक्षाः विद्रुमोल्लक्ष्मीविलासाद्भूतयः अत्र विलासहेतोर्विलासाभिन्नत्वेन [illegible]

नम पदार्थविपलत्वान्मायाः प्रयोजनमाह अत्रेति कार्याव [illegible] तिविग्रहः अविना[illegible]

भ्यासनगोरा[illegible]माशेकार्थेग तोपादेयत्वादुपादेयत्वादिसंग्रहः आयुरिति [illegible] कोविदहव[illegible]

विधोविद्मानतत्यन्वयः कीदृशः तान्नूपस्मम होत्स्वस्मायुरिति कायानि [illegible]

ऽपि विशेषेणानन्तानाहोणीभूतानां तेषां राज्ञो कलितनाकृतिः धूनाकारः वारश्चि[illegible]लस्मा

६८

[illegible] नेति विशेषणात् [illegible] तिभावः [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ५८
[illegible] कोकिलः [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ॥

ग्र· वे·
५९

70

ग्रोविवेचोपोमर्दस्वाध्यविद्दिस्यमप्रोग्रम: अर्थ ॥ श्रीथिस्तथोत्माद्दल्लयासस्त्वामेवच गासक्षैवक्रिनर्क्षेष्ठ विवेलमा
ष्मिवारिणः नवार्हिस्पाद्दसीभावः सिमाद्द[illegible]ह्नाह्नः स्वृतिभरनेनोक्तः [illegible] पलवाद्दित्स्याञ्ञाभा
दः देवेनेत्यादि ग्रवतिशुष्ठत्वाद्रूपलत्वगांवत्ति [illegible] नित्वाञ्शुष्ठत्वाच्चादेः [illegible] पक्षोरादूतोदि
शेषिष्यामः स्तुतिरिति कुंभसंभवोगस्त्यः एकतुल्यकेन समुद्रं पीयमाने [illegible] त्यादौ [illegible] द्वपयोमेत्सरहू
मियोदहीलेनगमाद्दनरसोस्तुतिः प्रभावातिशायप्रपंचन्त्वनतनयात [illegible] भ्राजोद्दवाःस्वाक्रंदगास्विनिभाव
ग्रथमिति भूरिश्रवसंपिक्वेन्द्रलमवलोकनत्वथूलाप्रुक्तिः सप्रवेशं [illegible] यः कोवीस्मकर्ण
णशीलः तीवीवस्तनग्रंथिः नस्मादित्तं मनमोचकः प्रतिभावः स्पर्धमानायस्तुगामावस्थयाकरणाव
समोचकः करैति निमिषमिवदि [illegible] षेष्ठाभीस्मन्वयः कौरवाः कायपांदेसानीरेवतत्र [illegible]
त्प्रादिक्षेपात् पुत्रभेदेनान्वयः [illegible] स्कागविस्मीर्णाः प्रक्षौमिप्रसंघायाविभवः [illegible]
त्रश्रांस्तुवंविभतयारण्यामः स्वस्य [illegible] ओरसंयासतोभयाग्नवनेसवत्तंगच्छेतीनवप्रस्य [illegible]
शाश्रांद्दावस्तुपरेशाभ्रूपालिशांतफणीविल्लुतनुपालाः [illegible] यानाः मिहास्ताशांतफणीनामुत्तरं [illegible]
पलेरूनैरत्नितयातिशपेनलोलैश्चवेलेरपांगैर्लैश्रांतैक्ष्य [illegible] तथा [illegible] नयोलांचाः विस्तत [illegible]
मोलुठनपुपेपेलाद्दमांस्तिष्टंतीत्यन्वयः ग्रमस्तोरसमत्तनुः –वस्त्र [illegible] वि [illegible]
विमग्रंद्दलितिमिवाभासद्रूपवत् त्वामीति ग्रनिष्टग्रभूत प्रथिसंग्रामेन [illegible]
मलांगदस्थारतित्वरूपत्रयर्थः ग्रयमत्र विषयकत्वदूपानोति [illegible] तमवर्तिन [illegible] भाव [illegible]

निकेतनस्यापि इतिरेखलेकारमकरणम् भावस्येति निर्वेदादेर्भिवानेभावस्यमर्थः [illegible]
यः तेनचक्षुञ्चत्वानुमानोपमानोपमानशाब्दार्थोपपत्त्युपलब्धिसंभवेति प्रमाणे [illegible]
वतोऽपि पनरूपाणि तापिकाचेष्टादथादीति कारणानि कोष्यवर्तमानानि [illegible] पु[illegible]म
पदेनोक्तं कार्याणि च कटाक्षरोमांचादीनि तथाविधाने [illegible] एवं [illegible] पुत्पमानुभवपदेन
मेव कार्याणि स्वादिनोत्पादनेकसंबन्धत्वात् भूतान्युक्तं [illegible] भिचारिपदेन विशेषणादभिन्न
तः कार्यस्यापि नचारित्वमिति सू[illegible] सकानुरागादिको यस्मात् कारणमिति विकृति [illegible]
कार्येवक्ष्यदर्शनजन्यापिनस्यवि[illegible] हासः पूर्वमाणातिपालाभाव्दजन्याचितवृत्तिः [illegible]
मितः आदिपदेन क्रोधोत्साहभयज[illegible] निर्वेदादीनां क्षणोपरिग्रहः वि[illegible] शेषपदेन [illegible]
स्थायित्वस्यैवानुक्तपरिग्रहत्वेकान्ताविषयाभिनयानांत्वं च विवक्षितम् तदुक्तम् रत्यादिस्त्वोवदेव ः।
स्यादेवादिविषयः स्ववाः स्थायाभावभावस्यात् तत्तदास्थायिभावभाक् इतिस्थायित्ववत्ताभिम
तस्यरसत्वे यदाहुः कारणान्यथकार्याणि सहकारीणि यानि च [illegible] स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यका
व्ययोः विभावाअनुभावास्तकथ्यन्ते व्यभिचारिणः व्यक्तः सतैर्विभा[illegible] भावो [illegible] इति अभि
व्यक्तानो च रत्यादीनां रसरूपाणां आत्मस्वरूपात्मकत्वात् [illegible] [illegible]साद्रुदेशोनरूपविशे
षसंगतानुभव निर्वेदादिरिति निर्वेदत्वान्निशंकाख्यारत्यादयामदश्रमः [illegible] तस्यैव वेदेभं च विनिशाले
दः स्मरणीपूर्तिः त्रीडाचपलताहर्षआवेगोजडतातथा गर्वोविषादओत्सुक्यं निद्रापस्मारसुप्तंचव स

धो

ग्र॰ चं॰
७०

71

सुरवप्रतिबिंबेभानकोमलात्प्रमलूदमस्यंगंधोस्त्वाइतिग्राह्यादये प्र॰ प्रेंग्यागर्ईप्रत्यस्तुयतिस्तुत तस्यैवेति
श्रुथेंद्रियत्त्स्मात्तुल्यमस्यइमलंकारः किंभितिग्राराद्वृरेउश्रिलहा [illegible] तवकलहवासितान्
मलानायवैदेरहश्रेयेविंद्याकैः नानाविधयकथालाये विज्ञाकोनाद्य [illegible] वविधेधेश्रुंत
मितिनिश्चिकायनिर्गणिःश्वाव इतिप्रसंगप्रकरणम् यथेति य [illegible] मालार्थोः घ्राणग्राह्यं तु
निर्दिष्टसूत्रस्ययोगानुमानयोरितिविश्वकोषात् तथ [illegible] श्रोत्रः आकाशस्वेप
मवकाशंयस्मात्स्थापयति यस्यानुकीर्तमणायः विधाराः स्तु लिंग [illegible] दयति यस्मान्निपुतत्
याभिन्वीताभिउहग्निनाः प्रकाशिताः यौतः पितावाणिश्लकतुभोदि यात्तस्मात्सविकतुराणांत
तुरं खंडे समुहेस्मरलसणोद [illegible] नेमुत्पत्नुयः अयोगास्तुपथिकतकखंडेसर [illegible]
लवत् श्रोमश्चापिजलदप्रम [illegible] श्चः यथेनाइति तत्त्वीवच्छुवलादशेयासा [illegible]
नः नासित्वोयच्चननेमूलतं [illegible] थेति तैवभूसंताविश्वयपस्मादमीमर्मस्त्वि [illegible]
बम॰ नः सततंपतिने तस्मात्संउलीकृतेवामेउविलायोनि नश्नवाः घाणस्तेभ्रप्रेषतू वपलः [illegible]
स्यताहश्चः कोथतः परः ग्रासनमात्नतहारकः असा [illegible] वतिउनि [illegible] तयः अन्तिम [illegible]
गोतीति [illegible] णाविनहग्रामथवसानादितिभावः अयोगास्तुका [illegible]
कामं नरकाः मर्मभेदिवाणापाश्रयम्भेसंज्ञा स्थानकत्वानइनिवेधः [illegible] ७०
अयंकालः [illegible] र्योगोज्ञेयः सोमित्रेइति विरूतरस्यामस्यलत्साणांप्रस्तुतिः [illegible]

५

नस्य स्वरूपलक्षणमिति नायकस्य स्वामित्वं प्रतिनायिकाख्यां तस्योक्तिः नायकस्य [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] भवतः [illegible]
[illegible]
[illegible] पालिकाः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

श्रु. वें.
७१

72

कंसिद्धेष्टॆगांभिभावेष्टलिलिंगासर्वप्रकाशनस्वाभाव्येश्रुत्यंशाद्वियते यर्थेद्वाणाद्वेप्रश्नस्तु यतिष्ठत्वं लिङ्गमाम
र्दपमोपस्यात्मेविनियुक्तस्यमंत्रस्यैद्वप्रकाशानस्यास्थेश्रुवेगालिंगेनेत्वोपस्यानेविनियोगोनाद्वियतेश्मर्थः
कश्चिगिरीश्वरः कालरुलीश्वरः विद्दिनमिति इंसेश्रुतः परार्थैकप्रवृत्तिक [illegible] नाम्ब्रुहेष्टादृशप्रभागा
नरेनाशंकनीयम् उत्पत्तेननेमान्वयः लोलमिति गुरुत्वांसद्विधावधि [illegible] काषेस्येयाचितोवि
धिनैतत्स्रष्ट यथालोलमूलयानायिकयाविपनस्पस्यम्या [illegible] तन्मकयाहायानोसीति तु
वनेकृतेनायकेननेतिमचनायशिरोविभूतसंचालितम् ततस्तद्रुलालपरीतत्वेनायिकयाहृतनमक्रो
र: विलक्षपवश्चितः ततईपनाम्नाकयेनलकांतिपेश्रुलाटयेनायिकायाश्च वेकोमालिशय्याश्राले:
सतिनमाद्योर्हेष्ट्रियालेनेवाननः [illegible] सद्भिरिति आत्मनेमाक्रु तत्सेति ततस्तुत [illegible]
सोतु: स्वरस्येमर्थ: नयासिद्धन [illegible] भाव: श्रुतिमत्व: निर्वेत्तुसिति श्रुतीतिवर्णि [illegible]
भिन्वयः सककमितिहेतुत्वर्कः [illegible] केवलीयाननदासाशाकूवीनलधिनुत्स्वप [illegible]
माहूत्तासति श्रुतिः सस्तुद्रस्यननेगोचेनिभिर्दिनलिंगस्वकेनस्पस्वसंभुकेवसमानवर्णातेलव [illegible]
द्विमन्वयः उत्पर्थोपत्तिः सकटमिति हेतविकनेयंननक [illegible] नलावलयमप [illegible]
त्यावत्मंसथमस्तितिस्कूटमेवतिक्षितने फलपर्वतत्वेप्रदगुमाने [illegible]
विनायत्नाग्रेनानिहमकरभजस्मैदूजालंमाधारावित्तमतीम: उत्पत्तयः उत्पत्तु [illegible]
निमकमाणि: पूर्वमनंत्रप्रभृतपूर्वईहयामम्मकिवामावि नोकविमर्षवशीनानया [illegible]

पादिस्वादि[illegible]नस्नोगः रम्यसागरम् नातिति नारकाणांत्वात्: सन्निवेशविशेषः शक[illegible]
तः लोके[illegible]विलासीति इत्यादि द्रवाकारं ज्ञानमिहोपमानं इत्यं शाकन[illegible]ता
प्र येषु उपमानम् अतिकरणात् ग्रंथेति ग्रंथपद्गुणाग्रमभ्रमभ्यारनालिह[illegible]
सोऽस्याघनत्वंपः हानवादिविशेषः पोलनाकं दंपर्यं शलिनं स[illegible]कलान[illegible]सान हादशवादि
छपिंदं प्रत्यस्य स्यापि फलायोगात्मक्रिनुनेन करणत्वादि[illegible] फलेननु पतिनिहेवाना इत्सुप[illegible]
लिङ्गविनेति क्रमात्संभवे बहुत्वं[illegible]न्याद्यपक्ष्मलिङ्: बकुलेष्व प्रकाशापूर्वमपि सुवृति[illegible]
करोमानलभाई यं मन्त्रादेवप्रीति[illegible]मन्त्रस्यापूकश्लोकयमापमानश्यवो व्रसोगा[illegible]
णमामूलं तिविक्रमकपलहृः प्र[illegible]नयस्पन्दा हरभविष्णुर्नीमत्यः विवक्ष्नेन[illegible]
लकुभिष्यतोऽन्ततदर्थः वलाहिति [illegible]कोकिविषय देशनाः शयनातिवलात्करणः नातिव
पापानिवेशभूमा कमरूनात्मेवभवेन्न सतो बलात्कारेण कुलान[illegible]नसम्यक्तागच्छीदिति
नक्षत्रपरेणास्वीभिमतार्थरूपणपरेषा शास्त्रनुक्तिः धीतिः[illegible]केविपयेष्वामोहमेवाह
सालनास्योपनयनमित्यादेश्रमाणामित्युक्तम् सव्रतनेति हमये[illegible]तिः सुमतितके ना
ददनेनरक्षाति आचारस्यापिनम् विगायतिनिंदति सुसंशयति[illegible]णपशिष्टकद्दमारो
यथायत्तन्न आर्थे प्रहंमन्त्रनो स्वांगकेनलायामभिलाषशीले पदेष्वपि[illegible] नवेति वाजुद्धिकोत
रम्यध्वंनयत्से अपारयामि क्षलिवेदस्यख्यारूपालिंगानमकम् पदेक्षु[illegible]माद्रवसम्प्रकर्षेत्ता

ग्र·चं·
७२

73

सदृषास्तत्रस्यमेलोमसत्केद्रष्टेनतिद्दितंमंत्समतोद्रंमंज्ञीरसम्भूतस्यंसितनेयत्रनाद्यंसमतोरसंत्रेविका

याः पादेवुत्तसहशंचरणेतोस्माकंविजयायमत्रत्विसन्वयः ग्रसवदावुत्त[illegible]सितसमासप्वनतुस

सूरमंसकादिवत् पादएवावुत्तमिति तथासम्वुत्तग्राधासेमंतीरर्थि[illegible]त्यत्र उत्सपसेवत

रूपकमिति तेयमु शीलसंस्तष्टिः जलेषित्रि तदासक्रतकंपिताना[illegible]स्यांगतहेंस्त्रुच्छायासेवर्ण

तेकवमानाग्रासत् तयोस्तूते सर्वाकरूपेणसिद्धेनहित्वा[illegible]स्लत्वाणाद्वत्रांनाचरित्वात्

लितउंवेति गुणानांचेतितातीयाधिकरणकेसूत्रम् ग्रस्यार्थः गुणाम्लानापदार्थानांपरार्थत्वात् गु

णेप्रधानार्थतान्यरस्परमसंबंधः [illegible]त्वात् ग्रप्रधानत्वसाम्यादिति यथाभाष्यकारमते प्र

माणेष्टेनामधानुरूपवाद्रवनीय[illegible]तांतामिभावसंबंधः यथावार्तिककारमते [illegible]

रूपेधमार्थानांमंगविशेषरूप[illegible]थेतांचेतिसंबंधः एतदधिकरणसूचना[illegible]

प्रकृतानुपयोगात्तदर्शितो स्वरूप[illegible]रूपलावारूपमुपचरितवदाहतित्वतिस्व[illegible]

स्वमर्पितसंबाधास्वविशेषणास्यानन्वयात्कथंरूपसिद्धिः रित्याशंक्याह सरूपेति कोट्टीकारे[illegible]

गर्वोज लक्षणामूलेति सापवसानलक्षणामूलेनस्तृतः तथाचत[illegible]णानवतरति

तंत्रवेशस्तुद[illegible]गीकारेपिकिंवाऽनंतदंगीकारेप्रधानत्वयेप्सुपदाराप्य[illegible]

तसोपत्तदंगी[illegible]णास्वरूपकाद्सेवोपित्वादिति तच्छायानामितिसिद्धेरित्यतु[illegible]

स्वनय: रुवर्णद्रस्यसाहशेपमसिद्धनरत्वेनासमितासर्वग्राह्देवेसंभावतावाचकता सभव[illegible]ः

७२

मात्रमेवहः स्वर्गमिति किंतद्देनायनवयागणानां भक्तानां तद्द्वेष्वतमवोनाउ [illegible]
यः प्रश्नोमकालदृश्यः रमत्वयः श्रवद्धः स्वोदेः संभवा प्रश्नमा गात्रिदुस्य [illegible]
मिः नामेतिङ्क्स्ने नामप्रकाशपसंभा स्वक्रोपोपणामक्रुस्नेनुगमरः किंम [illegible]
मकाश्वतिमोगारुपः समकोपिसमानप्रसोवुत्सस्थेतश्रोहिता [illegible] नियुक्त्वः [illegible] ध्वरवधिपयंका
श्रीवविष्णुलेतिकमेणयोस्यम् प्रयकालोह्यदैसितिश्रा दिना [illegible] पदि केसंभवा लापमामनुपदृशि [illegible]
नरिति पथिकं प्रतिग्रामप्रश्नस्प्रमः [illegible] समानवृत्तिमेषः नकतगादित्युतरम् वोर्गि [illegible]
म्रलेस्पप्रष्टः टाल्गुमितन्नाम श्रंर [illegible] ब्रूहीतिपूर्वस्मोक्तिः पुत्रेस्यादिपंचवचनम [illegible]
वतीतिष्ठन्नः पूर्वस्पप्रश्नः नीव [illegible] वचनम् इतिसंभवः श्रोतर्दिष्टवक्तृकेति श्रो [illegible]
विशेषतोवक्तापवक्तापस्पेस्पष्टः पव [illegible] तिस्पलत्वाणमितिरपितम् इतिप्रमाणलंकारप्रकाश
म यथासंभवमिति संस्लिष्टसंकरायां दृष्टोलदपिकानोवेति यथासंभवमित्यर्थः स्फुटेति स्फुट
मवेगास्पमानोभेदेपवाम्भितिविग्रहः एकस्मिन्वाक्ये प्रश्नप्रेव [illegible] स्थितिः पतस्पर्वमुदाहरणे
प्रकीभविष्यति क्रमशमिति मोक्षस्नवाणेनुपघामिदम् प्रसदाव [illegible] वगाद्विनपाकलस
रोमेवेलायाः कांस्याः कलकलः कोलाहलोद्विद्वैकिंभूतया क्रम [illegible] दर्शितिखलनामम
गालीसंभ्रमेणालपविशेषेणमिस्स्नामसूच्यतोभयप्रश्नः नयाम्लकाले [illegible] नाहसौहकृष्यस
न्तयाभूतयेति आनंदेति आनंदेनसंचारप्रश्नापानयाप्रदेशोन्ह्याणुकं [illegible] नमाहस्पकृतात्ययाम्

श्र·लं·
७३

74

तयोर्वाक्यसमासोक्त्योः ग्रावयकी[illegible]ग्रहायो[illegible]नमत्वयां[illegible]समासांतरकप्रामोने
ऽन्यपशब्देनाह यद्वृद्धिति ननु तदीर्घस्यादेशस्य निपातनियमान्नु सेधेनयत्ना[illegible]परिमाणः तथाहि
गुलीमरीचोः स्तनुतरीरंध्रलाभ्यां[illegible]रके[illegible]चयोराद्वृणान्[illegible]रोन्द्रलोचनतोदीर्ह
त्वकातिमताभ्यांचसाहृश्यबोधम् पातित्वेकर्पणात्लिलत्मरी[illegible]श्रुत्वानेति मनुजाने
यस्मादेशप्रयोजकं पनन्तुनादिकतेतेऽर्थः एतत्तु साहृश्यं[illegible]सिद्धान्तादिति
तदुक्तं साधर्म्यं त्रिविधं भेदप्रधानमभेदप्रधानं भेदाभेदप्रधानं चेति उपक्रमविधानाद्यो भेदाभेदसाधा
रणसाधर्म्यमूलत्वमिति ननुभेदा[illegible]नुयायेनायाउपमायाभेदाशास्यानुपयोगात्[illegible]
उक्तेतानुपयोगितत्वमित्याशंक[illegible]तेति एकाग्रस्युर्शीलापनयतवेनिर्दृढः[illegible]
त्रातेः शीलास्तत्ते[illegible]सदसद्[illegible]कस्तिद्धप्रस्थानिर्तुक्तिकेत्वला[illegible]यत्नसाधं[illegible]
द् एवमिति पाद्योर्घमिति पाद्यशा[illegible] अङ्गानतद्वभाति कथंभूतः ग्रेधावोरर्पित[illegible]
गोयेनसः तथाहरिचंदनेनरक्तचंदनेनतद्[illegible]कृतः [illegible] चुलेपने[illegible]तत्याभूतः [illegible]
दक् वालातपेनरक्तानिसात्तनियस्पसः तथानिर्ऊरलाक्ष्मा[illegible]
ग्रोनंत्राक् पोर्वापर्येणेति तथाचचमत्कारप्रयोजकयोर्वापर्यवद[illegible]
लतानिभावः दर्शादिवतदर्शपूर्णमासादिवत् प्रयंचभिन्नकालान[illegible]
[illegible] फलेनाङ्गवर्गः प्रकृतेनतुचमत्कृतिविशेषः शाधितमिति प्रजानसं[illegible]मस्याः [illegible]

[illegible]मांसं सर्वथा हृ केसरीलिंगं कन्ते नतिति एवमुक्तौ नमोगुणानामु[illegible]
न्यस्य स्पर्शकं नाम रूपकत्वात् रूपकस्योत्प्रेक्षा समाव्यमतिकलामिति भावः प्रव[illegible]
[illegible]तीश्रुत्वा केनोस्यानवत् केमनमस्त्रियोगात्मनात्त्वहृत्वाः मरकतम[illegible]
[illegible]गणी नाम एकल्ला एकवल्लीविस्मृता स्तुवंह राणां[illegible]तिनाम् [illegible]
[illegible] उक्तामयोधनरासेत्रयथा एकावलीपटेपयोधरौस्त[illegible]तिलदामवल्लयगतः प्रव[illegible]
[illegible]कालतानासारयित्रिंसाः सा एहोस[illegible]ः नायको[illegible]मनमनाः नायकोनतविप्रो[illegible]
[illegible]नागावधीतिविस्तः श्रुतिशासे[illegible]नामस्थेवसानरूपाद्याः गौवेस्यनेनतिनं[illegible]
[illegible]नस्तुरावगम्यमानभेदायाः सं[illegible]लनामप्रदर्शितम् एवमग्रेपि चमत्कृतिन[illegible]
[illegible]कंतिभावमासंवयाह पयस्य[illegible]लोमिरिति पाषाणंयुलोमिरितिवमरीचिव[illegible]
मवयंस्त्रिवतिभिःस्तनिगूषस्कस्नलीहृतसंरोमोजलोवंकमिवस[illegible]यलाहयो रजनीगुंवतुवती
ह्नेन्यन्वयः नत्यायेति उपमावदूल्लेः सदंभेपादादित्यर्थः मुक्ति[illegible]यंत्रपयमुक्तालीकरणाद्रूपं
ल्लिंगं तुव्यसाधारणपदं नत्वा तुल्यादिस्नर्थः उन्मापकत्वाविशेषा[illegible]विशेषादित्यर्थः चंद्रस
उवनेमेवानां रामत्यस्यवदाबसमारोपस्यात्मकसमासोक्तौ वादे[illegible]रूपमेस्यानुपमा।
ध्यानममर्पणात् कथंनयोपल्लेदशनामिति शंकेत यद्यपीति समोविमि[illegible]तीविमिर्वागुली
मितिमिरमिवकेशपंचर्षेमृनमूर्धिस्त्याः एकैकविषयस्यार्थहृदय[illegible]भेदाध्यवसानेन्यन्वयः सा

श्रु. चं.
७४

75

त्वादित्यर्थः एवं चक्रोमामायस्यानुग्राह्यादेः स्कन्नलेकाद्युत्पन्नद्युप्रवेशकोन [illegible] युपवेश [illegible] यत्केयुक्त
मितिभावः सत्यश्चकेति यस्मान्नगर्भीयणीहयाउद्यानवापीप्रयसीवनः [illegible] इति कीटयोसमी
चीनैः पुष्करैः कमलैः शोभितोद्यानं यस्तत्कोभवति शृङ्गपद्मेसमीपी [illegible] ह्यः सुवेद्योतिनो
येसंगोत्सप्रभूमिसलक्षोभिनीत्यर्थः पुष्करैरुविंदस्तायेवाप्रभंतस्य [illegible] कोमिरवङ्कफलेपयेरत्यसः
स्त्रसभिनिर्केति स्लेषैर्मनिर्विक्सतिमूलंयस्येत्यर्थः वातवतीति [illegible] गोयत्किमावश्रेवस्माकाश
वस्तुच नत्वरविशेषणासाम्यायेनतोपिसत्सुकोरत्यादीनाङ्कसाम्यमोदेशाप्युपमापयते नन्वयेवे
मनस्याह शब्देति शब्देनार्थे [illegible] क्रमशोपशुक्तेवाचकविशेषेनेसाम्यंतत्स्तिपा [illegible]
सर्वेविधेसर्वप्रकारे यथेति च [illegible] नवस्तुसाधात् चैत्यदमस्त्वर्थे ग्रन्थेर्थोन्वयेना [illegible]
[illegible] यस्मात्सुपुक्तत्वात् विध्नके [illegible] भेमी वनेनदमयंत्याउद्यानेनहृतचित्तोसरो [illegible]
[illegible] भनेनचंद्रकिरणास्लेपादानैरगीकृतैर्निर्ध्यैः स्त्रीसंहडकोनच्चहिनैस्त्वत्रुणामालवालेवि [illegible]
[illegible] लसेकप्रकालः रत्नपरीरवेशोत्यर्थः शब्दसर्वोस्मि [illegible] नरवद्धप्र [illegible] नवालवनमपाप
[illegible] दविषयमितिभावः मतिनिष्पन्नेनिर्वायनेकोड्रलरसंने [illegible]
[illegible] वरुणभवनेषुसंदिग्धकेलीस्तरतोत्रीडायांविरचितस्त्रमातृकाना [illegible]

णयोरन्तैर्बहिस्तयोः योगानन्दी तिर्यक्तनेयोगानागमिकाः न माणामध्ये षांशुका [illegible]
निरुद्धौ दृढ़ पंचककलाकं तं विचक्षुः उक्तायया मा भ्रूमित्यत्वयः तेन सर्वेत [illegible]
मेः अजकर्मकं वर्णानन्तरनिमित्तं वै विलीयन्ते ग्रसि[illegible] न्द्रितः [illegible]
लीनतां प्राप्नोत्यर्थः विकल्पविकारहितं जडभावः योगम सद्गनपदविलीनवित्तः संभव[illegible]
न भिन्नमिति स्फटिकसंकाशं [illegible] कृते भ्रूमीकृतं नीलैः हिमकरो कि कमिव [illegible]
र्द्धैनेति संदेहः समहः ल[illegible]मेकस्योपपत्त्यादायांलक्तिनिदयमि निम [illegible]
र्थः स्पष्टेति सुषुम्नेनन्तरहिन[illegible]कोच सं[illegible]वसनामन कीटकुम्भ [illegible]
स्तेनः विरमणाद्यके समाधि प्रसादनर्[illegible]नार्धविवरूणाकर्णिकावस्थीयमानं स्मिरमकार
भावेन परस्परं मिलिताः अष्टदिग्दलाकलापः [illegible] वहाग्रे पक
र्द्दपाणमुणावलिर्थनतयापि नाभिसंस्थः पद्मभेदैरिति सो[illegible]ष्टमदसदंतनलाग्र
णं तद्गणादिप्रसूल्हिं परिसक्तं [illegible] वावरे सत्ताप्रख्या [illegible] नद्गताना
हृदयात्वदंपरिसर्पन्नो [illegible] संस्कृतम् [illegible] रूपकमिति नयोः
सरस्ति: वाक्प्रतियोगिकमावादितिवाच्यम् प्रतियोगिमूलसंबंधि[illegible]मेदाश्रयम् प्रतियोगिकेन

अलं.
चं.
७५

...रः [illegible] ... [illegible]
...[illegible]...
लभ्ये... [illegible] ...
[illegible] ... ॥ ॥ श्रीशिवं [illegible] ॥
[illegible] वैद्यनाथेन कृतालंकारचंद्रिका । [illegible] कुवलयानंद [illegible] विस्तारवृत्तः [illegible]
[illegible] ... कुवलयानंद [illegible] ... प्रसन्न ... [illegible]
[illegible] नालंकारचंद्रिका समाप्ता ॥ ॥ [illegible] वैद्यनाथकृता कुवलयानंद [illegible]
लंका[illegible]समाप्ता ॥ ॥ ॥

76

[illegible] कालेष्वंगगणांशेनेमंद्वलतांवालानांचवगलाहाशेनाकगणुकाः हूरा [illegible]
[illegible] गणाकुर्वंति तद्रोमत्त्वनेक्याणां [illegible] लीलायितम् ३स्मत [illegible]
[illegible] स्वभोगंति सांकितयिषु निवसुमाणमर्थः तथोल्लङ्घ्य काक्षलि [illegible]
[illegible] तिमर्थांतयोः संकरभांतिमताः [illegible] कार्यस्या [illegible] तनम् ननागल [illegible]
[illegible] कार्यमितिवक्ते तदेवाणगलीलायि [illegible] तिरागकोपमर्थः प्रत्तये [illegible]
ति [illegible] सर्थः [illegible] [illegible] वणि [illegible] लंकारमूलकलेपः [illegible]
[illegible] तनानाम्यनेन [illegible] प्रकोदानालंकाराणाम् [illegible] वाचकानुप्रवेश [illegible]
[illegible] कायामादू वाचकमाद [illegible] एक उदा [illegible] तियोः [illegible]
[illegible] प्रस्तुतां [illegible] तमितिध्वनेः उदा [illegible] लंकारं [illegible]
[illegible] उदाहरण [illegible] तिशंकातिरस्तीति [illegible] वेति उदात्तादीना
[illegible] लंकारपरिग्रहः [illegible] कारादेरप्यादे [illegible] तिप्रेरेषु
[illegible] वलंकारस्यैव [illegible] [illegible]
[illegible] प्रस्तुत [illegible] [illegible]
[illegible] प्रत्येति भावः तथाप्येवमर्थानां [illegible] उदात्तालंकारस्य [illegible] भावेनसंकरः
[illegible] [illegible] [illegible] भावेनः